

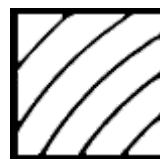

Vásáry István
**Az
Arany
Horda**

شور و خروش و نامداران خشای و جو رحه دراز جنگ سنت شدند

کامران کشته شد تا نکند که ای کفیل و در و فیکه اش منک و فیکه کشته

Vásáry István
Az Arany
Horda

KOSSUTH KÖNYVKIADÓ 1986

A sorozatot SZUHAY-HAVAS ERVIN szerkeszti

ISBN 963 09 2792 6
© Vásáry István, 1986
(4144)

Lectori salutem!

Ázsia sokszor látogatta meg Európát a történelem során. Ezek a látogatások rendszerint fegyveres hódítások voltak, s igen mély nyomokat hagytak a korabeli európaiak emlékezetében. Európa és Ázsia – földrajzi fogalmak ugyan, változó határokkal, de már a klasszikus görögség óta egyúttal kulturális terminusok. A görög és az európai történetírás atyja, az i. e. 5. században élt Hérodotosz, nyomában pedig az antikvitás világképét átvett keresztény középkor a Tanaisz (Don) folyónál húzta meg Európa keleti határát. A Maiótiszba (Azovi-tenger) ömlő Don folyón túl kezdődött az ismeretlen Ázsia, ahonnan időről időre rejtélyes eredetű népek rajzoltak elő, rémületet és rombolást okozva mindenütt. Az 5. században a hunok pusztították Európát, s legnagyobb uralkodójuk, a 451-ben meghalt Attila örökre beírta nevét a kontinens történetébe. Legendák bokra keletkezett a „barbár” hun hódítókról és királyukról, Attiláról. A középkori Európában Attila lett a keleti barbár „prototípusa”, és minden nyomában fellépő keleti népet a hunok leszármazottjának tett meg a képzelet. Így a Kárpát-medencében a 6. században megjelenő avarokat és a 9. században felbukkanó magyarokat is a hunok fiainak tekintették. Az utolsó nagy ázsiai hullám a 13. században söpört végig Kelet-Európán. A tatár vagy mongol hódítók, bár Lengyelországot és Magyarországot feldúlták, nem települtek meg itt. Kelet-Európa hatalmas térségein azonban, az orosz fejedelemségektől délre, tartós államot alapítottak, az Arany Hordát, s ez a tatár állam több mint kétszáz évig a térség történetének meghatározó hatalmi tényezője volt. Az orosz történelem szempontjából hasonló jelentőségű volt ez a tatár állam, mint a magyarság számára az oszmán hódítás. Vagy talán jelentősebb is, hiszen a tatár iga az orosz népet társadalmi fejlődésének korábbi szakaszában és hosszabb ideig sújtotta.

Könyvemben megkísérlem nyomon követni ennek a tatár államnak, az Arany Hordának az életét, felvázolom politikai történetét és belső életrajzát, nem utolsósorban pedig orosz kapcsolatait rajzolom meg. Nem áltatom az

olvasót, hogy az adott kép minden tekintetben objektív lesz, de megpróbáltam a korabeli és későbbi előítéletek és legendák világában egy kis történeti rendet vágni, abban a reményben, hogy az így nyert kép mégiscsak reálisabb lesz a tudatunk mélyén ma is ott lapuló „kutyafejű” tatár torz alakjánál.

A szerző

1

VILÁGBIRODALOM SZÜLETIK

„Ugyanazon évben [1223] pogányok jelentek meg, akikről senki sem tudja pontosan, hogy kicsodák, honnan jöttek, mi a nyelvük és milyen törzsből valók.”

(*Orosz évkönyvek*)

Népek országútján: a belső-ázsiai nomádok

Az ismeretlen orosz szerzetes évkönyvíró tiszteletre méltó nyíltsággal vallja meg teljes tudatlanságát az 1223-ban felbukkant tatárok eredetéről, pedig az oroszokat érintette elsősorban a tatár veszély. A korabeli Nyugat-Európa ugyanezt ismételhette volna meg: nem tudjuk, hogy kik ezek a barbár harcosok, honnan jöttek, mi a nyelvük, milyen törzsből valók. Nem ez volt az első barbár áradat az oroszság és Európa történetében, hiszen a 4. század óta Kelet felől egymást követték a hódítók hullámai. S Európa csak azt tudta róluk, hogy valahonnan Keletről jöttek. Ez a Kelet pedig már a Don folyón, később az Urál hegységen túl kezdődött. A hódító keleti lovasok története ködbe veszett, újabb és újabb felbukkanásuk – különféle elnevezésekkel – csak erősítette a középkori Európának azt a meggyőződését, hogy Isten az emberek bűne miatt küldi újra meg újra ezeket a vad hódítókat Európa megtisztítására. *Flagellum Dei* – Isten ostora; így nevezték Attilát a kortársak, s ez a jellemzés mélyen beivódott az európai tudatba. Ilyen istencsapásként érkeztek egykor magyar eleink is Európába, majd miután betagozódtak a középkori feudális rendbe, maguk is megrettent keresztény hittel fogadták az újabb „istencsapásait”: a besenyőket, a kunokat és a tatárokat. Mai fordulattal élve: a rablóból pandúr lett.

Amit a középkori Európa rejtélyes isteni büntetésként élt át, ma már jól elemezhető történeti esemény. Világosan látjuk, honnan indultak ki ezek a gyakori ázsiai népmozgások, és milyen gazdasági és társadalmi okok váltották ki őket. Bár a hunoktól a tatárokig különböző nyelvű és etnikumú népek tűntek fel Európa határszélein, megjelenésükben, harcmódorukban, életmódjukban volt valami olyan meglepően hasonlatosság, hogy az európaiak közös eredetű lovasoknak tartották őket. Ez a nagy hasonlatosság pedig a nomád életforma s az ennek megfelelő nemzetségi-törzsi társadalom volt. Érdeemes tehát egy pillantást vetnünk erre a két tényezőre,

amely nélkül az 1150-es évek után felemelkedő tatár világot sem érthetnénk meg.

Egy történetileg kialakult és változó gazdasági és termelési forma pontos fogalmi definícióját megadni rendkívül nehéz, s óhatatlanul általánosításokhoz jutunk. Mégis, ha a nomadizmus esetében ezzel próbálkozunk – hiszen kénytelenek vagyunk fogalmi meghatározásokkal is dolgozni azt mondhatjuk, hogy *a nomadizmus a legelőterületek szabályos váltogatásán alapuló nagyállattartó pásztorkodás*. Magának a görög *nomasz* (birtokos esetben *nomadosz*), „pásztor” szónak az eredete is (a *nemo*, „feloszt, osztályrészül juttat” ige származéka) a legelőterület felosztására utal. A nomadizmus kialakulásával és lényegével kapcsolatban szívós történeti és köznapi hiedelmek élnek. A pásztortársadalmakról sokáig azt tartották, hogy nomád életformájuk az emberiség történetének egy, a földművelő gazdálkodást megelőző, primitívebb szakasza. Meglehet, hogy bizonyos európai népek történetében ez így volt, de a régészeti kutatások világossá tették, hogy a tipikus, a szoros értelemben vett *nomadizmus történetileg a legtöbb esetben egy komplex, földművelő-állattartó gazdálkodásból fejlődött ki*. Ez az állattartási specializáció rendszerint világosan kirajzolódó történeti és ökológiai tényezők hatására jött létre, a környezet lehetőségeihez való maximális alkalmazkodás révén. A földműves és az állattartó merev, értékbeli szembeállítását tehát semmiképpen sem megalapozott vélemény. Ugyanakkor az igazán nomádnak nevezhető társadalmakban sem hiányozhatott egy – bár primitív szintű – földművelő tevékenység, amint a földműves társadalmak sem kizárólag növényi táplálékon éltek. Nincs tehát „vegytisztá”, földművelés nélküli nomadizmus. A nomád gazdálkodás kialakulása az újkőkorból (neolitikum) kezdődött, és a bronzkorban (i. e. 20-8. század) vált általánossá a föld különböző térségein.

A másik szívós előítélet szerint a nomadizmus egyenlő a kóbor életformával. Ahol kifogyott a fű, ott a nomád pásztrok felszedik a sátorfájukat, újabb legelők nyomában. Pedig nem így van, s ez a nézet a nomadizmus bizonyos lebecsülésén alapul. A nomád törzsek ugyanis mindig pontosan tudták, hol húzódik a törzsi legelőterületek határa, s a legelő kimerülése után meghatározott módon vonultak át újabb füves pusztákra. Ma már közismert a történeti példák nyomán, hogy a nyári és téli szállások meghatározott helyeken voltak, az utóbbiak gyakran a síkságon, a folyók torkolata közelében, az előbbiek pedig magasabb dombvidéken vagy

hegyek között, a folyók forrásvidékéhez közelebb. Eközben – egyévi ciklus alatt – persze meghatározott rendben hatalmas távolságokat tehetett meg egy nomád törzs, Belső-Ázsiában akár ezer kilométert is. A nomadizmus tehát, bár nem köti földhöz az embert oly módon, mint a földművelés, de korlátlan, tetszőleges irányú mozgást sem tesz lehetővé. A nomád a környezet lehetőségeit és a történelmi események megszabta útvonalakat tartja szem előtt.

Ezek után nézzük meg, milyen sajátos jegyei vannak *a belső-ázsiai nomadizmusnak*, amely történetileg kétségkívül a legjelentősebb valamennyi között. Kezdjük magával a keretül szolgáló tájjal. Belső-Ázsia nem egyértelmű földrajzi fogalom, főleg délen bizonytalanok a határai. Ázsiát észak-déli irányban több növényföldrajzi zónára oszthatjuk. Északon a fagyos tundra világa után a hatalmas erdőövezet, a tajga következik. Az erdőövezetben csak halász-vadász-gyűjtögető életmód lehetséges, s az ennek megfelelő primitív nemzetségi társadalom. A tajgaövezetbe ugyan kereskedelmi utak is vezettek a prém-kereskedés révén, de a sűrű erdők, a ritkán lakott területek és az elszigeteltség miatt nagyobb társadalmi szervezettség vagy állam ezen a fagyos területen nem jöhetett létre. A tajgát, dél felé haladva, fokozatosan, egy ligetes-füves sávon keresztül váltja fel a füves puszta, a sztyeppövezet. Ez a kelet-nyugat felé több ezer kilométer hosszúságú füves pusztai övezet Belső-Ázsia szíve, amely keleten Mandzsúriától nyugatra, a Hingan-hegységnél kezdődik, s Mongólián, Dzsungárián, a Kazak-pusztán át az Urál folyóig nyúlik. S itt, a modern geográfiára fittyet hányva, „Európában” folytatódik, a délorosz pusztákon át egészen a Kárpát-medencéig. Ez a hatalmas eurázsiai sztyepp-vidék évezredek óta ideális környezet volt a nagyállattartó nomadizmus számára. A sztyeppövezet délen több helyütt sivatagba megy át (Góbi, Takla-Makán, Karakum), amelyekben ember és háziállat csak nehezen élhet meg. Végül dél felé, mint említettük, nem húzhatjuk meg világosan Belső-Ázsia határait. Azt mondhatjuk, hogy a füves puszta a nagy földműves civilizációk, a kínai, az indiai, az iráni és a bizánci birodalmak határáig terjedt. Érthető, hogy éppen ezek a déli határok voltak a legváltozékonyabbak Belső-Ázsia viharos történetében. A nomád betörések nyomán, amelyek e civilizációkat sújtották, egy barbár védősáv alakult ki a nagy kultúrközpontok peremén, a szóban forgó civilizációknak mintegy a végvári rendszere.

A belső-ázsiai nomádok állattartásának főszereplője, mondhatnánk, szimbóluma a ló. A ló tejét itták, húsát ették, bőrét is felhasználták. A ló volt a legfontosabb közlekedési s egyúttal a legfontosabb harci „eszköz”. A nomád állattartás túlsúlya a nomád gazdaságot igen egyoldalúvá tette. Az állattartási specializáció következtében hatalmas ménesek alakultak ki, s mivel a lovakat értékesíteni kellett, a nomád gazdaság „hiánycikkeit”, a mezőgazdasági és kézműipari termékeket viszont valahonnan be kellett szerezni, a nomádok gyakran kezdtek kereskedni a letelepült civilizációkkal. Kínai, bizánci és orosz források hosszú sorából tudjuk, hogy a nomádok főként lovaikat bocsátották áruba, amíg ők selymet, fegyvereket és fényűzési cikkeket vásároltak. Csakhogy a nomád pásztor és a letelepült civilizáció kapcsolatában a nomád volt érdekeltőbb. Amikor a civilizált állam, példának okáért Kína, megtagadta a kereskedést a nomádokkal, a vándorok háborúra kényszerültek, hogy beszerezzék a „hiánygazdaságukhoz” szükséges javakat. Ezért olvasunk a letelepült civilizációk és a belső-ázsiai nomádok állandó harcairól. De azért is, mert a nomád társadalom egész szerkezete is ebbe a „harcias” irányba hatott. Közhely, hogy a belső-ázsiai nomádok a történelem során mindig, mint *harcias népek* jelentek meg. Vajon az említett gazdasági tényezőkön kívül milyen társadalmi és tudati tényezők hatottak ugyanebbe az irányba?

A legtöbb belső-ázsiai nomád társadalmat nemzetségi-törzsi társadalomként jellemezhetjük. Közismert, hogy az emberi társadalmak első szervezési elve a vérségi elv volt. A vérségi elv hozta létre a helyenként és időnként részleteiben annyira eltérő, mégis közös alapra épült nemzetségi rendszereket. A társadalmi termelés létrejötte és fejlődése, valamint a népesség növekedése idővel meghaladta a nemzetségi rendszer korlátait, de a társadalom egészének nemzetségi-vérségi alapon való szemlélete, fogalmi megragadása még akkor is sokáig érvényben maradt, amikor a politikai integráció már rég túllépett a nemzetségi kereteken. A fejlődés következtében nagyobb szervezeti egységek, törzsek alakultak ki, de ezek tudatilag érintetlenül hagyták a nemzetségi alapokat. Társadalmat összetartó erőnek csak a származás, az eredet közösségét tudták elképzelni akkor is, amikor ez már régen fikció volt. A politikai tagolódás során törzssivé lett, de nemzetségi szerkezetét megőrző nomád társadalmak egységét, összetartozását, fennállását nemcsak a közös eredet hit, hanem a törzsi vallás legfőbb lényé is szavatolta. A belső-ázsiai nomádok törzsi szervezete tudati síkon létrehozta a maga leplezetlenül nyílt hatalmi felfogását. A hatalom

dinamikus fogalom, vagy nő, vagy csökken: úgy tudom fenntartani, hogy állandóan növelni próbálok. A törzs mindig a hatalmát próbálja kiterjeszteni először közeli, rokon törzsekre, majd távolibbakra is. A határtalan sztyepp és a lovas „közlekedés” révén pillanatok alatt összeállhatott egy sok-sok törzset egyesítő nomád államalakulat, s az így létrejött pusztai birodalom harcosai hamarosan rárontottak valamelyik környező civilizációra.

Az eddig említett gazdasági és társadalmi-tudati okok jól magyarázzák, hogy a harcias belső-ázsiai nomádok Kínától Bizáncig sokszor jelentek meg hódítókként a történelem során, és ezek a hódítások nemegyszer tartósnak bizonyultak. Csakhogy amennyire alkalmas volt a belső-ázsiai nomád mozgékonyasága, szervezettsége és lovas hadi technikája révén a hódításra és birodalom alapítására, annyira alkalmatlan a birodalom megtartására. Ezért, ha letelepült civilizációkra terjesztették ki hatalmukat, a hódítók egy-két nemzedéken belül majdnem mindig beolvadtak az elfoglalt terület népességébe. Észak-Kína etnikai és antropológiai képe ma is több ezer év nomád hódításainak emlékét őrzi.

Mindaz, amit a nomád birodalmakról mondtunk, világosan utal múltó jellegükre. Tartós, nomádok alapította birodalom csak földműves civilizációkkal létesített együttélés, szimbiózis esetén lehetséges. Ez a múltó jelleg magyarázza, hogy a sztyeppék világában a hatalom, a birodalom hol születőben, hol hanyatlóban van, s ez Belső-Ázsia történetét a külső szemlélő számára az állandó háborúk és a politika kaleidoszkóphoz hasonlóan változó képévé teszi. Törzsek jönnek, törzsek mennek, népek alakulnak és tűnnek el, s e nagy „nyüzsgés” mögött látszólag mozdulatlan gazdasági-társadalmi sémák rejlenek. De éppen a történeti elemzések feladata, hogy a csak látszólag mozgó állóképben megragadja a koronként változót és az egyedit. Éppen a tatárok 12. század végi felemelkedése számottevő változásokat idéz elő a belső-ázsiai nomád társadalmak életében, s ezt kell majd feltárnunk.

Ha még a történelmi elemzés is nehezen képes túljutni az „örök nomád” statikus képén, nem csodálkozhatunk, hogy még állandóbbnak látta a nomád társadalom képét a középkori kínai, bizánci vagy nyugat-európai történetírás. Igazán természetes, hogy sztereotípiákat, közhelyeket alkalmaztak rájuk; így lehetséges, hogy hunok, türkök, avarok és magyarok sokszor csak nevükben különböztek a középkori Nyugat szemében; a sztereotip nomád hódító képe szinte mindig csak nevében változik. Így

történt ez a tatárokkal is, akik a keleti barbárok új hullámaként bukkantak fel 1223-ban Európa végvidékein. De már előbb, kósza hírek alapján, különös szóbeszéd járta Európában egy távoli keresztény népről, amely az európai kereszténységet megsegíti majd az iszlám elleni harcban. A tatároknak az oroszok fölött 1223-ban, a Kalka folyónál aratott győzelme után minden illúzió és remény szétfoslott: nem keresztény barát, hanem pogány ellenség közelít. De hogyan kerülhettek egyáltalában a tatárok ilyen kedvező fénybe a középkori legendák aranykönyveiben?

János és Dávid papkirály: középkori legendák nyomában

A 12. századi Európát a keresztes hadjáratok láza emésztette. 1096 és 1204 között négy nagy keresztes hadjáratra került sor, amelyek Angliától Magyarorszáig feltüzelték a keresztény világot. A keresztes hadjáratok előzménye a szeldzsukok példátlanul gyors és sikeres terjeszkedése volt a 11. században. Ez a mohamedán török nép egész Iránt meghódította, majd a Közel-Kelet arab területeit is leigázta. A bagdadi kalifátus elfoglalása révén a szeldzsuk szultán az egész iszlám világ védnöke lett. A közel-keleti szeldzsuk hódítás miatt a keresztény zarándokok most már nem juthattak el a Szentföldre; ez volt a közvetlen indoka a keresztes hadjáratok megindításának. Az első hadjáratot II. Orbán pápa hirdette meg 1095-ben, s tömérdek nélkülözés után a keresztesek elfoglalták Antiochiát és Jeruzsálemet. E hadjáratok révén a keresztény Európa nemcsak az ellenséges mohamedánokkal, hanem a közel-keleti keresztényekkel is közvetlen kapcsolatba került. Számos hír vagy információ éppen a keleti keresztények révén jutott el a középkori Európába. Ilyen volt az a híradás is, amely 1145-ben hozta izgalomba Rómát és az egyházat.

III. Jenő pápa előtt 1145-ben a szíriai Gabula (arab nevén Dzsebál) püspöke jelent meg audiencián Viterbo városában. A szíriai püspök jelentette az egyházfőnek, hogy az antiochiai egyházat sikerült a pápai fennhatóság alatt megtartania, s arra buzdította a nyugati egyházat, hogy indítson újabb keresztes hadjáratot, miután az előző évben, 1144-ben, a mohamedánok visszafoglalták Edessza (a mai Urfa) városát. A pápai udvarban találkozott a szíriai főpappal Freisingi Ottó püspök, aki számunkra a látogatást leírta, s ugyanő örökítette meg azt a szenzációs hírt, amelynek nyomán egész legendakör alakult ki nyugaton. Idézet Freisingi

Ottó leírásából: „Azt is elmondta [Gabula püspöke], hogy pár évvel ezelőtt egy bizonyos János király és pap, aki Perzsián és Arménián túl lakik a távoli Keleten, s népével együtt keresztény, ám nesztorianus módra, a perzsák és médek királytestvéreit, a *Samiardokat* [vagy *Saniardokat*] megtámadta és Egbattanit, az ő királyi székhelyüket ostrommal elfoglalta. Miután az említett királyok a perzsák, médek és asszírok csapataival reátámadtak, három napig küzdöttek, mivel mindegyik kész volt inkább meghalni, semhogy elmeneküljön. János presbiter – ugyanis így szokás őt nevezni – a perzsákat megfutamítván, véres küzdelem után győztesként került ki a csatából. Azt is mondta [a gabulai püspök], hogy ezen győzelem után a fent nevezett János fegyverrel sietett a jeruzsálemi egyház segítségére, de amikor a Tigrishez érkezett, és ott semmiképp sem tudott seregével átkelni, északnak fordult, mert úgy hallotta, hogy a folyó ott télen befagy. Miután ott pár évet időzött a fagyra várván, de az a levegő enyhése miatt nem következett be, sokakat elbocsátott a seregből a szokatlan időjárás miatt, s maga is kénytelen volt hazatérni. Azt is mondják róla, hogy azon mágusok ősi nemzetségéből való, akiket az Evangélium említ...”

Történeti híryanag és középkori képzelgés keveredik ebben az elbeszélésben. Ha lehántjuk róla a legendás elemeket, érdekes történeti magra bukkanunk, jóllehet abban is több tény keveredik. Először is a perzsák és János papkirály nevezetes ütközete ismert történelmi eseményről szóló legendás híradás. 1141-ben ütközött meg Katavánnál a szeldzsukok és a karakitajok serege, s a csata a karakitajok fényes győzelmével végződött. A 12. századi Ázsia történetének jelentős eseménye volt ez a csata. A karakitajok a mongol nyelvű kitajoknak nyugatra menekült ágát alkották. A kitajok a 10. században kirajzottak a mai Mandzsúria területén lévő ősi településterületeikről, elfoglalták Észak-Kínát, s mint oly gyakran a Mennyei Birodalom történetében, a hódító nomád nép új dinasztiát ültetett a kínai trónra. A kitaj eredetű, új kínai nevén Liao-dinasztia az 1120-as évekig uralta Észak-Kínát, ekkor az ugyancsak északról érkező „rokonok”, a mandzsuk elődjeiként ismert dzsürcsik igázták le őket, s Kin (azaz Arany) dinasztia néven uralkodtak a mongol hódításig. Ekkor a kitajok egy része, a fejedelmi vérből származó Jelü Tasi vezetésével, kalandos nyugati vándorútra kelt. Két évtized alatt diadalmasan nyomultak előre, s tehetséges vezérük a mai Kelet- és Nyugat-Turkesztán tágas térségeit meghódította, s az itt élő mohamedán törökséget adófizetésre kötelezte. A történeti

Transoxianában, vagyis a Szir-darja és Amu-darja folyók közén ekkortájt a török karahanida dinasztia városállamai virágoztak, a hatalmas szeldzsuk szultán, Szandzsár vazallusai, akik sokat szenvedtek nomád török szomszédaik, a karlukok betöméseitől. Amikor a karakitajok érkeztek Transoxiana végeihez, nem lehetett elkerülni többé a két hatalom, a karakitajok és a szeldzsukok összetűzését. A *casus bellit* az szolgáltatta, hogy a karluk törzsek a karakitajokat hívták segítségül, a karahanida törökök viszont Szandzsár szultán szeldzsukjait. Az egyesített szeldzsuk-karahanida sereg (mindkettő mohamedán török), illetve a karakitaj-karluk (mongol, illetve török nomádok) Szamarkand közelében, Katavánnál találkozott, s a karakitajok döntő győzelme megpecsételte Transoxiana törökjeinek sorsát: karakitaj fennhatóság alá kerültek. Eddig a történelem, amelynek menetét arab és perzsa forrásokból jól ismerjük. S mi jutott el mindebből a szíriai keresztényekhez pár évvel a csata után? Pusztán egy nagy csata híre, amelyben a gyűlölt mohamedánokat valahol keleten végre legyőzték. A perzsák és a médek uralkodójának, a Saniard testvérpárnak a neve a szeldzsuk Szandzsár nevének torzult változata. De hogy ki volt az a nép és az a fényes uralkodó, amely és aki a szeldzsuk dinasztia uralma alatt élő perzsákra lesújtott, már nem jutott el hiteles formában a Közel-Keletre. Ezen a ponton kezdődött a legendaképződés: egy János nevű papkirály népe győzött. Hogy miért éppen Jánosnak nevezi a középkori forrás ezt a papkirályt, nem lehet eldönteni. Gyakran előfordul a középkori nyugati forrásokban, hogy ismeretlen keleti nevek helyébe valamilyen ismert keresztény nevet írnak a krónikákba, néha önkényesen. (Még valószínűbb, hogy egy

korábbi legendás indiai főpap, „János” alakjához kapcsolták a karakitaj uralkodóról szóló kószta hírt.) S itt felvetődik a kérdés: mit tartsunk hát János papkirály keresztényi voltáról, amelyet forrásunk hangsúlyoz? Jelű Tasi és a karakitajok nem voltak keresztények, csupán a buddhizmust felületesen átvevő sámánhitű nomádok. Forrásunkban viszont a nesztoriánus kereszténységre való utalás arról árulkodik, hogy a legendás király a szeldzsukok legyőzése révén pozitív alakká magasztosult, az ismeretlen uralkodó és nép azonosult itt a nesztoriánusokkal. De kik voltak a nesztoriánusok?

Nesztor konstantinápolyi pátriárka tanítását, amely tagadta Jézus anyja, Mária istenszülőségét, az egyetemes keresztény egyház 431-ben az epheszoszi zsinaton eretnekségnek bélyegezte. De Nesztor híveit a bizánci kereszténység nem tudta teljesen megsemmisíteni. A nesztoriánus keresztények előbb Szíriában, majd Perzsiában egyházat szerveztek, majd a 7. században, amikor Perzsia felvette az iszlámot. Nesztor tana tovább terjedt kelet felé: Indiában, Belső-Ázsiában, sőt Kínában is nesztoriánus közösségek jöttek létre. A nyugati és keleti kereszténység 1054-ben hivatalosan is szakított egymással, így azután a messzi keleten élő, régen elszakadt egyházakról, mint a nesztoriánusokról is, igen keveset tudtak. Szinte csak annyit, hogy vannak, s ezt a száraz tényt főleg a mesés képzelet színezte tovább. A tévhit azt tartotta róluk, hogy nagyon sokan lehetnek, sőt önálló országot alapítottak. Bár eretnekekről volt szó, az a tény, hogy mégiscsak keresztények, akik a fő ellenséget, a mohamedánokat kelet felől támadhatják meg, kedvező színben tüntette fel őket a csodaváró Nyugat szemében. Érthető ezek után, hogy valahányszor híre jött: az iszlám valahol keleten vereséget szenvedett, mindjárt a nesztoriánus keresztényekre gondolt Európa, és legendás országukra, amelynek trónján egy nagy papkirály ül.

Mindezt azért kellett elmondanunk, mert nyolcvan évvel a karakitajokhoz fűződő János pap-legenda születése után hasonló legenda hirdette, hogy új hódító közeledik kelet felől: a mongol Dzsingisz kán. 1218-ban a keresztések Egyiptom felé fordultak, s a következő évben bevették Damietta kikötővárosát. Európa örömittasan ünnepelt, s a pogányokon aratott győzelem hírét most új, keletről érkező hírek erősítették. Ezeknek a mendemondáknak, akárcsak nyolcvan évvel korábban, az volt a lényege, hogy hatalmas király közeledik kelet felől, és a

szentföldi mohamedánokat hátba támadja. Ez a nagyúr már legyűrte a perzsákat, és most Bagdad elé érkezett. A király neve Dávid, s ő lenne a legendás János papkirály fia. Az már csak természetes, hogy ő is keresztény, ha nesztoriánus módon is. Szinte pontosan ismétlődött meg a nyolcvan év előtti eset: egy valódi keleti hódítást, jelen esetben Dzsingisz kán tatárjainak ázsiai előretörését azonosították a keleti keresztény papkirály legendájával. Az új szabadítóról, Dávid papkirályról szóló híreket Jacobus de Vitry, a szíriai Akkon püspöke és a szintén a keresztiesek táborában tartózkodó pápai legátus, Pelagius juttatta el a pápához, Lipót osztrák herceghez és a párizsi egyetemhez írt leveleikben. A hír számos másolatban és példátlan sebességgel terjedt el Európában. Dávid király hol János pap fia, hol dédunokája, hol meg azonosul a két személy az új legendában. III. Honorius pápa körlevele „Dávid király”-ról beszél, „akit közönségesen csak János papnak hívnak”, „*rex David, qui vulgo presbyter Johannes appellatur*”.

De nem sokkal később, az 1220-as években szállingózni kezdenek az első kiábrándító hírek, amelyek kétségessé teszik Dávid király országának keresztényi voltát. Albericus de Trium Fontium Ágoston-rendi szerzetes az első, aki krónikájában az 1221-es évszámnál bejegyzti kételyeit. Ezeket írja: „Ugyanabban az évben [azaz 1221-ben] hírül adták Franciaországban, hogy ugyanaz a Dávid király, vagy, mint egyesek mondják, annak fia már Kunországba (*Cumania*) ment, amely Magyarországon túl, Oroszország határain terül el. Ott a hitetlenek, főként a kunok országait feldúlta, s rendkívül kemény háborút vívott öt hónapon át. Az ellenálló oroszok közül sok ezret, s a poroszok közül is számtalan embert megöltek. Tornax, azaz Ornacia hatalmas városát is elpusztították, ahová messzi földekről jártak a kereskedők. Azt is mondják, hogy hadseregükben negyven király és hatvan érsek vagy püspök volt. Ez a Dávid király mintegy két évig tartózkodott a mondott területeken, és sok más hihetetlen dolgot beszélnek még róluk, de ez értéktelen fecsegés. Azt mondják egyesek, hogy nem keresztények, de nem is szaracénok [mohamedánok].”

A tatárok keresztény voltával kapcsolatban a gyanút az szolgáltatta, hogy 1221-1223-ban a tatárok egy része a Kaukázuson dél felől átkelve Kunországot és az orosz fejedelemségeket támadta meg, s 1223-ban, a Kalka menti csatában leverték az egyesült orosz-kun sereget. Ez volt a tatárok első kelet-európai felbukkanása. A legendás keresztény országot Albericus azonosítja elsőként a felbukkant tatárokkal: „A fent említett

Dávid király és serege, akiket a magyarok és kunok tatároknak (*Tartarus*) neveznek...” A tatárok tehát feltárták igazi arcukat; szomorúan állapítja meg Albericus, hogy nem lehetnek azok sem keresztények, sem mohamedánok. De ne higgyük, hogy a véresen komoly tények egycsapásra eloszlattak egy középkori legendát. Csak átalakították, és a János és Dávid királyhoz kapcsolódó legenda még hosszú ideig, az 1300-as évek közepéig fennmarad. Ha már az új ellenség, a tatár nem keresztény nép, akkor János papot legalább a tatárok keresztény uralkodójává teszik meg. Érdekes, hogy Albericus, a revíziót követelő tények hatására hogyan alakítja át a tatárok és János pap országának a kapcsolatát. Ezt írja az 1237. évi bejegyzésnél: „Az idő tájt a tatárok, ez a barbár nép, János pap hatalma alatt álltak. Amikor János pap háborút vívott a médekkel és a perzsákkal, segítségül hívta őket, erősségekben és várakban helyezvén el őket. Azok látván, hogy erősebbek, megölték János papot, és országa nagy részét elfoglalták, [másik] királyt állítva maguk fölé, mintha az lenne János pap. És azóta sok gonoszat műveltek abban az országban, így azt is, hogy ebben az évben Kis-örményországban (*Armenia Minor*) negyvenkét püspököt megöltek.”

Ez a híradás jól mutatja a középkori agy működését: ha már az új nép, a tatár a kereszténység ellensége, legalább mentsük meg a legendabeli János pap alakját. A tatárok tehát mintegy bitorolják János pap nevét és országát. Szegény tatárok valószínűleg nagyon csodálkoztak volna, ha megtudják, hogy ők a keresztény János pap országának örökösei.

Az 1220-as évektől kezdve, bár János és Dávid pap legendája nem tűnik el, csak háttérbe szorul, a tatárokról szóló reális jelentések veszik át a fő szerepet Európában, mert János pap ide, Dávid pap oda, a keresztények immár a bőrükön kezdik érezni, hogy keletről veszélyes pogány hódító, az eddig ismeretlen tatár közeleg, s ez az ellenség, ha a keresztény oroszoknak nem kegyelmezett, nem fog kegyelmezni Európának sem. Kósza hírek érkeznek, hogy az oroszok után a tatárok Magyarország ellen készülődnek. Mivel sürgős lenne a cselekvés, megfogam az új gondolat: ha a tatárok nem keresztények, hát itt az ideje, hogy azok legyenek. Mihamarább meg kell téríteni őket! Elindulnak hát az első domonkos, majd ferences missziók és követségek a tatárok országába. A tatárokról szóló első hiteles, személyes tapasztalatokon alapuló híradásokat köszönhetjük ezeknek a beszámolóknak. János pap legendája azonban még ezekben az útleírásokban sem tűnik el teljesen. Érdemes szemügyre vennünk ebből a szempontból a két legkiválóbb, igazán alapos ismereteket közlő útleírást.

Piano Carpini olasz ferences, aki pápai küldöttként 1245-1247-ben utazott a mongolokhoz, mindössze pár mondatban említi János papot. Amikor arról ír, hogy Dzsingisz kán egyik fia megtámadta a Nagy Indiát, vagyis az induson túli indiai területet, Piano Carpini megjegyzi, hogy ott keresztények laknak, s azoknak a királyát, aki „felvette a küzdelmet a mongolokkal, „közönségesen csak János papnak nevezik”. János pap tehát visszaszorult eredeti legendás indiai környezetébe, és már senkinek sem jut eszébe, hogy megtegye a mongolok urává. Még tanulságosabb, ha a másik nagy utazó művét tanulmányozzuk. Guillelmus de Rubruc, a flamand származású ferences IX. Lajos francia király megbízásából járt a tatároknál 1252-1255-ben. Az egykori karakitaj területekről, melyeken keresztülhaladt, Rubruc közli, hogy élt ott egy másik nép, a najman is, amely a nesztoriánus hitet vallotta. A karakitaj uralkodó halála után a najman király lett az uralkodó, s őt a nesztoriánusok János királynak nevezték. Ezután Rubruc dühödten bírálni kezdi a nesztoriánusokat; milyen nagyszájúak, hiszen tízszer annyit hordanak össze magukról, mint ami az igazság. Ezért terjesztették bizonyos mongol kánokról, hogy keresztények, pedig azok csak tisztelték Jézus hitét. „Valójában azonban nem keresztények. Így keletkezett nagy híre ama János királynak is” – fejtegeti Rubruc. Vagyis a derék Ferenc-rendi barát, aki saját szemével a helyszínen láthatta, hogy a mongolok keresztény volta nem egyéb mendemondánál, elveti János pap legendáját, de a legenda magját, János királyt még mindig történeti személynek tartja, s megpróbálja egy valóban nesztoriánus vallású mongol néppel, a najmanokkal azonosítani. Sőt, beszámolójának egy későbbi részében az ugyancsak nesztoriánus mongol népet, a kereiteket is János paphoz köti oly módon, hogy a kereit uralkodót, Ong kánt, aki Dzsingisz halálos ellensége volt, megteszi János pap testvérének. Ezekben a próbálkozásokban tulajdonképpen csak János pap neve és személye maradt meg a legendából, a többi részletet már a valós eseményekből próbálják megrajzolni utazóink. A najmanok és a kereitek nesztoriánus vonásairól még beszélni fogunk. Előbb azonban érdemes feltennünk egy különösnek tetsző kérdést: mongolok voltak-e a tatárok?

Tatárok vagy mongolok?

A tatár és a mongol elnevezést már eddig is felváltva, látszólag szeszélyesen használtuk. Piano Carpini híres útleírásának első mondata is

ez: „Kezdődik az általunk tatároknak nevezett mongolok históriája...” (*„Incipit Ystoria Mongalorum, quos nos Tartaros appellamus”*). Fontos tisztáznunk a két elnevezés eredeti jelentését, használatát, egymáshoz fűződő viszonyát, mivel már e nevek körül első, 13. századi megjelenésük óta meglehetősen összevisszaság uralkodik.

Mielőtt a két népnév és a mögöttük rejlő történeti valóság kibogozásához fognánk, nem árt, ha tisztáznunk néhány, a népnevekkel kapcsolatos általános kérdést. Belső-Ázsia története zavaróan bővelkedik népnevekben, kis nemzetségek elnevezésétől kezdve hatalmas törzsszövetségek, sőt nomád birodalmak névanyagát ismerjük a legkülönbözőbb, bizánci görög, örmény, grúz, arab, perzsa, kínai forrásokból. A bőség zavarának az oka igen egyszerű: az, hogy Belső-Ázsia törzsi-nemzetségi világa ontja a népneveket, magával a törzsi-nemzetségi világgal kapcsolatos. A törzsek és törzsszövetségek ugyanis állandó mozgásban voltak. Egykor hatalmas törzsek nevei bukkannak fel későbbi korokban kis nemzetségek nevéként, vagy addig ismeretlen népek híre terjed el szinte napok alatt a füves pusztaságban. Egy-egy népnév esetében tehát mindig azt kell megvizsgálunk, hogy milyen korban és Belső-Ázsia mely részén említették, mert ugyanaz a népnév a legkülönbözőbb etnikai tényeket takarhatja. Belső-Ázsia török és mongol nyelvű népei esetében a mai etnikai egységek, mondjuk az özbek, a kazak vagy a burját nép csak jóval a mongolok által elindított nagy 13. századi népmozgások után stabilizálódtak, s nem egy esetben mai önazonosságuk jele, a saját népnév is csak az utóbbi évszázadokban rögzült. Például az özbekeknek, ennek a ma jelentős, mintegy nyolcmillió főt számláló török nyelvű népnek a neve az 1300-as években bukkan fel az Arany Horda egyik uralkodójának személynevéként, és még a 16. században is egészen más etnikai egységeket mondanak özbeknek, mintsem Közép-Ázsia város lakó törökjeit. Mindez csak azt mutatja, hogy a belső-ázsiai népek etnikai állandósodása, amellyel együtt jár egy állandó népnév használata, csak a 13. század után alakult ki. Persze ez nem azt jelenti, hogy az özbekek történetét csak a 16. századig vezethetjük vissza, csupán azt, hogy ezen az időponton túl az özbek elnevezésnek nincs egyenesen követhető előzménye. A szóban forgó időpont után csak az vizsgálható, hogy milyen törzsi, nemzetségi elemek vettek részt a ma özbeknek nevezett népi konglomerátum kialakulásában. Tehát az etnogenezis, a népek születésének kérdéseivel állunk szemben.

De világosítsuk meg egy másik példával is a mondottakat! A baskíroknak, ennek az Urál vidéki török népnek múlt századi törzsi és nemzetségi rendszerét meglehetősen jól ismerjük. Világosan látjuk, hogy a baskír etnogenezisben a legkülönbébb török törzsi elemek vettek részt. Például a nogájoknak, ennek a másik mai török népnek a neve számos baskír törzs alcsoportjaként szerepel. Vagy sok nemzetségnév egyezik az Aral-tó vidéki török karakalpakokéval. Ezek a példák mutatják, hogy a törzsi világban egy-egy társadalmi egység megjelölésére egyidőben több név is volt forgalomban. Először is az elsődleges, tudati-érzelmi kötődést jelentő nemzetségnév, azután a nagyobb szociális egység, a törzs neve, végül egy nagy törzsszövetség.

Dzsingisz kán. Kínai festmény

vagy birodalom létrejöttkor a hatalmat létrehozó törzs neve válik számos törzs átfogó politikai elnevezésévé. Következésképpen csínján kell bánnunk a forrásainkban szereplő népnevekkel, mindig azt kell vizsgálnunk, hogy mit is takarnak: nemzetségi, törzsi vagy politikai elnevezést. Vegyünk egy példát a régi törökség történetéből! A 7-8. századi oguz törzsszövetség a korabeli türk birodalom nagy politikai ellenfele volt. A türkök leigázták őket, de az oguzok fellázadtak. Abban a pillanatban, hogy a türkök

kiterjesztették uralmukat az oguzokra, az oguzok politikai értelemben rögtön türkökké váltak. Modern szóhasználattal azt is mondhatnánk, hogy az oguzok türk állampolgárok lettek, eredeti oguz állampolgárságukat viszont elveszítették. Ugyanakkor az egyes oguz törzsek saját törzsi és nemzetségi neveiket a türk hódítás alatt is megtartották. 745-ben éppen az oguzok egyik törzse, az ujugurok döntötték meg a türk birodalmat, s ettől kezdve az ujugur politikai név terjed el a birodalomban. Megnehezíti történeti tájékozódásunkat, hogy egy-egy név általában csak akkor jelenik meg az írott forrásokban, amikor a szóban forgó törzs politikai hatalomra vergődött. Úgy is mondhatjuk, hogy forrásaink csak a hatalomra jutott törzsek neveit rögzítették. A sztyepp világában név is csak a hatalmasoknak járt. Legalábbis papíron, illetve a szomszédok szemében.

Még egy szót az etnikai és nyelvi kérdéstről. Belső-Ázsia nomád népeinek többsége valamilyen török vagy mongol típusú nyelven beszélt. Amikor török és mongol nyelveket mondunk, a nyelvtudományban a 19-20. század során kialakult tudományos terminológia szerint gondolkodunk. Vigyáznunk kell azonban, mert ebben az értelemben mindkét terminus jóval tágabb jelentésű, mint a köznapi használatban. Az utóbbiban ugyanis törökön egyszerűen a mai Törökország népének nyelvét értjük, amelyet tudományosan *törökországi töröknek vagy – történeti előzményét tekintve – oszmán-töröknek nevezünk*, amíg mongolnak a mai Mongólia nyelvét nevezzük, amelyet tudományos szabatossággal halha-mongolnak mondanak. *Tágabb értelemben viszont a török és a mongol egy-egy hatalmas nyelvcsalád nyelveit jelöli*, amelyeket több ezer éves történeti érintkezés tucatnyi szála fűz egymáshoz. *Ilyen értelemben a török az oszmán-töröktől a kazakon és özbeken keresztül egészen a jakutig több mint negyven nyelvnek az összefoglaló elnevezése, amíg a mongol nyelvek, a burjától a dahurig, szintén sok-sok élő és kihalt nyelvet foglalnak magukba.* A nyelvi kérdés a törzsi nomád világban másodrendű fontosságú, alapvető viszont a nemzetségek és törzsek szerveződése, tehát a hatalmi-politikai viszonyok. Ha egy mongol nyelvű törzs vagy nemzetség török nyelvű szövetség fennhatósága alá kerül, hódítás vagy szétvándorlás révén, természetes, hogy egy nemzedéken belül török nyelvű lesz. S ez fordítva is igaz. Ebből ered az a nehézség, hogy egy népnév alapján nem tudunk egyértelmű nyelvi és etnikai következtetéseket levonni, vagy ha igen, akkor körültekintően kell eljárunk. Különböző mai török népek egykori törzsrendszere régi mongol törzsneveket is megőrzött, s a szóban forgó

törzs már régóta a megfelelő török nyelven beszél. A kazakoknak egy merkit nevű törzse például az egykor mongol nyelvű merkitiek egy töredéke, amely valamikor török törzsek szövetségébe került s ott eltörökösödött.

Ez után a kis kitérő után nézzük meg, hogyan állunk a tatár és a mongol elnevezéssel. Az utóbbit csak a 12. század második fele óta ismerjük írott forrásokból, amíg a tatár név már a 8. században felbukkan. Mindkettő mongol nyelvű törzsekre utal. A 8. századi türk feliratok két nagy tatár törzsszövetségről is megemlékeznek, a „Harminc tatár”-ról (törökül *Otuz tatar*) és a „Kilenc tatár”-ról (törökül *Tokuz tatar*). A számnevek a szövetség törzseinek számára utalnak; ez gyakori szokás volt a törzsszövetségek megjelölésénél, gondoljunk csak az Anonymusnál lejegyzett *Hétmagyar* elnevezésre. A tatárok a türköktől északkeletre, a Kerülen folyó vidékén éltek, a mai Mongólia keleti részén. Zömük még a 12. század második felében is itt élhetett, jóllehet több adatunk van arról, hogy a 8-12. század között egyes tatár csoportok nyugatabbra húzódtak, s török népekkel keveredtek. Például a 10-11. században az Irtis-vidéki török nyelvű kimek törzsszövetségben találunk egy *tatár* nevű törzset. Amikor a 13. század elején, a Dzsingisz kán alatt nomád birodalommal szervezett mongol és török törzsek kilépnek Mongólia területéről, mindenütt tatár néven ismerik meg őket, Kínától egészen Nyugat-Európáig, a mongol elnevezést jóval ritkábban használják. Mi ennek az oka? Maga Dzsingisz a mongolok soraiból emelkedik ki, és egyesíti egymás után a mongol nyelvű törzsszövetségeket. A tatárok, ez a mongollal rokon nép, az egyik legkeményebb dió Dzsingisz számára. Mongol és tatár ősi politikai ellenfelek, s Dzsingisznek csak hosszú küzdelmek után sikerül meghódoltatnia őket. Dzsingisz, nagykánná választása után, hivatalosan bevezeti „saját” népnevét, a mongolt, de ez láthatóan csak Kínában, Mongóliában és Közép-Ázsiában vert gyökeret. *Az egyre terjeszkedő mongol birodalom nyugati jelén mindig a tatár volt és maradt a birodalom és nép saját elnevezése.* Az oroszok és más európaiak egyaránt tatárnak nevezték a mongol birodalom nyugati részét, az Arany Hordát. Sőt, az Arany Horda tatár elnevezését, mint politikai nevet átvették az Arany Horda török népei is, így azután a mai kazáni és krími tatárok török nyelvű népek. Ez ismét arra figyelmeztet, hogy népnév és etnikum összekapcsolásánál mindig figyelembe kell vennünk a helyet és az időt.

Ezek után talán megértjük a történelmi tényt, hogy a mongol és a tatár két rokonnép volt, de 1206, Dzsingisz nagy kánná választása óta mindkét

megjelölést egyenértékű elnevezésként használhatjuk. Mindegy tehát, hogy mongol vagy tatár világbirodalomról beszélünk. Ezek után áttérhetünk, Piano Carpini szavaival, „az általunk tatároknak nevezett mongolok históriájáéra.

Dzsingisz kán és a mongolok felemelkedése

Dzsingisz 1162-ben született és 1206-ban lett a mongol és török törzsek nagykánja, 1227-ben, halála után pedig a világ legnagyobb birodalmát hagyta örökösire. Tünelmes pályafutása méltán izgatta már a kortársakat is, s a 13. század végén élt nagy perzsa történétíró, Dzsuvajní találóan adhatta művének ezt a címet: „A Világhódító története”. De mielőtt nyomon követnénk a világhódító pályafutását, a mongol világbirodalom megszületését és megszervezését, idézzük fel, milyenek voltak Belső-Ázsia politikai és etnikai viszonyai a 12. század második felében.

1125-ben a nomád dzsürcsi eredetű Kin-dinasztia váltja fel Észak-Kínában az ugyancsak nomád, kitaj eredetű Liao-dinasztiát. Kanszuban, a Nan-san és a Kuku-nór vidékén a tibetiekkel rokon nyelvű tangutok uralkodnak, a Tárím-medence városállamaiban a török ujugrok élnek, akik a 12. század közepétől a nyugatra menekült kitajok, a karakitajok fennhatósága alá kerülnek. Az Iszik-köl és a Balhas-tó közti vidék a karakitajok központi területe. A Szir-darja és Amu-darja közötti törökség is a karakitajok adófizetője. A közép- és közel-keleti perzsa és arab többségű területeket különféle, török, iráni és arab eredetű dinasztiák uralják. Végül Kis-Ázsia legnagyobb része ekkor már a török szeldzsukok kezében van.

S mi volt a helyzet a nomád birodalmak születésének központjában, a mai Mongólia területén? Tudjuk, hogy az időszámítás utáni első évezredben főként török eredetű nomádok uralják ezt a térséget. 840-ben, birodalmuk bukása után az ujugrok többsége elhagyja Mongóliát, amely több mint háromszáz évre a történelem perifériájára kerül. Ezekben a néma századokban a lakosság jelentős mértékben mongollá vált, bár még Dzsingisz fellépte idején is sok török nyelvű vagy éppen csak mongollá lett népelem legeltette itt a nyájait. Nyugat-Mongólia területén éltek a *najmanok*, akiket fennmaradt személy- és helynevek alapján bátran tarthatunk mongollá lett török népnek. Elnevezésük, amelyben a mongol *najman*, „nyolc” szó rejlik, valószínűleg arra utal, hogy az elmongolosodott „*Szekiz oguz*” („Nyolc oguz”) török törzsszövetség leszármazottai lehettek.

A najmanok nesztoriánus keresztények voltak, s kultúrájukat a déli szomszéd, a turkesztáni ujgurok kultúrája hatotta át, akiktől különben vallásukat is átvették. De kínai hatás is érte őket; erre utal az a tény, hogy uralkodójuk a tajang címet viselte, amely a kínai *ta-vang* („nagy herceg”) titulus átvétele.

Mongólia középső részein, az Orhon, a Tola és az Ongin folyók vidékén éltek a *kereitek*, szintén elmongolosodott törökök. Dzsingisz idejében vezérük a török eredetű *Tooril* nevet viseli, amelyben ugyanannak a ragadozó madárnak a neve rejlik, mint a híres szeldzsuk uralkodó, Togrul személynevében, és amely a magyar Árpád-dinasztia totemállata volt, a *turul*. A kereitek all. század elején tértek át a nesztorianizmusra. Uralkodóiknál sorra találkozunk olyan keresztény nevekkel, mint *Marguz* (Marcus), *Kurcsakuz* (Cyriacus) vagy *Szergiz* (Sergius). A 12. század végére a kereitek képviselték a legnagyobb politikai erőt Mongóliában.

A Bajkál víztükrétől délre éltek a mongol nyelvű *merkitek*, a Bajkáltól nyugatra pedig az ugyancsak mongol *ojrátok*. A Kerülen folyónál laktak a tatárok, egészen a Hingán hegységig. A *tatárok*, mint már tárgyaltuk, mongol nyelvűek voltak, de ez idő tájt bizonyos török elemeket is magukba olvaszthattak. A tulajdonképpeni mongol törzsek, amelyek között Dzsingisz népét, a *bordzigin* törzset találjuk, az Ónon és Kerülen folyók vidékén tanyáztak.

A 13. században tehát najman, ojrát, merkit, mongol, kereit és tatár törzsek laktak Mongóliát, s ezek állandó harcban álltak egymással. Törzs harcolt törzs ellen szüntelenül, ezért szilárd politikai, vagy államszervezetről szó sem lehetett, bár a tulajdonképpeni mongol törzseket a 12. század közepére már választott uralkodó fogta laza egységbe. „A Mongolok Titkos Története”, ez az 1240-es években keletkezett híres mongol nyelvű történeti munka több, félig-meddig legendás mongol uralkodó nevét említi ebből a korszakból. A mongolok bordzigin törzsének kijan (vagy kijat) nemzetségéből született például Jiszügej-baatur, a későbbi Dzsingisz kán apja. Merkitektől rabolt feleségétől, Höelüntől született fiát Temüdzsinnek nevezte el; ő a későbbi Dzsingisz. (A feleségrablás különben általános gyakorlat volt a nomádoknál.) A névadás érdekes török-mongol szokásra vet fényt. Amikor a kisfiú megszületett, apja éppen egy tatár rabot, Temüdzsin-ügét hozta haza rabláncon, s a csecsemőnek a fogolyszerzés emlékére a rab tatár nevét adták, amely a *temür* („vas”) szó származéka és jelentése: „kovács”. Amikor a kis Temüdzsin betöltötte kilencedik évét,

Jiszügej leánykérőbe indult az olkunuutokhoz, Temüdzsin anyjának, Höelünnek a nemzetségéhez. Az exogámiának egy fajtája volt szokásban a mongoloknál, vagyis mindig ugyanabból a nemzetségből választott feleséget egy meghatározott nemzetség. Ezeket a nemzetségeket aztán sógornemzetségeknek nevezték. Az olkunuutok alkották tehát a bordzsin nemzetség sógor-nemzetségét. Az apa útközben találkozott Jiszügej Dej-Szecsennel és annak lányát, a tízéves Börtét azonnal el is jegyezték Temüdzsin számára. A kis Temüdzsin ott is maradt jövendőbelije apjának a sátrában. Hazafelé menet tatárok látták vendégül Jiszügejt, de mérget keverték a vendég étkébe, aki néhány nap múlva meg is halt.

Az özvegy Höelün most nehéz helyzetbe kerül. A hatalmát fokozatosan megerősítő Jiszügej halálát a mongol nemzetségek arra használták fel, hogy újból nagyobb önállóságra tegyenek szert. Höelünt mindenki cserbenhagyta, gyermekeit is elragadta a tajcsiut törzs. De Temüdzsin hamar megszökött, felkereste jegyesét, Börtét, s hazahozta feleségnek. A nászajándékba kapott cobolyködmönt Temüdzsin elvitte Ong kánhoz, a kereit uralkodóhoz. Ong kán még Temüdzsin apjának, Jiszügejnek volt esküvel fogadott testvére, s Temüdzsin saját apjának tekintette őt apja halála után. De ettől függetlenül is valószínű, hogy a kereit uralkodó volt a legtekintélyesebb törzsi vezér, vagyis kán Mongólia pusztáin Dzsingisz gyermekkorában, s az ajándékozás a függőségi hódolatot is kifejezésre juttatta. Újdonsült feleségével Temüdzsin útban volt hazafelé, amikor három merkit törzs harcosai támadtak rá, s elrabolták az immár asszony Börtét. Temüdzsinnek alig sikerült megmenekülnie; bevette magát a Burkan-kaldunba, a mai Henti hegységbe, s a merkitek háromszor üzték körbe a hegység lábánál, de így sem sikerült elfogniuk. Mindez a merkitek bosszúja volt azért, mert Temüdzsin apja a merkitektől rabolta el, mint emlékezhetünk, Höelün asszonyt.

Temüdzsin persze nem nyugodhatott, s szövetségeseket keresett, hogy asszonyát visszaszerezze. A kereit Tooril kánhoz és a dzsadsirat nembeli Dzsamukához fordult segítségért. A három szövetségesnek sikerült levernie a mer kiteket és kiszabadítani Börtét. A győzelem

Dzsingisz, a hódító. Kínai fametszet a 18. századból

után Temüdzsin és Dzsamuka megerősítette régi barátságát és szövetséget kötöttek. Az ilyen fogadott testvéreket nevezi a mongol *andának*. A testvérfogadás rituális szövetségkötés volt egymás megsegítésére. „A Mongolok Titkos Történetéinek szavaival: „Az ősök hagyománya szerint az a szabály, hogy az esküvel fogadott testvérek, az andák úgy szeretik egymást, hogy egész életen át nem hagyják egymást cserben, óvják egymás életét.” így kezdődött Temüdzsin és Dzsamuka küzdelme a hatalomért. Egy

ideig még együtt harcoltak, majd útjaik elváltak. Két kiváló férfi politikai pályafutása kezdődött ekkor, s az események során egyre nyilvánvalóbbá lett, hogy két dudás nem fér meg egy csárdában, egyiküknek mennie kell. Egy nomád Octavianus és Antonius küzdelmének tanúi vagyunk. Eleinte persze nem lehetett tudni, hogy ki lesz a győztes. „A Mongolok Titkos Történetéinek írója, aki kétségkívül Dzsingisz környezetéből került ki, utólag igazolni próbálja Dzsingisz tetteit; szerinte az egyre nagyobb számban Dzsingiszhez csatlakozó mongol törzseket égi jelek és csodás álmok vezérlik Dzsingisz táborába. Azt, hogy a személyes varázson, az erős egyéniségen kívül milyen okok játszottak közre abban, hogy éppen Dzsingisznak és nem Dzsamukának sikerült a mongol törzsek egyesítése, igen nehéz kitapintanunk a források szűkös világa mellett. Be kell tehát értnünk találgatásokkal. Tény, hogy a mongol törzsek egyesítéséért vívott harcból Temüdzsin került ki győztesen, s a tulajdonképpeni mongol törzsek többsége őt választja vezetőjének, kánjának. Ettől kezdve viseli Temüdzsin a máig is tisztázatlan eredetű Dzsingisz nevet, amelyet a fél világ megismer majd.

Egy ménes elrablása miatt rövidesen sor kerül az első fegyveres összecsapásra is Dzsingisz és Dzsamuka között. Dzsingisz vereséget szenved és kénytelen visszavonulni. Dzsingisznak egyébként mindig gondja volt rá, hogy egyszerre ne szálljon szembe több ellenséggel, és mindig legyenek megfelelő szövetségesei a háttérben. Az ekkori Mongólia legnagyobb tekintélyű uralkodója, Tooril, a kereit kán mindvégig az ő szövetségese, amíg nem kerül sor vele is a végső kenyértörésre. Dzsingisz és Tooril ekkor még közösen indul az ősellenség tatárok ellen, harapófogóba zárják őket, s nagy győzelmet aratnak fölöttük. Ennek a győzelemnek a kínaiak örültek a legjobban, hiszen a Kína határainál mozgolódó tatárok már sok borsot törtek az orruk alá. Nem marad el a hála sem, a kínaiak tiszteleti címeket ajándékoznak Dzsingisznak is, Toorilnak is. Tooril ekkor kapja meg a kínai *vang* („herceg”) címet, s ettől kezdve Ong kán vagy Tooril Ong kán néven szerepel a forrásokban (azaz a *vang* cím mongolul *ong* kiejtésével).

Dzsamuka persze nem nyugodott bele a vereségbe, és sikerült is a mongol törzsek egy részét maga mellé állítania. 1201-ben a Dzsingisszel szemben álló szövetség Dzsamukát *gürkán*ná kiáltja ki. A 12. század első felében a karakitaj uralkodó vette fel először a *gürkán* címet, amely mongolul „egyetemes kán”-t jelent. Dzsamuka most ezzel a címmel akarta

újonnan szerzett politikai hatalmát szentesíteni. De Dzsingisz és Ong kán visszaverte az új szövetség támadásait, bár maga Dzsingisz is súlyos sebet kapott a csatában.

1202-ben ütött a leszámolás órája a tatárokkal. Nem is akárhogyan büntették meg őket, hanem ahogyan ősellenséggel szokás elbánni. A teljes győzelem után Dzsingisz az életben maradottakat egy szálig kiirtatja. Ez a kiirtás különben „csak” annyit jelentett, hogy a felnőtt férfiakat mészárolták le, a gyermekeket és asszonyokat megkímélték. Az asszonyokat és lányokat a mongolok szétosztották maguk között. Maga Dzsingisz is egy előkelő tatár lányát vette magához sokadik feleségül. Később minden hadjárata után „megházasodott”, így azután élete végére már több száz asszonyt tartott a sátraiban.

A tatárok feletti győzelem után Ong kán és Dzsingisz lassan elhidegül egymástól. Idegtépő küzdelem kezdődik a három rivális, Dzsingisz, Ong kán és Dzsamuka között. A najmanokkal szemben Ong kán és Dzsamuka cserbenhagyja Dzsingiszt, de amikor a najmanok Ong kánra támadnak, az kénytelen szorongatott helyzetében Dzsingiszhez fordulni. Dzsingisz ügyes taktikus; úgy érzi, még nem elég erős ahhoz, hogy a kereitekkal és Dzsamukával leszámoljon. Megsegíti hát a bajba jutott Ong kánt, aki ezután esküvel is fiává fogadja. De a bizalom már nem a régi a két vezér között, sőt a köztük levő szakadék egyre mélyül, nem kis mértékben Ong kán fiának cselszövései miatt. Ekkor mutatja meg az igazi arcát Dzsamuka. Állandóan Dzsingisz ellen uszítja Ong kánt, ugyanakkor Dzsingiszt értesíti, hogy Ong kán támadást tervez ellene. Dzsamuka mindig hűtlen, kétszínű szövetséges volt, s kiváló szellemi képességei ellenére emberi gyengéinek nagy szerepe lehetett személyes bukásában. Dzsingisz viszont a források szerint született vezető volt, aki saját embereit mindig védte, az ellenségre és az árulókra viszont vaskézzel sújtott le. Végül is Dzsingiszék rajtaütöttek a kerekeken és sikerült leverniük őket. Ong kán és fia elmenekült az éj leple alatt. Az Ong kán oldalán harcoló Kadak-baatur esete világosan mutatja Dzsingisz jellemét, aki a vitézséget az ellenfélben is becsülte. „A harc lelke a dzsirgin [egy kereit nemzetség] Kadak-baatur volt. Kadak-baatur, amikor megjelent, hogy megadja magát, így szólt: Három éjjel, három nap harcoltunk. Törvényes kánomra tekintve ekkor ezt mondtam magamban: hogy fogjam el és okozzam halálát? Nem tudtam őt elárulni; hogy életét mentse, s elmenekülhessen, küzdöttem tovább, és elhúztam a harcot. Ha ezért most megölnek, meghalok. De ha Dzsingisz kán megkegyelmez

nekem, őt fogom szolgálni. Dzsingisz kán helyeselte Kadak-baatur szavait, és így szólt: Aki törvényes kánját nem képes elárulni, hanem harcol, hogy a kán az életét mentve elmeneküljön, az férfi, nemde? Az ilyen ember méltó arra, hogy vele szövetkezzenek. Szólt, s megkegyelmezett neki, és nem ölette meg.” íme, a hűség és nagylelkűség lovagi erényeinek nomád mongol változata! Mindez pedig, a kereitek megsemmisítésekor, 1203-ban történt, és most már, a legerősebb mongóliai törzsszövetség megtörése után a mongóliai törzsek egyesítése Dzsingisz alatt pár év munkája volt.

A kereitek után a najmanokra került a sor. Ong kán sorsa is a najmanoknál pecsételődött meg: egy najman előőr, amely nem ismerte fel a menekülő nagyurat, megölte. Dzsamuka ekkor mára najmanoknál harcolt Dzsingisz ellen. Dzsingisz 1204-ben leverte a najmanokat, a najmanok és szövetségeseik ekkor Dzsingisz oldalára álltak. Csak Tajang kán fiának, Gücsülüknek sikerült elmenekülnie. Gücsülük szövetkezett a merkitekkel, de 1205-ben a mongolok az ő hadait is szétszórták. Gücsülük ekkor nyugatra menekült, a karakitajokhoz. A Dzsingisz-ellenes szövetség széthullott, Dzsamuka pedig egyedül maradt pár emberével, akik kiadták Dzsingisznak. Dzsingisz előbb a kisebb árulókat ölette meg, majd a volt fegyvertársát, a fogadott testvért, Dzsamukát. Dzsamuka egykori népszerűsége és fogadott testvéri mivolta miatt alaposan meg kellett indokolnia, miért kellett leszámolni vele. „A Mongolok Titkos Története” azt állítja, hogy Dzsamuka beismerte számos ármánykodását és maga kérte a halált. Dzsingisz is szép szavakkal méltatta Dzsamuka egykori tetteit, de ha Dzsamuka meg akar halni, hát tessék: persze csak vérontás nélkül, ahogyan egy fogadott testvérnek, vagyis *andának* dukál, és díszes temetéssel. Rasídaddín perzsa történétíró egy másik hagyományt jegyzett fel, amely szerint a nagy kán szolgául adta volna Dzsamukát egy hűséges emberének és rokonának, azt viszont nem kötötte a fogadott testvéri eskü, hát elevenen feldarabolhatta rabszolgáját. Mindegy, hogyan történt pontosan; Dzsingisz leszámolt Dzsamukával, és egyedül maradt a porondon. Ily módon az összes mongóliai nomád törzset, vagy ahogyan a Titkos Történet nevezi őket: „a nemezfalú jurták népeit” leigáztatva, 1206-ban az Onon folyó forrásánál Dzsingiszt a nagykáni címmel ruházták fel. Megszületett a mongol birodalom.

Mongol birodalomból világbirodalom

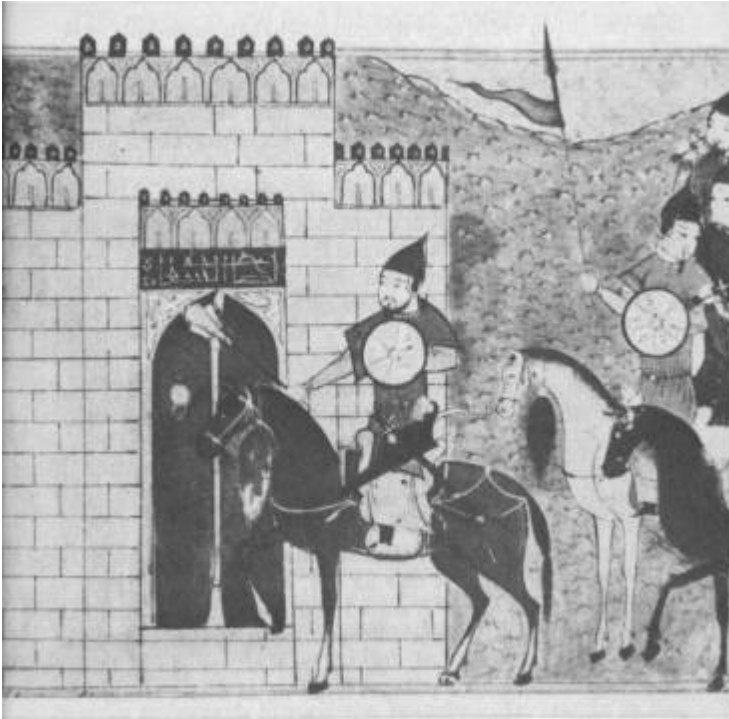
Mongólia nomád törzseinek egyesítése után Dzsingisz megjutalmazta hűséges embereit és kinevezte a kilencvenöt ezred parancsnokait, tehát megszilárdította birodalmát. A mongol állam születéséhez jó néhány fontos állami funkciót kellett szervezni, a birodalom közigazgatása pedig az írásbeliséget sem nélkülözhetette. A mongolok az ujjur írást vették át és használták saját nyelvükre. Valószínű, hogy az ujjur írásbeliség közvetlenül a najmanoktól jutott el a mongolokhoz, mivel a najmanoknál igen erős ujjur kulturális hatás érvényesült, s az ujjur ábécével már náluk elkezdhatték leírni a mongol nyelvet. Mindenesetre a najmanok pecsétőre, aki a kancellária vezetője volt – a kínai források Tata Tungának nevezik, ami talán a Tatar Tongra név visszaadása a najmanok hódoltatása után mongol szolgálatba került, s közvetlen szerepe lehetett a mongol írásbeliség és kancellária kialakításában. Dzsingisz nagykánvá választása után a legfőbb bírónak kinevezett Sigi-kutuku feladata volt, hogy a bíráskodási ügyeket beírja a Kék Könyvbe, mongolul a *Kökö Debterbe*. 1206-tól kezdve tehát már beszélhetünk mongol írásbeliségről.

Mongólia törzsi világának egyesítése és a birodalom megszervezésének első lépései után a megerősödött mongol birodalom egész hadigépezetével új hódításokra indult. Emlékezhetünk, hogy a nomád birodalmak lételeme a hódítás, a háború, s ez a nomád társadalom lényegéből fakadó kényszer ösztönözte a mongolokat is a további terjeszkedésre. A hódítás a nomádok nézete szerint nemcsak kényszer, hanem erkölcsi szintre emelt belső kötelesség, hivatás is volt. Ugyancsak meglepődtek volna nomád mongoljaink, ha az igazságos és igazságtalan háború fogalmáról hallanak. A háború az ő számukra mindig igazságos volt, s ha nem győztek valahol, azt pusztán úgy fogták fel, hogy az Ég kegyelme időlegesen elfordult tőlük. Így hát, még a nagykánvá választása évében, a karlukok ellen indultak. A karlukok, ez a 7. század óta ismert török törzsszövetség az Ili és Csu folyók mellett, a mai Szemirecsje vidékén élt, a karakitajok laza politikai fennhatósága alatt. Ekkoriban már sok nesztoriánus keresztény volt közöttük. A karluk uralkodó, Arszlán kán harc nélkül behódolt, s Dzsingisz egyik lányát kapta feleségül. Kevéssel ez után a legjelentősebb turkesztáni ujjur városállam, Bes-balik uralkodója megölette a karakitaj helytartót és behódolt Dzsingisznak. Az ujjurok (és az ujjur civilizáció) ezután a mongol birodalmat támogatja.

1207-ben Dzsingisz legidősebb fia, Dzsocsi haddal vonult az úgynevezett erdei népek ellen. (így nevezték a mongolok a sztyeppszávtól északra, az erdős vidéken élő népeket.) Ezek a törzsek a mai Mongólia északi részén és a Jenyiszej felső folyásánál, a mai Tuva területén éltek. Közöttük találjuk a mongol nyelvű ojrátokat és burjátokat, valamint a török nyelvű kirgizeket.

Ezzel le is zárult a török-mongol világon belüli hadjáratok kora, s Dzsingisz mongoljai most már távolabbi, civilizált országok ellen indultak. 1211-ben kezdődött az első Kína elleni hadjárat. Kína ekkor, mint története folyamán oly sokszor, nem egységes; északi részén a nomád dzsürcsi eredetű Kin dinasztia uralkodik, déli vidékein a han (kínai) eredetű Szung dinasztia. A mongolok egészen a Középső Fővárosig, Dzsungduig, a mai Pekingig jutottak el gyors lovaikon. A kínaiak az ősi kétszínű taktikát választották, látszólag behódoltak, ajándékokkal halmozták el hódítóikat, s várták az első adandó alkalmat az elszakadásra. A kínai főminiszter tanácsai a kínai császárnak a nomádokkal szembeni évezredes kínai politika foglalatát adják: „Tárgyaljunk egyelőre a mongolok kánjával a meghódolásról. Ha a mongolok hajlandóak és visszafordulnak, visszafordulásuk után ismét más elhatározásra juthatunk. Azt beszéljük, hogy a mongolok között az emberek is, a paripák is nehezen viselik el az időjárásunkat, s ragályokban szenvednek. Kánjuknak adjunk egy hercegkisasszonyt, a katonáknak pedig aranyat, ezüstöt, selymet meg más holmit; és lássuk el őket mindenből bőségesen. Ki tudja, hátha beleegyeznek

Dzungdu (Peking) mongol ostroma. Perzsa miniatúra

javaslatunkba.” Súlyos adók fejében, amelyet a kínaiak kissé szépítve mindig ajándéknak neveztek, időlegesen elvonult a mongol vihar. A mongolok ugyanis most a tangutok ellen szálltak hadba. Ez a tibetivel rokon nyelvet beszélő nép a Nan-san és a mai Sen-hszi tartomány vidékén élt, hivatalos vallásuk a buddhizmus volt. A tangutok is behódoltak, hatalmas tevecsordákkal rótták le adójukat; a mongolok nem bántották őket.

Amint várható volt, Észak-Kína hódoltatása nem volt maradandó, ezért 1214-ben újra Kína ellen vonultak a mongol hadak. Ez alkalommal már elfoglalták Dzungdut (Pekinget), mégpedig úgy, hogy kiéheztették. Több forrásunk is megemlékezik róla, hogy Dzungdu védői nagy nyomorúságukban emberhúst ettek. A kínai császár a Déli Fővárosba, Nankingba menekült, majd behódolt a mongoloknak. Mindazonáltal Dzsingisz hadjáratai révén a mongolok nem hódíthatták meg véglegesen Észak-Kínát, ez a feladat Dzsingisz utódára, Ögödej nagykánra hárult, 1232-1234-ben.

Bár keleten és délen a hódítók nem arattak egyértelmű sikereket, hiszen Észak-Kínát és a tangutok országát még nem sikerült véglegesen leigáznuk, nyugati irányban az ujugurok, karakitajok és karlukok hódoltatása révén a mai Kelet-Turkesztán és Szemirecsje jelentős része mongol birtokká lett. Ezek után már csak idő kérdése volt, hogy a

terjeszkedő új birodalom mikor nyújtja ki a csápjait az egyetlen logikus irányba – nyugat felé. Nyugat felé, a mai Nyugat-Turkesztán, Afganisztán és Irán területén először kerültek szembe a pusztai lovasok egy hatalmas kiterjedésű muszlim birodalommal, Hvárezmmel. A tulajdonképpeni Hvárezm (vagy modern perzsa kiejtéssel Horezm) az Aral-tó víztükrétől délre eső területen virágzott, nagyjából az Amu-darja alsó folyásának vidékén, ahol termékeny oázisok zöldellnek, amíg a folyótól távolabb mindenütt sivatagos a táj. Ezt a régi iráni területet már az i. e. 5. század óta Hvárezm néven ismerték. Az i. sz. 7. század vége óta Hvárezm, akárcsak az Amu-darja és Szir-darja folyamköze, az iszlám világ része lett. Hvárezm a Bizáncból, Iránból és Kínából vezető fontos karavánutak találkozási pontján terült el, és a tőle északra elvonuló pusztai nomád népekkel is élénken kereskedett. A 7-8. századtól nagy számban települtek itt le a török ajkú népek; megkezdődött az iráni népesség törökké válása is, bár a városlakók zöme még hosszú ideig iráni nyelvű maradt. A 10. század közepe óta Hvárezm szeldzsuk, majd karakitaj fennhatóság alatt élt, de az 1100-as évek utolsó harmadában önállósodni kezdett. 1194-ben Hvárezm, Kelet-Irán (Horaszán) és Nyugat-Irán egy kézben egyesült, Hvárezm vezetésével. Ez a hvárezmi nagyhatalom születésének pillanata. Mohammed szultán uralkodása alatt (1200 és 1220 között) volt a leghatalmasabb ez a birodalom. Mohammed elfoglalta az Afganisztán területén levő gurida államot, majd egész Transzoxianát is, az ottani virágzó városokkal, Szamarkanddal és Buharával. És éppen ekkor, egy hatalmas mohamedán birodalom létrejöttékor vetült Hvárezm birodalmára a mongol hódítás baljós árnyéka. 1219-ben felbukkant a világhódító Dzsingisz, és pár röpké év alatt elsöpörte a tiszavirág-életű egyesített hvárezmi birtokokat.

1219 nyarán az Irtis felső folyásának vidékén szállt nyeregbe a mongol hadsereg, majd Szemirecsje vidékén áthaladva a Szir-darja középső folyásánál, egy Otrar nevű városnál lépett Dzsingisz hvárezmi területre. A hadjáratban Dzsingisz mindegyik fia részt vett, mindegyikük más feladattal. Csagatáj és Ögödej csapatai Otrar alá vonultak, Dzsingisz hada, legkisebb fiával, Tolujjal együtt Buhara felé. Buhara bevételét szörnyű mészárlás követte. Ezután Dzsingisz Szamarkand felé fordult a sereggel; itt Csagatáj és Ögödej is csatlakozott hozzá, miután Otrart bevették. 1220 márciusában Szamarkand is a mongolok lába előtt hevert. A tulajdonképpeni fővárost, Ürgencset csak 1221 áprilisában rohanta le Dzsocsi, Csagatáj és Ögödej serege. A hvárezmi uralkodó, Mohammed délnek menekült, egyik iráni

városból a másikba. Dzsingisz két híres hadvezérét, Dzsebét és Szübőtejt küldte a menekülő szultán nyomába. A mongol hadak útját gazdag iráni városok pusztulása jelezte: Ráj (a mai Teherán), Hamadán, Zendzsán, Kazvín, hogy csak a nagyobbakat említsük. Végül az űzött vadként menekülő Mohammed a Kaszpi-tenger egy apró szigetén keresett menedéket, ahol 1220 decemberében meghalt.

1221 tavaszán Dzsingisz sorra pusztította el Afganisztán városait. Ha egy város ellenállt, a sikeres végső roham után a mongolok módszeresen lemészárolták a lakosság zömét, az asszonyokat és a gyermekeket sem kímélve, csupán a kézműveseknek kegyelmeztek, akiket általában, mint a nomádok számára is hasznos embereket, Mongóliába hurcoltak. Turkesztán és Kelet-Írán évszázadokig nem heverte ki a mongol pusztítást. A nomád mongolok kegyetlensége a városlakókkal szemben egész életszemléletükből következett. A nomád világszemlélete ugyanis nem tudott mit kezdeni a fallal övezett városokkal és a letelepült civilizált életmóddal. A legegyszerűbb volt az ilyen furcsa társadalmakat elpusztítani, s így a gondosan művelt földeket, a városokat sívó pusztasággá változtatva állataikat legeltetni ott, ahol valaha földművelők éltek. A hódítás és a nyers erőszak a mongolok ideológiájában egészen leplezetlen módon jutott kifejezésre. „Te birodalmakat uralni születél, mongol” – módosíthatnánk a római mondást, csak hogy amíg a római imperializmus a civilizáció átkai mellett a műveltség áldásait is elhozta magával, a mongol hódítás a legbarbárabb pusztítást jelentette. Az iszlám először találkozott története során ilyen iszonyatos nagyságrendű belső-ázsiai invázióval, s ez olyan döbbenettel töltötte el az igazhitűeket, akár csak az 5. századi Európát Attila hunjainak a megjelenése. Persze, történetileg igazságosnak kell lennünk, s ha a mongol nomádok első nemzedéke a legnagyobb csapást és szenvedést zúdította is a civilizált világra, a második nemzedék, a szintén a nomád életmódból fakadó hihetetlen szervezőképességével és fokozódó civilizáltságával áldásokat is hozott. A mongolok a velük együttműködni hajlandó behódolt elemeket ügyesen felhasználták születő világbirodalmuk megszervezéséhez, közöttük a mohamedán perzsákat, később pedig a kínaiakat. Dzsingisz minden megkímélt város élére helytartót nevezett ki; ezeket mongolul *darugának*, törökül *baszkaknak* nevezték, s ez a helytartó képviselte fegyveres kíséretével a mongol hatalmat a sereg elvonultával. A helytartókat mindig a kán nevezte ki, tehát a hatalom legszigorúbb központosítását tartotta szem előtt. A mongol helytartók munkáját a városi

élet szakértői, a behódolt mohamedánok vagy kínaiak segítették, tehát hatalom és szakértelem nyíltan kettévált. Tudjuk például, hogy kétürgencesi mohamedán, Jalavacs és fia, Maszúd (feltehetően hvárezmi törökök) „a városok szokásait és törvényeit elmagyarázták Dzsingisz kánnak”, aki ezután Maszúdot kinevezte, „hogy helytartóinkkal együtt igazgassa el Bukar, Szemizgen...” városait. Vagyis a mongol helytartókkal *együtt*. Az atyát, Jalavacsot különben Dzsingisz magával vitte, és megbízta Dzsungdu, azaz Peking kormányzásával.

1222-ben Dzsingisz turkesztáni és iráni hódításai lényegében lezárultak. 1223-ban már a Szir-darjától északra táborozott hadával, majd a Talasz és a Csu folyók vidékén legeltette lovait. A következő évben a mongolok az Irtis vidékén nomadizáltak, és csak 1225-ben tértek haza Mongóliába, a Tola folyó mellé, hat hosszú év után.

A hatalmas turkesztáni hadjáratnak volt egy leágazása, amely ugyan nem járt tartós hódítással, csak vad pusztítással, de ennek során jelentek meg először a mongolok Kelet-Európában. Emlékezhetünk, hogy 1220-ban Dzsingisz két legkiválóbb hadvezérét, Dzsebét és Szübőtejt küldte az Iránba menekült hvárezmi uralkodó üldözésére. A mongolok ekkor számos települést porrá égettek, majd tovább vágattak a Kaukázus hősipkás ormai felé. A mongol hadak másfelé haladhattak volna: tovább nyugatnak, Irak területére. Pontosan ez az időszak volt az európai keresztetek előretörésének is ideje, 1221-ben foglalták el az egyiptomi Damiettát. Ha ekkor a bagdadi kalifátus a mongolok és keresztetek keresztüzébe kerül, jóvátehetetlenül elpusztul az iszlám civilizáció központja. A keresztetek reménysége tehát „János király” mongoljai felől ez idő tájt nem is volt megalapozatlan. De az elvetélt lehetőségek hosszas latolgatása nem a történelem feladata; Dzsebe és Szübőtej

Dzsingisz kán és Dzsáláladdín összecsapása. Perzsa miniatúra

Tatár harcosok, 14. század

mongol serege ugyanis Grúzia felé vette útját. Grúzia, ez az ősi kaukázusi keresztény ország, szerencsétlen módon a népek országútján feküdt, így ezúttal sem kerülhette el sorsát. A mongolok az ország déli részét felprédálták, de legalább a fővárost, Tbiliszit sikerült megmenteni a pusztítástól. A mongol hadak Grúzia után Azerbajdzsánt fosztogatták, majd a derbenti szoroson átkelve a Kaukázus északi előterében levő sztyeppre jutottak ki. Ez már ismerős terep volt számukra. Az itt élő kaukázusi népek,

az alánok és a cserkeszek szövetségre léptek a törökök kipcsak törzsszövetségével. Csakhogy a mongolok ravasz taktikával előbb a kipcsakokat, mint nomád rokont és testvért választották le az ellenség sorai közül, a rokoni érzést persze a zsákmányból való részesedés ígéretével erősítve. De a koalíció megosztása után a kipcsak-törököknek is tapasztalniuk kellett, hogy a mongol nem valami megbízható barát, mert ellenük fordultak, zsákmányukat pedig elragadták. Ekkor a kipcsak szövetség feje, Küten, aki nem más, mint a magyar forrásokból később jól ismert Cuthen, azaz későbbi kiejtéssel Kötöny, a Magyarországra települő kunok vezére, az orosz fejedelmekkel lépett szövetségre. Az egyesült orosz-kipcsak sereg 1223 májusában ütközött meg a mongolokkal a kis dél-orszországi Kalka folyó mellett, de súlyos vereséget szenvedett. A mongolok ekkor kifosztották a Krím-félszigeten levő Szudak városának gazdag raktárait, majd kelet felé visszavonulva a mai Volgograd táján keltek át a Volgán. Amúgy menetből győztes csatát vívtak a volgai bolgárokkal, s így tértek vissza a Szir-darjától északra eső vidékre, ahol egyesültek Dzsingisz kán hadával. Ha a térképre pillantunk, és szemügyre vesszük azt a hatalmas, több ezer kilométeres hurkot, amelyet a mongol hadak lóháton két-három év alatt megtettek, méltán nevezhetjük ezt a hadjáratot a világtörténelem egyik legnagyobb portyájának. Mindenesetre ennek a kelet-európai betörésnek az oroszok és a kelet-európai török népek, a kipcsakok, kunok és bolgárok számára még nem volt végzetes következménye. Ám fenyegetően vetítette előre egy új barbár támadás lehetőségét, s az, mint látni fogjuk, tízegynéhány év múlva be is következett.

1225-ben tért vissza Dzsingisz a turkesztáni hadjáratról, de a következő évben ismét lóra ült, hogy törlessze régi adósságát a tangutokkal. A tangutok ugyan annak idején behódoltak neki, de később megtagadták, hogy csapatokat küldjenek a turkesztáni hadjárathoz, holott ez egy hódolt nép alapvető kötelessége volt. Most, hogy Dzsingisz sikerrel vívott meg a mohamedánokkal, érkezett a tangutokkal való leszámolás ideje. Az ellenálló városokat a már ismert mongol szívóssággal ostromolták meg, vették be, a boldogtalan lakosságot pedig kiirtották. A sikeres hadjárat a végéhez közeledett, a mongolok már a fővárost ostromolták, amely a mai kínai Ninghszia helyén épült, amikor Dzsingisz 1227 nyarán, hatvanöt éves korában meghalt, a mai Pingliang kínai várostól nyugatra. Halála után harcosai bevették a tangut fővárost, és ezzel a hadjáratot befejezték. Dzsingisz tetemét a Burkan-kaldunban, valahol a mai Henti hegységben

temették el. Dzsingisznak mindig kedves volt ez a hegy. Ifjúkorában itt húzódott meg a merkitek elől, és sokszor vadászott ezen a vidéken. Rasíddín szerint maga Dzsingisz még életében jelölte ki temetkezési helyét egy magános fa közelében. A mongol hagyomány szerint a nagykan temetése után hihetetlen mennyiségű fű és fa nőtte be ezt a környéket, úgyhogy a vadonban ma már nem lehet megtalálni a sírt.

Dzsingisz halálával egy korszak zárult le Ázsia történetében. Dzsingisz alig húsz év alatt átrajzolta Ázsia térképét. Virágzó városok tűntek el a föld színéről, emberek és népek pusztultak el vagy kerültek messzire eredeti lakóhelyüktől. Immár egy vérrel és vassal alapított birodalom fogta össze egy tagba Közép-Ázsia népeit és országait, Észak-Kínától egészen a Kaszpi-tengerig. Dzsingisz és mongoljai a világtörténelem addigi legnagyobb kiterjedésű birodalmát hozták létre, s egyúttal a világtörténelem legbarbárabb pusztításait hajtották végre. Személyükben maga a barbárság jelent meg mindenütt. Ezt a történelem ítélőszéke előtt megvédeni nem, legfeljebb csak magyarázni lehet. Dzsingisz, az írástudatlan barbár hódító kétségkívül zseniális hadvezér lehetett, aki értett emberei nyelvén. Ennek a barbár nagyúrnak volt érzéke ahhoz is, hogy hallgasson behódolt alattvalóinak jó tanácsaira, főként a civilizált ujuguroktól és a kitajoktól tanult sokat. Az ujugurok révén így születhetett meg az ujugur-mongol írásbeliség és az államigazgatás. A fiak és unokák egyre inkább elfeledték a szörnyű pusztításokat, s Dzsingiszben a behódolt és sokat szenvedett népek is a nagy hódító és szervező egyre legendásabb alakját látták, aki vasfegyelmet tartott birodalmában. Mintha a meghódolt népek reszketve, de némi örömmel húzódtak volna meg a szolgálai biztonságban, s ezt a biztonságot az első nemzedék után az emlékezés rózsaszínű ködével vonták be.

2

TATÁR ÁLLAM KELET-EURÓPÁBAN

Kelet-Európa a tatárok előtt

1227-ben, Dzsingisz halálakor a mongol birodalom csak ázsiai területekre terjedt ki. Bár 1221-1223-ban Dzsebe és Szübötej hadai végigvonultak az Urálon inneni végeken, a nomádok nem alapítottak még birodalmat. De az 1230-1240-es években drámai változás történt: a tatár hódítók újra felbukkantak az európai pusztán, hogy immár tartósan birtokukba vegyék Kelet-Európa hatalmas térségeit.

Tisztáznunk kell először is, mit jelent ez a két szó: „Kelet-Európa”? Földrajzi vagy kulturális fogalmak-e, netán mindkettő? Földrajzi fogalomként eléggé egyértelmű: az eurázsiai kontinensnek azt a szeletét jelöli, amelyet északról az Északi Jeges-tenger, keletről az Urál hegység, az Urál folyó és a Kaszpi-tenger észak-északnyugati partszegélye, délről pedig a Kaukázus és a Fekete-tenger határolja. Kelet-Európa nyugati határát meghúznunk igen nehéz. Talán csak a Kárpátok hegylánca tűnik biztos földrajzi fogódzónak, egyébként valahol a mai Ukrajnán, Belorusszián, a Baltikumon és Finnországon át húzódik valami láthatatlan határvonal, valahol a 25. hosszúsági fok táján. Ebből is látható, hogy Kelet-Európa nyugati végein nem találunk természetes földrajzi határokat, itt tehát főként a kulturális-civilizációs határoknak van jelentőségük, ezek pedig mindig is mozgásban voltak. Számunkra és a történelem számára elsősorban ezek a kulturális határok jelentik a lényegét. Az európai civilizáció, amely az antik világ örökségére és romjaira ráakadó kereszténység eszmei alapjaira épült, és szülte meg a maga társadalmát, a feudalizmust, hosszú történeti folyamat eredménye. Kétségkívül Európa nyugati részein alakult ki és terjedt kelet felé. A Kárpát-medence például a 9-10. század előtt nem része, pusztán csak peremterülete az európai civilizációnak: Pannónia a frankok határterülete, amíg Erdély és a Délvidék a bizánciak limesze és érdekszférája. Ezt a területet éppen a magyar államalapítás kapcsolja be az európai társadalomfejlődés menetébe. Elmondhatjuk tehát, hogy Európa középső és keleti vidékei, amelyek között pontos földrajzi határt vonni szintén lehetetlen, jóval később kapcsolódnak be a Nyugat-Európában kialakult feudális társadalomfejlődésbe. Közép-es Kelet-Európában nagyjából a 9-10. század az az időszak, amikor a kereszténység felvétele hivatalosan is jelzi az európai univerzumhoz való csatlakozást.

Kelet-Európa legfontosabb népi elemeit ekkoriban a keleti szlávok alkották, akik a középső és északi részeken éltek, dél felé a füves pusztai

sávig népesítve be a tágas kelet-európai alföldet. A 10. században a kijevi orosz állam szervezi meg ezt a népességet, s amikor all. századtól kezdve a Kijevi Rusz lassan elemeire bomlik, az orosz fejedelemségek lépnek a helyébe. Ez a feudális széttagoltság kora az orosz történelemben, amelyet a politikai daraboltság ellenére a Bizáncból átvett keresztény magas kultúra és a szláv népi kultúra együttesen jellemez minden orosz fejedelemségben. Az oroszok a feudális fejlődés útjára léptek. A szlávok a mai európai Oroszország területének csak kisebbik részét lakták. Északon és északkeleten jelentős finnugor elemek éltek, őket az oroszország fokozatosan magába olvasztotta. Az észak-orosz etnikum kialakulásában ezért a finnugor elemnek igen fontos szerepe volt.

Délen viszont, a füves pusztai sávban a szláv elem elenyészően csekély lehetett, ha volt egyáltalán, a mongol hódítás előtt. Ez a terület ősidők óta a népek országútja, s valóban, a szkítáktól és hunoktól kezdve az avarokig és a magyarokig sok-sok nép vonult el itt. Tartós államalakulat ritkán jött létre ezen a sztyeppen, előbb-utóbb mindig újabb keleti jövevények zúzták szét a kialakult birodalmi kereteket. A térség legjelentősebb államalakulata, az első évezredben a kazár birodalom, mintegy háromszáz évig (650 és 965 között) Kelet-Európa legfontosabb hatalma. Központi része a Kaukázus-Volga-Don háromszögön belüli terület volt, fővárosa pedig a Volga torkolatának közelében fekvő Itil városa. A kazárok azonban hatalmukat és befolyásukat minden irányban kiterjesztették. A kazár állam, amelyben fejlett földművelés és kereskedelem virágzott, etnikai és vallási tekintetben a lehető legtarkább képet mutatta. Az államszervező török törzsekön kívül iráni, finnugor és szláv elemeket is magához vonzott, vallási tekintetben pedig a judaizmusnak, a kereszténységnek és az iszlámnak egyaránt voltak hívei ebben a pusztai országban. A kazár nagyhatalom gerincét éppen a felemelkedő Kijevi Oroszország törte meg. 965-ben Szyvjatoszláv mért döntő csapást a kazároknak, s a birodalom többé nem volt képes újraéledni. Évszázadokig gátként dacolt a nomád hullámokkal ez a különös birodalom, de most, hogy a porba roskadt, újabb nomád hullámok jutottak szabad átjáróhoz a Volga, a Don és a Dnyeper felé. A kazárok településterületén nem épült ki új, orosz hatalom, csupán a természet vette birtokába újra a kazár sztyeppet.

Az 1030-as években új nomád törzsszövetség bukkan fel a déli füves pusztán, amelyet az orosz források *polovec*nek, a nyugatiak *kumann*nak, az arab-perzsa szerzők *kipcsak*nak neveznek; korabeli és mai magyar nevük:

kunok. Mit és kiket jelöl ezúttal ez a nomád világban különben megszokott tarka névhasználat? Kezdjük talán a kipcsakokkal. A 800-as években a kipcsakok a legészakibb török törzsszövetséghez, az Irtis középső folyása, illetve az Isim és Tobol vidékén tanyázó *kimekek*hez tartoztak. A 10. századra már kivívták önállóságukat, a 10. század elején pedig nyugat és dél felé húzódnak, s az 1030-as évekre már az egész hatalmas Kazak-sztyepp urai. Ettől kezdve nevezik a muszlim források ezt a területet, amely a későbbiekben áterjed a Kazak-sztyepp nyugati füves sávjának folytatására, a Dél-orossztyeppre is, *Kipcsak Pusztának*, perzsa nevén *Desti Kipcsaknak*. A kipcsak törzsszövetség, a nomád törzsi világ szokása szerint, számos új török elemmel bővül, főként a kunokkal vagy kumanokkal. Az utóbbi Kína északi határvidékéről, az Ordoszból bevándorolt török elem lehetett, saját elnevezésük, a kun vagy kuman (ugyanannak az alapszónak különböző képzése) „fakó, világos” jelentésű volt, s valószínűleg világos arc-színre vagy szőkésbarna hajra vonatkozó török népnév. Az orosz forrásokban azután a népnév szláv fordítása bukkan fel, a *polovec* szó ugyanis a régi oroszban „fakó”-t jelentett. A kun, kuman és polovec elnevezések tehát egyenértékűek. (Zárójelben jegyezzük meg, hogy éppen ezért teljesen értelmetlen és félrevezető a *Poloveci táncok* néven ismertté vált zenemű magyar elnevezése, amely egyszerűen kun táncokra utal.) A kipcsak és kun elnevezéseket, bár eredetükben különböző török összetevőkre utalnak, a 11. századtól kezdve bátran használhatjuk egyenértékű történeti fogalomként. Valami hasonló történt itt, mint amit a „mongol” és a „tatár” neveknél figyelhettünk meg: rokon népek elnevezései a politikai egység létrejöttékor is alternatív használatban maradnak fenn, az eredeti különbségtétel pedig eltűnik. A 13. század végére a Kipcsak Pusztá, a kun-kipcsak nomádok országa már hatalmas területre terjedt ki: gyakorlatilag a Felső-Irtis vidékétől a Kazak- és a Délorosz-sztyeppvidéken át egészen az Al-Dunáig nyúlt. Ez a terület kelet-nyugati irányban mintegy három és fél-négyezer kilométer hosszú, észak-déli irányban pedig – igen változókékon – átlagosan mintegy hétszáz kilométeres. Joggal nevezhette hát a 13. századi örmény történetíró, Hetum a kun-kipcsakok földjét, Kumániát a világ egyik legnagyobb országának. Persze ez a nagyság nem állt egyenes arányban a kunok hatalmával, központosított hatalomról ugyanis szó sem volt, inkább csak laza törzsszövetségről beszélhetünk, semmint birodalomról. A kunok bizonyos helyi csoportokra, szövetségekre oszlottak, amelyek között laza volt a kapcsolat. Desti Kipcsak országát

például írott forrásaink sem tudják egészében áttekinteni, legföljebb „szeleteiben”. A mohamedán források a kunok keleti csoportjait ismerik leginkább; a Kazak-sztyepp kunjait, akiknek szállásai egészen az Aral-tóig és a Szir-darjáig nyúltak, illetve a volga-jajiki csoportot (a Jajik az Urál folyó régi török neve, amelynek használatát II. Katalin orosz cárnő tiltotta be, mivel a számára rossz emlékű Pugacsov-felkelés központja itt volt; helyette az Urál lett a hivatalos elnevezés). Az orosz források persze a Volga és Dnyeper közti kunokat ismerik a legjobban, akiket szoros kapcsolat fűzött az orosz fejedelemségekhez. Az orosz fejedelemségek feudális villongásai során gyakran használtak fel kun segédcsapatokat, amint a 10. századi feudális Európa is zsoldjába fogadta a magyarokat. A 12. századi orosz „Igor-ének” egy ilyen orosz-kun összecsapás epikus leírása. A Dnyeper jobb partján is legettettek kun csoportok, sőt az Al-Duna vidékén is. Ezekről a dunai kunokról a bizánciak tudtak egyet s mást, hiszen ők is felhasználták a kun harcosokat. A 11-13. században tehát a kunok jelen voltak, sőt aktívan beleszóltak a kaukázusi, az orosz és a bizánci történelembe, de ezeket a civilizált területeket nem hódították meg, csak alkalmi rablóhadjáratok során megsarcolták, majd visszahúzódtak központi területeikre, a pusztára.

1000 és 1200 között a kun-kipcsakokon és az oroszokon kívül egy harmadik fontos hatalmi tényező is volt Kelet-Európában, ez pedig a volgai bolgár állam. A bolgárok, ez az ugyancsak török, de igen sajátos török nyelvet beszélő nép az 5. század utolsó harmadától kezdve szerepel a kelet-európai történelemben. Központi területük, a bolgár „öshaza” a Kaukázus északi előterében, a Kubán folyó vidékén volt, s a kubáni Bulgária éppen a kazár hatalom 650 körüli felemelkedése után bomlik szét. A bolgárok a szélrózsa minden irányában szétszóródnak, egy részük az Al-Dunán átkelve megalapítja a mai balkáni bolgár állam elődjét, más részük kazár fennhatóság alatt marad, de számunkra most az a csoport érdekes, amely észak felé kelt vándorútra, s a Volga mentén északra húzódott, az alsó Káma vidékéig. Ezt a csoportot nevezzük *volgai vagy kámai bolgároknak*; központjuk a Volga bal partján terült el, ott, ahol ma főként a kazáni tatárok élnek. Bár gyakorlatilag önállóak, hosszú ideig éltek a kazárok fennhatósága alatt. A bolgárok új fénykorát a kazár hatalom 10. századi felbomlása hozta meg. A 10. században az iszlám is eljut volgai Bulgáriába mohamedán kereskedők révén, s a török nyelvű bolgárok többsége felveszi az iszlámot.

Volgai Bulgária főként élénk kereskedelme révén vált jelentőssé. A kelet-európai kereskedelemben örökölték a kazárok szerepét. Kelet-Európa egyik legfontosabb kereskedelmi útvonala régóta a Volga folyó volt. Az észak-európai világ termékei, elsősorban a prém és a bőr ezen a vízi útvonalon haladtak délnek. Hosszú időn át a Volga torkolatánál levő nagy városban, a kazár Itilben, majd a 10. század után az egykori Itil közelében épült Szakszinban cseréltek gazdát kelet, dél és észak termékei. Dél felé a Kaszpi-tengeren keresztül, kelet felé pedig szárazföldi úton Hvárezm, a mohamedán világ felé folytatódott ez az útvonal. A szőrmén és bőrön kívül nem szabad megfeledkeznünk ennek a kereskedelemnek egy másik fő tételéről, az eleven emberről. Kelet-Európa szláv és török népessége szállította ugyanis a legnagyobb tömegű rabszolgát az iszlám országainak. Az 1200-as évektől krími gyarmatvárosai révén az itáliai városállamok, Génua és Velence is bekapcsolódik ebbe a páratlanul jövedelmező és kegyetlen vállalkozásba. Ezzel elérkeztünk a Krímbe, amely ugyan nem volt önálló ország, mint volgai Bulgária, hanem a kunok uralták, de itt a letelepült civilizációnak és a városi életnek ősi hagyományai voltak. Már az ókorban görög telepések éltek a Krímben, később pedig számottevő örmény és zsidó kolóniák alakultak ki. De a Krím páratlanul kedvező földrajzi és kereskedelmi lehetőségei vonzották ide a 12. században a génuai, pisai és velencei olasz kalmárokat is. A Krím gazdag kereskedővilágának vámszedői éppen a nomádok voltak, ők adóztatták-sarcolták a krími városokat. A kazárok után tehát a kunok lettek a Fekete-tengerbe szökellő félsziget urai, de egészen bizonyos, hogy ez idő tájt a görög, örmény, zsidó és olasz kalmárokon kívül a török származású (kazár, kun stb.) lakosság még nem lehetett számottevő része az itteni lakosságnak.

Most, hogy áttekintettük Kelet-Európa 10-12. századi tarka etnikai és politikai térképét, levonhatjuk a következtetést, hogy három jelentős hatalmi tényező uralta ezt a térséget: a kun-kipcsak törzsszövetség, a volgai bolgár állam és az orosz fejedelemségek. Ha Kelet-Európa történeti-kulturális tájegységeit vesszük szemügyre, azt látjuk, hogy a peremvidékeken, tehát a Krímben, Észak-Kaukázusban, volgai Bulgáriában és az orosz fejedelemségekben letelepült földműves és kereskedő civilizációk virágoztak, amíg a hatalmas központi területet a füves puszta világa alkotta, amelyen ősidők óta nomád népek vonultak át, és különféle hatalmi kereteket ácsoltak össze. Az is világos számunkra, hogy ez a központi, sztyeppi rész szervesen kapcsolódik az Urál folyón túl a Kazak-

sztyepphez, mintegy mindig onnan kapja népi „nyersanyagának” utánótlását. Ebbe a Kelet-Európába robbantak be a mongol-tatár hódítók, először 1221-1223-ban, amikor futó forgószeleként az Észak-Kaukázust, a Krímet és volgai Bulgáriát dúlták fel. De az első rövid és véres látogatást hamarosan követte a hosszúra nyúlt második hódítás.

Dzsocsi öröksége: Kelet-Európa

Amikor 1206-ban Dzsingisz a mongóliai török-mongol nomád világ nagykánja lett, az Ónon folyónál összesereglett birodalmi ülés, a *kuriltáj* a mongol törvényt, a *dzsaszakot* is szabályozta. A *dzsaszak* a mongol törzsi szokásjogból és Dzsingisz újításaiból alakult ki, s ebben a „kanonizált” formájában hosszú időn át a mongol világbirodalom szent és sérthetetlen alaptörvénye, mondhatnánk alkotmánya maradt. A *dzsaszak* határozta meg az uralkodás megosztását is. Eszerint a kagáné, azaz a nagykáné az abszolút hatalom, de a káni fiak, a kán tágabb családja együtt kormányozza az eurázsiai birodalmat. Az egész birodalom a kán családjának magántulajdona, s ezt a tulajdont határozott elvek szerint osztják fel. Minden új hódítás alkalmával tisztázni kellett a felosztás újabb elveit. Dzsingisznak első számú feleségétől, Börtétől négy fiúgyermeke született, ezek között még életében felosztotta birodalmát. A legkisebb fiú, Toluj a mongol *dzsaszak* értelmében a „tűzhely őrzője” volt, mongol nyelven az *otcsigin*, vagyis az ifjú Toluj az ősi központi mongol területeket, a Tola, Ónon és Kerülen folyók vidékét kapta örökül, s atyja halála után két évig (1227-1229) régensként uralkodott, amíg az új nagykánt a *kuriltáj* megválasztotta. A harmadik fiú, Ögödej, a Balhas-tótól keletre, az Imii és Irtis folyó menti részeket kapta atyjától. A második fiú, Csaadaj, akinek viszont török formában fennmaradt Csagatáj neve ismertebb, hivatalból a *dzsaszak* őre volt, mondhatnánk a fő alkotmánybíró, ő az egykori *karakitaj* terület központját, az Ili, Csu és Talasz folyók vidékét (a mai Szemirecsjét) kapta örökül, amíg Transzoxiana és Kasgár környéke csak később került az ő igazgatása alá, mivel a turkesztáni hódítások után a városokba a nagykán közvetlenül nevezett ki helytartókat, akik egyenesen a nagykánnak tartoztak felelősséggel. Utoljára hagytuk az elsőszülött fiút, Dzsocsit, mivel históriánkban rövid időre ő lesz a főszereplő.

Dzsocsi nevét említettük már Dzsingisz hódításai során. 1207-ben atyja rábízta az erdei népek meghódítását, Mongóliától északra, majd a nagy

turkesztáni hadjáratban is ott vitézkedett testvérei, Csagatáj és Ögödej oldalán, s jelen volt a hvárezmi főváros, Ürgencs meghódításánál is. Dzsocsi származása körül mindvégig kísértett valami homályos ügy, ugyanis azután született, hogy anyja, Börte a merkitek fogságából visszatért. Rasídaddín szerint az anya már terhesen került a merkitek fogságába, és maga Dzsingisz is láthatóan fiává fogadta Dzsocsit. Még a nevét is különös születési körülményei miatt kapta: az asszony hazatérése után váratlanul született fiú elnevezése a „vendég, váratlan jövevény” jelentésű mongol *dzsocsi* szóra utal. A Titkos Történet megőrzött egy érdekes elbeszélést, amelyben Dzsingisz és fiai az utódlás kérdéséről vitatkoznak, s végül a nagykán és fiai egyértelműen Ögödej mellett döntenek. (Érdemes említenünk, hogy maga a Titkos Történet az Ögödej-ág uralkodása alatt készült, Dzsingisz rendelkezése tehát egyértelműen Ögödej uralkodásának törvényességét hivatott igazolni.) A fiak vitája során Csagatáj igen nyersen ezt veti Dzsocsi szemére: „Hogy tűrhetnénk, hogy ez a merkit nemzetségből való pusztai fattyú kormányozzon bennünket?” A pletyka tehát már elterjedt, és az ilyen beszédet még a világhódító Dzsingisz sem tudta megtiltani. A vita azonban még Dzsingisz életében eldőlt, ugyanis mintegy fél évvel atyja halála előtt, 1227-ben, Dzsocsi váratlanul meghalt. Dzsocsi örököse, akit még életében Dzsingisz erősített meg a posztján, az általunk fájdalmasan ismert Batu volt, Dzsocsi második fia. Dzsocsinak, Rasídaddín szerint, nem kevesebb mint negyven gyermeke született, közülük a krónikás tizennégyet ismertet név szerint. Az első hat, akikkel még találkozunk: Orda, Batu, Berke, Berkecsár, Sibán (vagy Sejbán) és Tangut. Máig tisztázatlan, hogy miért, de Orda békésen mondott le az atyai örökségről a másodszülött javára. Ennek ellenére (vagy éppen ezért) mindvégig fontos szerepet játszott a Batu vezette birodalmi egységben: a hadsereg balszárnyának volt a vezére, amíg a jobbszárnyat maga Batu vezette.

Amikor Dzsocsi elhunyt, az Irtistől nyugatra húzódó pusztaság nem volt a mongol birodalom része. Dzsingisz még legidősebb fia életében a birodalom legnyugatibb részét, a meghódítandó nyugati sztyeppet, Desti Kipcsakot, a kunok országát jelölte ki számára örökül. Azokat a részbirodalmakat, amelyeket Dzsingisz kijelölt fiai részeként, mongolul *ulusznak* nevezték; minden egyes további részt, területet, amelynek igazgatásával valakit megbíztak, *ulusznak* mondták. Érdekes, hogy az oroszok sokszor az *ügyel* („részfejedelemség”) szóval fordítják az *uluszt*,

amellett, hogy sokszor az eredeti kifejezést veszik át. Így történt ez Dzsocsi öröksége esetében is: *Dzsucsijev ulus*nak, azaz Dzsocsi ulusának nevezték az eurázsiai sztyeppvidék nyugati részén és Kelet-Európában kialakuló tatár államot, amelynek csak annyi köze volt Dzsocsihoz, hogy apja őt álmodta meg a nyugati mongol birodalom urának. Az újonnan, Batu uralkodása alatt létrejött birodalom azonban, bár orosz és mohamedán forrásokban egyaránt sokszor szerepel „Dzsocsi ulusza” név alatt, az orosz nyelvben és a modern történeti irodalomban mégis az Arany Horda elnevezést kapta. Honnan ez a csillogó név, amelyet sem a török-mongolok magukra, sem a mohamedán források rájuk nem alkalmaztak, csupán az orosz források ismertek s használtak?

Elemezzük elsőként az elnevezés második részét, a Hordát. Az *ordu* a törökségben elterjedt, ősi szó, amely az uralkodó lakhelyét, szállásterületét, táborát, esetleg palotáját jelöli. Az *ordu*, amelynek volt *orda* alakváltozata is, a törökből átkerült a mongol nyelvekbe is, ugyanebben a jelentésben. Az „arany” jelzővel eredetileg a nagykán rezidenciáját illették, Rasídaddín például Dzsingisz székhelyét egy helyütt „nagy arany ordá”-nak nevezi. A „nagy” jelző különben a birodalom állandó jelzője is volt: *mongol jeke ulus*, „a nagy mongol birodalom”, így hát természetes, hogy a káni lakhely is „nagy” és „arany” volt. De semmi nyomunk sincs arra nézve, hogy az oroszok a

Csata a Szity folyónál 1238-ban. 17. századi orosz miniatúra

nyugati mongol részbirodalmat, Dzsocsi ulusát miért nevezték Arany Hordának, azaz miért illettek holmi határ menti uluszt a nagykáni székhely nevével. Az a legvalószínűbb, hogy az egyes ulusok, részbirodalmak kánjai is, a központi, nagykáni hatalom gyengülésével, egyre több nagykáni attribútumot átvettek, így azután Batunak és utódainak székhelye, akárcsak egykor Dzsingiszé, „arany orda” volt. Az oroszok ezt az elnevezést hallhatták, amikor a káni táborban jártak, mire az egész birodalmat így

nevezték el. Különben az orda szónak ez a jelentésbővülése a török-mongol nyelvekben is végbement: először mindenfajta, nemcsak uralkodói „tábort”, majd „hadsereget” jelentett, s így az egyes nomád birodalmi részek megjelölésére szolgálhatott. A Batu és leszármazottainak ulusát, azaz az Urál folyótól nyugatra elterülő részeket a tatárok maguk *Kök Ordának*, Kék Hordának nevezték, amíg Dzsocsi örökségének az Uráltól keletre fekvő részeit, amelynek tényleges vezetői Batu bátyja, Orda és az ő ivadéakai voltak, *Ak Ordának*, Fehér Hordának mondták. Dzsocsi ulusának kánjait az 1300-as évek végéig Batu leszármazottai közül választották, azután Orda leszármazottai kerültek a trónra. Ami a magyar „horda” szót és az európai nyelvek szintén *h* kezdetű szavait illeti, ezek ukrán eredetűek; a szó a 16. században az ukránból terjedt el a világon. A magyar „horda” szó a németből való közvetlen átvétel. Mai pejoratív jelentése („gyülelés, rendezetlen katonaság vagy tömeg”) az európai nyelvekben alakult ki, a keleti nomádokkal szemben táplált ellenséges érzés következtében.

Oroszország porba dől

Dzsingisz halála után két évvel, 1229-ben a világhódító harmadik fiát, Ögödej nagykánárává választja a mongol birodalmi gyűlés. A birodalom központja ekkoriban az Orhon felső folyásánál levő Karakorum sátorvárosa, amelyet Ögödej 1235-ben fallal öveztet. Ögödej uralkodásának első éveit az államszervezet, a kancellária és a birodalmi postaszolgálat megszervezése köti le, majd 1231-1234-ben gigászi hadjáratra indult Észak-Kína ellen. A hadjárat sikeres, egész Észak-Kína meghódol, a Kin-dinasztia pedig örökre elmerül a történelem tengerében. A Dzsingisz által megálmodott nyugati hódítás ekkor már mintegy tíz éve késik, és Dzsocsi, illetve fia, Batu birodalomrésze még csak elméletben része a mongol pusztai birodalomnak. Az 1235-ös kuriltáj végre dönt a nagy nyugati hadjáratról, amely a következő évben ki is bontakozik. Az Arany Horda születési éve tehát, ha úgy tetszik, 1236. Kelet-Európa meghódítása mindenesetre óriási feladat volt, amelyre az egész hatalmas birodalom erőforrásait mozgósítani kellett. Batu lett a hadúr, hiszen az ő jövőre országát, atyai örökségét kellett most megszereznie. De oldalán ott indultak a hadba testvérei, Orda, Berke és Sejbán, Ögödej fia, Gjúk (a későbbi nagykán), Toluj fia, Möngke (később szintén nagykán), Csagatáj fia, Bajdar és unokája Büri. Dzsingisz családjának tehát minden ága képviseltette magát. Fontos feladat hárult a

hódítás során Szübötejre, a kiváló hadvezérre, aki már 1221-1223-ban portyázott Kelet-Európában; az ő terepismeretét nem nélkülözhatték.

Az 1235-ös nagy európai hadjárat tervéről elsőként egy magyar szerzetes, Julianus barát értesül. Európában az orosz fejedelemségeken kívül egyedül a magyar királyságnak volt közös határa a kunok országával, hiszen a Desti Kipcsak nyugati határai egészen a Kárpátokig húzódtak, a mai Moldova és Besszarábia a kunok birtoka, Kumánia része volt. A 11-12. században jó néhány betörést is megélt a fiatal magyar királyság, amely sokat bajlódott a kunokkal. A római egyház térítő munkája a 13. század elején lendült fel ismét, amikor a Domonkos-rend megalapításával egy harcos térítő rend látott munkához a pusztai lovasok között. 1221-től magyar földön is felbukkannak a domonkosok, akiknek elsődleges feladata a kun misszió. A domonkosok missziója rövid idő alatt számottevő sikereknek örvendezhetett. A kunok kereszténység iránti hajlandóságában nem kis szerepe lehetett annak, hogy az 1222-es kalkai vereség után egy részük nyugatabbra húzódott, és természetes nyugati szövetségest keresett a mongolokkal szemben. 1227-ben egy jelentősebb kun csoport, Bajbarsz fejedelmük (a magyar forrásokban Bare) vezetésével, a keresztvíz alá hajtotta a fejét, elismerve a magyar korona főségét. Ennek a sikernek az eredményeként állította fel 1229-ben Róbert esztergomi érsek a kun missziós püspökséget, amelynek központja a moldvai Milkó városa lett. 1233-tól pedig Béla herceg, a későbbi IV. Béla király felvette hivatalos címei közé a „Magyarország, etc. és Kunország (*Cumania*) elsősülötte” címet. A magyar királyság tehát a tatárjárás előtt hatalmát, még ha jószerivel névlegesen is, kiterjesztette Kunországnak a Kárpátoktól a Dnyeperig terjedő pusztáira. A missziók e kezdeti sikerek után is buzgón munkálkodtak, ugyanis nyilvánvaló volt, milyen roppant jelentősége lenne, ha a Dnyeperen túli kunok is felvették a keresztet. A magyar királyság presztízisének növekedésén túl erős szövetségest lehetett volna szerezni a mongol veszély ellen. Az európai és a magyar egyházpolitikának ebbe a vonulatába tartoznak azok a további missziók, amelyek 1232-től a keleti magyarok megtérítését tűzték ki céljukként. A korabeli Magyarországon mindenki emlékezett rá, hogy a magyarok egy része a honfoglalás előtt keleten maradt. Ezekkel a keleti magyarokkal később minden szál elpattant, s az 1200-as évekre már csak annyit tudtak róluk, hogy – *vannak*, de hogy hol van a hazájuk, a latin nyelvű forrásokban *Magna Hungáriának* nevezett terület, azt nemigen sejtették. Ezért indult útnak 1235 tavaszán az a négy

Domonkos-rendi szerzetes, akiknek egyike Julianus barát volt. Julianus története a 18. században lett közismert, híres útjának emlékét azóta őrzi a történeti emlékezet, Kodolányi János 1938-ban népszerű regényt is írt róla. Itt csak arra utalunk, hogy Julianus 1236-ban megtalálta a keleti magyarok egy részét, nem messze volgai Bulgáriától, vagyis valahol a Volga mentén. Itt, a volgai magyarok körében, egy ott tartózkodó tatár tolmácstól tudta meg, hogy a tatár sereg öt napi járóföldre sátorozik (feltehetően az Urál folyó táján), s Németország ellen készülődik. Ezek a friss és lényeges információk késztették Julianust arra, hogy 1236 júniusában sietve hazainduljon. Az év végén ért ismét magyar földre, és rögtön a következő évben Rómába hívták jelentéstételre. Amíg Julianus Rómában tartózkodott, újabb domonkos misszió indult útnak Magna Hungaria felé. Ez a misszió, akárcsak a később hozzájuk csatlakozó Julianus, már nem juthatott el a volgai magyarokhoz, mert a szuzdali fejedelemség határánál rémülten megtorpantak. Itt ugyanis menekülő volgai magyarokkal találkoztak, akik elmondották, hogy a tatárok, nem sokkal Julianus távozása után, 1236 végén elpusztították a volgai bolgárok országát, s azzal együtt a bolgárok fennhatósága alá tartozó keleti magyarok földjét is letarolták. Itt, Szuzdalban értesül róla Julianus, hogy a tatárok csak a dermedt télelre várnak, amikor befagynak a folyók; amint ez megtörténik, nagy haddal az orosz fejedelemségek ellen indulnak, távolabbi terveik között pedig szerepel Magyarország meghódítása is. A tatárok tehát 1236-1237-ben lerohanták és elpusztították a volgai bolgárok földjét, s

*Batu seregei Vlagyimir városát ostromolják.
17. századi orosz miniatúra*

Julianus hírei még 1237 telén fatális módon beigazolódtak: a mongol hadak valóban az orosz városok ellen fordultak.

A mongol hordák első állomása Rjazany. Ez a város, az öt övező fejedelmi területtel, szinte védtelen volt a keleti támadásokkal szemben. Keletről ugyanis a finnugor mordvinok földjével volt határos, akik részben a rjazanyi oroszok, részben a volgai bolgárok fennhatósága alatt éltek. Később is mindig Rjazany szenvedett legtöbbit a tatár betörésektől, szerencsétlen földrajzi helyzete miatt. A tatárok 1237 decemberében szabályos ostromgyűrűvel övezik Rjazanyt. Faltörő kosokkal döngetik a falait és tüzes nyilak felhőivel árasztják el a várost, mint más erősségek ostrománál is. Rjazany ősi városa december 21-re elesik, az egész város romba dőlt és lángban áll. A dühös tatárok a szokott módon nem kímélik a védőket és az ártatlanokat, magát a fejedelmet és feleségét is lemészárolják. Rjazanynak, az első tűzbe és vérbe fulladt orosz városnak a tragédiája mély nyomokat hagy az oroszok tudatában Fennmaradt egy óorosz verses

elbeszélés, amely „Rjazanyak Batu általi elpusztítását” énekli meg („*Poveszty o razorenyii Rjazanyi Batüjem*”). Rjazany pusztulása után a tatár hadak immár szabadon haladhatnak tovább az Oka vize mentén; Kolomna, majd Moszkva a következő állomás. A véres menetrend mindenütt egyforma: a helybeliek nem adják meg magukat, a tatárok ostromot indítanak, majd a városra csóvát vetnek, földig rombolják, az előkelőket és a köznépet egyként kardélre hányják vagy lenyilazzák, majd a várost módszeresen kifosztják. Az orosz évkönyveknek ez időkből származó lapjai sorra megtelnek a tatárok kegyetlenségét és az oroszásra zúduló szenvedéseket ecsetelő sirámokkal. Moszkva után következik az akkori nagyfejedelmi székhely, Vlagyimir. Jurij Vszevolodovics elmenekül városából, amelyet a tatárok február 7-én elfoglalnak, amíg a vlagyimiri ostrommal egy időben Vlagyimir fejedelemség másik székvárosa, Szuzdal egy másik tatár sereg martaléka lesz. Ezután az észak-orosz városok sorra hullanak a kegyetlen pusztai harcosok ölébe: Rosztov Velikij, Jaroszlavl, Perejaszlavl Zalesszkij, Tver (a mai Kalinyin), hogy csak a legfontosabbakat soroljuk fel. 1238. március 4-én Jurij fejedelem és csapatai a Szity (Szura) folyónál bátran megütköznek a tatárokkal. Az eredmény nem lehet kétséges: tatár győzelem, s a nagyfejedelem, akivel a magyar domonkosok többször is találkoztak, a harctéren áldozza életét. Megdöböntő ez a tatár „villámháború”, és bizonyos, hogy a tatár hadak létszámbeli, szervezeti és haditechnikai fölénye mellett szerepet játszott egy lélektani tényező is, amely a hadviselésben mindig nagyon fontos: kialakul a tatárok verhetetlenségének híre, s a félelemtől bénult oroszok szinte fel sem ocsúdnak, mire a tatárok lerohanják őket. Tver elfoglalása után szabad az út északnyugatnak, a tenger felé, s a tatárok láthatólag erre is akarták folytatni hadjáratukat. Most a kis Torzsok városa áll az áradat útjában. De Torzsok védőinek hősi ellenállása miatt a tatároknak csak kétheti ostrom után sikerült a várost bevenniük, 1238. március 23-án. Emiatt viszont le kell mondaniuk a további portyákról, mert a közelgő tavaszi áradások és esőzések miatt egy lovas hadsereg nem járhatná az orosz utakat. Ez alkalommal a sár menti meg Novgorodot és egész Északnyugat-Oroszországot, s a jövőben is egyedül Novgorod kerüli el a keserves tatár ostrom és megszállás gyötrelmeit. Batu és hadai tehát délnek fordulnak, s a Kalugától délre épült Kozelszket veszik ostrom alá. Kozelszk védői állnak ellen a legszívósabban a tatárok tengerének, és csak hétheti kemény ostrom után buknak el. A mongolok is véres árat fizetnek,

ezért a számukra rossz emlékü ellenálló Kozelszket „rossz városnak”, az orosz források szerint *zloj gorodnak* nevezik el, amiként annak idején Dzsingisz kán is „rossznak” minősítette a hosszú ideig ellenálló észak-afganisztáni Bámiján városát. A mongol hadak egy része ekkor a mordvinok földjét és a közeli Kljazma, Murom és Gorohovec városokat tarolta le, más részük pedig dél felé haladva bevette Perejaszlavot és Csernyigovot. Lényegében tehát 1238-ban hódítják meg Kunországnak a Dnyepertől nyugatra eső szakaszát, s december végén már a Krímben dúlják fel másodjára Szudak kikötőjét, a velencei Soldaiát. A behódolni nem akaró kunok fejedelme ekkor, 1238 végén küldött követeket IV. Béla királyhoz, népének bebocsátását kérve Magyarországra. A király, a kun ügyekben szakértő domonkos szerzetesek tanácsára, valóban beengedi Kötöny vezér kunjait Magyarországra. 1239 tavaszán negyvenezer kun költözik be a Radnai-hágón át a magyar királyságba. Béla szövetségest remélt a kunokban a mongolok ellen, csak hogy az Alföldre telepített nomád kunok és a földművelő magyar lakosság életmódjának különbözősége, a társadalmi-tudati szintben mutatkozó különbségek miatt állandó és egyre több feszültség halmozódik fel a kunokkal szemben.

Az 1239-es esztendő kiemelkedő hadi események nélkül telt el, legalábbis forrásaink hallgatnak, 1240-ben viszont elpusztul a legősibb orosz város, Kijev. A Kijevi Rusz nagyfejedelmi székhelye ugyan északra, Vlagyimirba és Szuzdalba került a feudális szétagoltság korszakában, de Kijevnek, az orosz városok anyjának szellemi fénye ezekben a századokban is a régi erővel világított. Itt volt az orosz egyház központja, itt székelt a metropolita; egyáltalában: ez a város volt az orosz államiság szimbóluma. A tatárok régóta hadicéklként szemelték ki Kijevet. Az orosz évkönyvek az 1237. évnél említik ugyan, de valószínűleg későbbi esemény, hogy Mönške eljött megszemlélni Kijevet: „megállt a Dnyeper túlsó partján, Peszok városkánál, és látván a várost, elbámult szépségén és nagyságán, és követeket küldött Mihályhoz meg a városbeliekhez, rá akarván szedni őket, de nem hallgatták meg”. Tény, hogy a kijeviek a tatár sikerek hatására sem gondoltak a város feladására, ez pedig, tudjuk, a tatár harag kihívását jelentette: az ilyen „engedetlen” várost mindig a földdel tették egyenlővé. Mihály kijevi fejedelem a magyarokhoz menekült a szakadék széléről, majd később a lengyelekhez futott, és csak 1245-ben tért haza a csernyigovi fejedelmi székbe, ahol a következő évben a tatárok meggyilkolták. Az orosz fejedelmek, ahelyett hogy a végveszélyben összefogtak volna, a kijevi

trónutódlásról civakodtak, kicsinyes harcokkal forgácsolva szét erejüket. A szmolenszki fejedelem akart Kijevbe beülni, de a halicsi Danyiil Romanovics a maga jelöltjét helyezte oda. A torzsalkodásokból Szuzdal és Lodoméria fejedelem is kivette a részét. A tatárok most már késedelem nélkül, minden erejükkel Kijev elfoglalására törnek. Itt vannak a hadjáratokban megedzett unokatestvérek, a Dzsingisz-unokák: Orda és Batu (Dzsocsi fiai), Bajdar (Csagatáj fia), Gűjük és Kadan (Ögödej fiai), Mőngke és Bődzsek (Toluj fiai). Az orosz krónikáiró szemléletesen írja: „nem lehetett semmit sem hallani a talyigák nyikorgásától, a tevék bögésétől, a ménék nyerítésétől... és elfogtak egy Tovrul nevű tatárt, aki beszélt az egész seregről”. 1240. december 6-án Kijevet véres harcok után bevették a tatárok. Ezután nagyon gyorsan a legnyugatibb orosz fejedelemségekre, Halicsra és Lodomériára került a sor. A halicsi fejedelem, Danyiil Magyarországon tartózkodott, hogy fiát kiházasítsa, mialatt fejedelemsége, amely különben a magyar király hűbére volt (Halicsot vagy Galíciát Gácsországnak nevezték a régi magyar nyelvben), a tatár seregek áldozata lett.

Minden orosz fejedelemség, az egész orosz föld porban hevert, a tatárok mindenütt győztek. Nyitva állt az út Közép- és Nyugat-Európa felé. Merre tovább? Dmitr, a kijevi orosz fejedelmi helytartó, aki részt vett ugyan a város védelmében, de akit az évkönyv szerint a tatárok a vitézsége miatt megkíméltek, ezt tanácsolta Batunak: „Ne időzz soká e földön, itt az idő, hogy Magyarországra támadj, mert országuk hatalmas, ha időzöl, összeszedelőzködnek ellened, és be nem engednek országukba.” Igen kétes ennek a Dmitrnek a szerepe; a mongolok még a vitéz ellenséget sem kímélték, nyilvánvaló hát, hogy átállt a mongolokhoz, s úgy osztogatta méltatlan tanácsait. De akárhogy is történt, Batunak nemigen volt szüksége ilyen tanácsokra, ő már régóta készült Magyarország ellen. IV. Béla királyra a tatárok szerfőlött haragudtak, amiért a kun missziók révén kiterjesztette névleges hatalmát a Dnyeperig, tehát Kunország királya is volt, s ezenkívül még be is fogadta a menekülő kunokat. Ez különösen súlyos véték volt a tatárok szemében. Sok példát ismerünk, a türköktől kezdve a mongolokig, amelyek mind arra utalnak, hogy a nomád birodalmi felfogás szerint egy menekült nép befogadása, mivel ez a nép az uralkodó személyes tulajdonának számított, nyílt kihívást jelent. Ezt a „bünt” mindig megtorolták, ha kellett, évekig üldözték a menekülő népet és követelték kiadatását. Batu döntött, s a tatár hadak egyszerre három irányból

özönlöttek Lengyelország, Csehország és Magyarország felé. A kocka el volt vetve.

Sziléziától a muhi pusztáig

Halicsból tehát a tatár hadak nyugatnak indultak. Az egyik sereg Kajdu és Bajdar vezetésével Nyugat-Galíciába és Sziléziába tört be. A másik horda, amelynek hadi célja Magyarország volt, két oszlopra bomlott. Az egyik Batu vezetésével átkelt a Kárpátokon és Buda felé közeledett, a másik pedig Kadan fősege alatt Erdélyre tört és Beszterce irányába vonult. Kövessük előbb Kajdu és Bajdar hadainak útját! A magyar történeti tudatban véres nyomot hagyott a mongol hódítás körképe, a történeti irodalom még külön műszót is teremtett rá, a „tatárjárását. Eközben viszont gyakran megfeledkezünk róla, hogy 1241 első felében a tatárok lengyel, német és morva földön is jártak. Bizonyos, hogy rövidebb volt az ottani látogatás, és a pusztítás sem lehetett általános, de azért szomszédainknak is tömeges tragédiát okoztak a tatár seregek.

Kajdu és Bajdar Krakkó irányában haladt nyugat felé, majd Chmielniknél döntő vereséget mértek egy lengyel seregre. Ezután az Odera mentén, Felső-Szilézián átvonulva, egészen Boroszlóig jutottak. Ezt a fontos várost (a német Breslaut, a mai lengyel Wroclawot) a szokott módon égették fel és pusztították el. Tovább haladva nyugat felé, Liegnietznél, a mai lengyelországi Legnicánál találkoztak a hódítók II. Henrik sziléziai herceg seregével. A német és lengyel lovagok színe-java holtan maradt a harcmezőn. S mindez 1241. április 9-én történt, két nappal azelőtt, hogy IV. Béla király serege a muhi pusztán, 1241. április 11-én megsemmisítő vereséget szenvedett. Maga II. Henrik herceg is odaveszett a csatában. A tatárok előtt megnyílt az út a német területek szíve felé. De Kajdu és Bajdar seregei ekkor megtorpantak, nem haladtak tovább sötét viharfelhőként nyugat felé, hanem dél felé kanyarodva Morvaország felé vágattak. A mongolok valószínűleg Magyarország leigázását tartották fő céljuknak, az ő fő ellenségük Béla király volt, és északi sikereik után sietve egyesülni akartak a magyarországi hadakkal. Németország mindenestre megmenekült. Morvaországon a vad lovasok szinte csak átrohantak, Olmütz, a mai Olomouc városát nem tudták bevenni, ezért nem is időztek falai alatt, hanem sietve egyesültek a magyarországi gerinchaddal.

Mi történt közben Magyarországon Batu és Kadan hadaival? A magyarországi tatárjárásról megbízható források maradtak ránk, bár meglepő, hogy a magyar krónikák csak igen felszínesen és elnagyoltan értesítenek erről az egész nemzetet megrázó, hatalmas horderejű történeti eseményről. A legmegbízhatóbb kortársi beszámoló az olasz származású Rogerius váradi kanonok nevéhez fűződik, aki „Siralmas ének” („*Carmen miserabi le*”) című munkájában a tatárjárásnak a szemtanú hitelességével megírt hű krónikáját adja. Jóllehet már évek óta érkeztek a rémítőbbnél rémítőbb hírek a tatárok előretöréséről s az orosz fejedelemségek pusztulásáról, a magyarok nem készültek fel a tatárok elleni védekezésre, sőt az előkészületeket a király és a főurak súlyos ellentétei bénították. Ahogyan ez gyakran megtörténik, a lappangó ellentéteket a halálos veszély nemhogy megszüntette volna, hanem hozzájárult nyílt kitörésükhöz.

Jóval a tatárjárás előtti évekre kell visszatekintenünk, hogy megértsük, miért volt IV. Béla király annyira népszerűtlen a tatárjárás küszöbén. IV. Béla apja, 11. András életében társuralkodó volt, s a két uralkodó eltérő jelleme és politikai beállítottsága még az atya életében polarizálta a politikai erőket. IV. Béla 1235-ben, András halála után immár egyeduralkodóként akarta valóra váltani korábbi politikai céljait. Szüntelenül azon fáradozott, hogy a királyi hatalmat megerősítse az egyre nagyobb befolyásra szert tevő főurakkal szemben. Első lépése 1235 után az volt, hogy leszámolt atyja táborával. Akit tudott, börtönbe vettetett, mások az elfogatás elől száműzetésbe menekültek. Hatalmának megszilárdítása után IV. Béla minden vezető pozícióba saját híveit nevezte ki. Alkatánál fogva erős kezű, autokrata hajlamú uralkodó volt. Bár hallgatott a főurak tanácsára, maga szeretett dönteni, és sokszor a merevséig ragaszkodott álláspontjához. A királyi tekintély növelését szolgálta Bélának az a híres-hírhedt rendelkezése, amely megtiltotta, hogy jelenlétében a főurak – a hercegek, érsekek és püspökök kivételével – székre ülhessenek. Béla tüzzel-vassal szerzett érvényt ennek a parancsnak és a bárók székeit elégettette. A királyi hatalom erősödését szolgálta az a rendelete is, hogy a főurak peres ügyeiket ezentúl nem adhatták elő szóban a királynak, az addigi patriarkális szokás szerint, hanem a királyi kancellárián keresztül írásban kellett az uralkodóhoz folyamodniuk. Ez a rendelet nem volt teljesen újszerű, hiszen IV. Béla nagyatyja III. Béla uralkodása alatt fogalmazták meg először, de most lett általános érvényűvé. IV. Béla egyébként sok tekintetben éppen az említett királyi nagyatyát tartotta mintaképének az erős királyi hatalom

megszilárdításáért vívott küzdelmében. IV. Bélának & főurakat sújtó rendeletei között azonban kétségkívül az volt a bárókra nézve a legsérelmesebb, amelyben a király elrendelte az elődei alatt adományozott birtokadományok felülvizsgálatát. Minden megyébe püspök vezetésével revíziós bizottságot küldött, és az „indokolatlan” adományokat kíméletlenül elkoboztatta a korona javára. Ily módon a királyság gazdasági és hatalmi alapjait jelentősen megnövelte, a birtokos osztály jelentős részét viszont észrevétlenül maga ellen fordította.

IV. Béla az előző század nagy Árpád-házi királyainak hatalmára sóvárgott, s úgy érezte, hamarosan eléri ezt a célt. Politikája azonban a magyar társadalom jelentős vezető rétegeit ingerelte maga ellen, ezért Rogerius joggal beszél művében Béla király és a magyarok közötti gyűlölködésről és annak okairól. IV. Béla és hívei nem vették figyelembe azt a történeti fejlődést, amely a 13. század elején már Magyarországon is a rendek megerősödésének irányában haladt, így a monolitikus királyi hatalom helyreállítására tett kísérlet eleve kudarcra volt ítélve. A király felelőssége tehát igen nagy volt abban a tekintetben, hogy politikailag és morálisan egy felkészületlen országnak kellett a fenyegető tatár támadással szembenéznie.

Végül a belső ellentétek legnyilvánvalóbb oka, amely a király és a főurak közötti gyűlölség lángját magasra szította, a kunok behívása volt. Ez jelentette az utolsó cseppet a pohárban, és ez az esemény már nemcsak a főurakat, hanem jelentős magyar rétegeket fordított a király ellen. Méltán sorolja Rogerius a kunok behívását a király és a magyarok közti gyűlölködés első okául. A kunok, Kötöny nevű fejedelmük vezetésével, 1239-ben kérték bebocsátásukat Magyarországra. IV. Béla örömmel fogadta őket, hiszen a kunok megtérítését ifjúkora óta a szíven viselte. De a nyilvánvaló vallásos indítékon kívül legalább ilyen súllyal esett latba egy másik is: a király szeme előtt ott lebegett az a lehetőség is, hogy a vazallusaivá fogadott kunokat katonai erőként vetheti be a közelgő mongol hadak elleni harcba. Az is kétségtelen, hogy a számottevő kun haderőnek – Rogerius szerint a cselédeken kívül mintegy negyvenezen voltak – a főurak elleni harcában is bizonyos szerepet szánt.

A kunok behívása óriási feszültséget teremtett a magyar társadalomban: az egészen más gazdasági és kulturális szinten élő kunok természetesen nem tudtak egyik percről a másokra beilleszkedni a paraszti mezőgazdaságon alapuló feudális társadalomba. A keresztvíz csak az első

lépés volt a kunok beolvasztására egy feudális államba. Szemléletesen jeleníti meg Rogerius a kunok és magyarok találkozásában két világ ütközését: „Amikor pedig a kunok királya nemeseivel és közembereivel együtt kóborolni kezdett Magyarországon, végtelen sok marhacsordájuk lévén, súlyos károkat okoztak a magyaroknak legelőikben, vetésekben, kertekben, gyümölcsösökben, szőlőkben és egyéb javaikban. És ami még rettenetesebb volt – mivel ezek nomád emberek voltak undorító módon földre teperték a szegény emberek hajadon leányait, és megszeplősítették a hatalmasok ágyát, valahányszor ezt kedvező körülmények között megtehették; bár az ő asszonyaikat, mint valami hitvány némbereket, a magyarok is le szokták dönteni.” A feszültséget csak tetézte, hogy a király nyíltan kereste a kunok kegyeit, s ezt a magyar népesség zokon vette. „És ha egy magyar megkárosított egy kunt – folytatja Rogerius mester –, akár jószágában, akár személyében, azonnal igazságot szolgáltatott a kunoknak, úgyhogy más már nem mert hasonlót elkövetni. Ám ha egy kun okozott kárt egy magyarnak, a magyarnak nem szolgáltatott igazságot, és ha sürgetni merte, a tiltakozásért pofonokat kapott cserébe. Így azután a nép és a király között gyűlölködés keletkezett.” A főurakat főként az háborította fel, hogy amíg ők írásban voltak kénytelenek a királlyal érintkezni, a kun előkelők szabadon jártak-keltek a királyi udvarban. A kunok behívásával a király önmagának állított csapdát, és amikor a legnagyobb szükség lett volna a kunok harci erényeire a tatárok ellen, a kunok éppen akkor hagyták el az országot. A magyar bizalmatlanság legfőbb okát Rogerius így fogalmazza meg: „A kunok szövetséget kötöttek az oroszokkal, hogy az oroszokkal együtt harcolnak a magyarok ellen, akiktől az oroszok sok csapást szenvedtek el, merthogy gyakran tönkrementek őket. Kötöny tehát az embereivel azért előzte meg őket [ti. a tatárokat] több mint egy évvel, hogy az ország viszonyait megismerje, nyelvét megtanulja, és amikor értesül azok [ti. a tatárok] bejöveteléről, megkezdje a harcot a király ellen, és így azok könnyebben birtokukba vehetik majd a Kaput, és Kötöny segítségére siethetnek, és így gyorsabban elpusztíthatják Magyarországot valamennyi részét.” Ezekben a vádakban sok az igaztalanság, hiszen Kötöny kunjai éppen a tatárok elől menekültek Magyarországra. Mivel azonban a kunok nagy számban kerültek tatár fennhatóság alá az orosz fejedelemségektől délre fekvő pusztai vidéken, s a tatárok a meghódított népeket besorolták saját hadaikba, könnyen alakulhatott ki olyan látszat, hogy a kunok

tulajdonképpen tatár megbízásból taktikáznak. A magyarok és a kunok közötti bizalmatlanságot nem lehetett többé áthidalni.

Az országban ilyen nyomasztó hangulat uralkodott, amikor 1240 karácsonyán IV. Béla hírt kapott róla, hogy a tatárok már pusztítják a Kárpátokon túli orosz földeket. Ekkor a király Dénes nádort küldte az Orosz-kapunak nevezett Vereckei-hágó védelmére. Itt kelt át a hegyeken a magyarság egy része 896-ban, most pedig innen fenyegetett a mongolok beözönlése. Dénes nádor fákból rakott torlaszokkal próbálta megvédeni a hágót a betörő lovasokkal szemben. Ugyanakkor a főurakat és a várkatonákat a király felszólította, hogy készülődjenek, hogy adott szóra hadba szállhassanak. Úgy tetszik, mintha még sem a király, sem az ország nem fogta volna fel egészen, milyen viharfelhő közeledik, ezért csak ímmel-ámmal készültek az összecsapásra. A magyarok könnyelműségét és elbizakodottságát így festi Rogerius: „Mikor pedig ezt [ti. a hadba hívó szót] egész Magyarországon kihirdették, a magyarok a szerfölött nagy vigasságuk közepette nem hitték el, azt erősítették, hogy már sokszor hallottak ilyen híresztelést a tatárokról, és mindig azt tapasztalták, hogy az semmit nem jelent. Ezért azt mondogatták: »Sok olyan újjászületik, ami már elhullott.« Mások azt bizonygatták, hogy az ilyen híreket az egyházak némely főpapjai terjesztik avégett, hogy ne legyenek kénytelenek zsinatra menni Rómába, a pápa meghívására. Ez volt az ő vélekedésük.”

A magyarok érthetetlen felfuvalkodottságát Spalatói Tamás, a tatárjárás másik jeles krónikása ezekkel a szavakkal ecseteli: „Amikor tehát a tatár nép közeledtének rémületes híre a magyarok füléhez eljutott, azt csak valamiféle tréfának vagy alaptalan mendemondának fogták fel egyrészt azért, mert az efféle hírek már sokszor bizonyultak valótlannak, másrészt meg azért, mert a hatalmas hadseregükben túlon túl megbíztak. Pedig a hosszú békében már elpuhultak, a tábori élet szigorától elszoktak, kizárólag a testi örömeknek éltek, s a lomha tétlenségben elerőtlenedtek. Mert bizony a mindenféle jóban dúskáló és termékeny magyar föld lehetővé tette fiainak, hogy a nagy bőség miatt mértéktelenül elmerüljenek az élvezetekben. Ugyan mi más is volt az ifjúság gondja, mint üstökét fésülgetni, bőrét tisztogatni, férfias öltözködését asszonyi piperészkedésre változtatni? Egész napjaikat rafinált lakomákkal vagy puhány játszadozásokkal töltötték, éjszakai alvásukat még kilenc órakor sem igen tudták befejezni. Mivel minden idejüket árnyas ligetekben és kies réteken töltötték feleségükkel, a csaták zajáról nemigen töprenghettek, mint akik

nap mint nap nem a komoly dolgokra, hanem csak a játékokra gondoltak; akik viszont józanabb gondolkodásúak voltak, azok a gyászos hírek hallatára megriadtak, és félni kezdtek a romlást hozó nép betörésétől.”

1241 februárjában a király és udvarnépe Budára költözött, ahol általában a nagybőjt időszakát töltötték. Gyülekeztek a zászlósurak és a főemberek: Kálmán, a király testvéröccse, Mátyás esztergomi és Ugrin kalocsai érsek és seregeik. Tanácsstalanságuk teljes volt. „Mivel a vélemények minden tekintetben megoszlottak – írja Spalatói Tamás képtelenek voltak valamiféle közös tervben megegyezni. Egyesek a roppant félelem miatt azt javasolták, hogy egy ideig nem kell velük megütközni, mint általában a mindenre elszánt barbárokkal, akik nem az uralomvágy, hanem a zsákmányszerzés céljából kóborolják be harcolva a világot. Mások viszont balgatatag biztonságérzetükben elbizakodva azt mondták: sokaságunknak pusztá megmutatásával azonnal meg kell őket futamítanunk. Így aztán, akiknek már a közelében ólalkodott a halál, nem tudtak egy tervben sem megegyezni.”

A felgyorsuló események azonban rövidesen döntésre készítették a magyar hadakat. A nagybőjt közepén vágatva érkezett Budára a nádor követe, s jelentette, hogy a tatárok nagy létszámú előhada könnyűszerrel széthányta a fatorlaszokat, és a nádor képtelen lesz ellenállni a támadóknak. Néhány nap múlva azután maga Dénes nádor jelent meg az udvarban, s beszámolt a tatárok rettenetes pusztításáról: mindenkit megöltek, csak ő és pár embere maradt életben. 1241. március 12-én verték szét ugyanis a tatárok a magyar védősereget a Vereckei-hágónál. A szörnyű veszélyt talán csak most fogta fel a király és az ország. A király a váci püspököt, az aradi és csanádi prépostot tüstént megbízta, hogy a királynéval vonuljanak az ausztriai határszélre, ő maga pedig készülődni kezdett a harcra. A Dunán átkelt Pestre, hogy itt várja be a főurak és a főpapok seregeit, valamint a szintén hadba szólított kunokat, Ausztria hercegétől pedig levélben kért segítséget.

Mielőtt nyomon követnénk a Vereckei-hágón Batu vezetésével beözönlött tatár fősereg útját, vessünk egy pillantást a többi tatár had mozgására. A tatárok nagyszerű haditeranggal készültek fel Magyarország lerohanására. Láttuk, hogy az északi tatár had 1241. február-áprilisban Lengyelországot és Morvaországot rohanta le, s bármikor kész volt betörni Magyarországra az északi határokon át. A derékhad Batu vezetésével a Vereckei-hágón hatolt be az országba, miután Sejbán elővédei

megtisztították az utakat a fatorlaszoktól. A déli hadsereg fővezére Toluj fia, Bödzsek volt. Ez a sereg Kunországot, azaz Moldvát és Havaselvét özönlötte el. Az északi szárny Kadan, a nagykán Ögödej fiának a fősege alatt a Radnai-havasok felé haladt, átkelt a Kárpátokon, s rövidesen Radna városához érkezett. A gazdag ezüstmányairól ismert erdélyi szász város lakói felvették a küzdelmet a tatárokkal. „Kadan pedig látva a fegyveresek sokaságát, hátat fordított nekik, megfutamodást színlelve. A győzelemmel visszatérő népek ekkor letéve fegyverüket, kezdtek a bortól lerészegedni, ahogyan a németek dühe ezt megköveteli. De a tatárok, hirtelen visszatérve, mindenfelől bevonultak a városba, mert annak sem árcai, sem falai, sem semmiféle erődítményei nem voltak. És noha innen is, onnan is nagy öldöklés támadt, amikor a nép látta, hogy nem tud nekik ellenállni, kegyelemre megadta magát mindenestül. De Kadan, miután a várost védelme alá vette, Aristaldot, a város ispánját hatszáz válogatott német fegyveressel együtt besorozta saját katonái közé, és megindult velük az Erdőn inneni vidékre.” Április elejére tehát jelentős tatár katonai erő özönlött be Erdélybe. A déli tatár sereg középső része közben átkelt a Szeret folyón és előzönlötte Moldova területét, amely a milkói kun püspökség földje volt. Ennek a seregnek az élén a nagy hadvezér, Szübötej állt. Március végén az Ojtozi-szoroson át behatoltak Erdélybe, és Küküllő felé tartottak, Bödzsek pedig saját harcosaival Havaselvén és a Szörényi bánóságban portyázott, ahonnan bármikor betörhetett Magyarországra délről, Orsova irányából. A tatárok tehát minden oldalról bekerítették Magyarországot, és 1241. április elején már két helyen is betörték Erdélybe. Utólag nézve, a magyar király helyzete reménytelen volt. Még egy nagyobb és fegyelmezettebb sereg sem tudott volna a közelítő tatár harapófogóból kiszabadulni.

Márciusban Batu serege három nap alatt félnapi járóföldre megközelítette Pestet. A tatárok előőrsei Pest környékét rabolták, pusztították, de a király nem akart nyílt ütközetben szembeszállni velük. Jellemző a királyi táborban uralkodó széthúzásra és fegyelmezetlenségre, hogy Ugrin kalocsai érsek a király parancsa ellenére rátámadt a tatárookra, akik a magyar lovasokat egy mocsaras részre csalogatták, ahonnan az érseknek csak ügyel-bajjal sikerült megmenekülnie pár emberével, a többi odaveszett. Március 17-én Batu seregének egy része Vác elé érkezett. A várost könnyűszerrel elfoglalták, az egyházi kincseket elrabolták, a templomba és a többi kőépületbe menekült lakosságot pedig lemészárolták.

Ekkor került sor arra a szerencsétlen eseményre, amely éppen a legválságosabb percben fordította a hazánkba menekült kunokat a magyarok ellen. A súlyosbodó fenyegetés hatására a főurak és a nép egyaránt bűnbakokat keresett, és meg is találta őket – a kunokban. Kötönyt családjával és pár hű emberével együtt IV. Béla kénytelen volt még két hónappal azelőtt Budán házi őrizetbe venni. Most a tatárok sikerei és a király passzív politikája miatt a népharag fokozottan Kötöny és környezete ellen fordult. Súlyosbította a helyzetet, hogy a tatárok között kun harcosok is fogságba kerültek. Ez a tény tovább erősítette azt a gyanút Kötönnyel szemben, hogy a tatároknak dolgozik. A budai nép, német és magyar egyaránt, Kötöny vérét követelte: „»Haljon meg! Haljon meg! Ő az, aki Magyarország pusztulását szorgalmazza!« És a királyt is szidalmazták miatta, mondván: »Harcoljon a királyunk, aki a kunokat a mi gyűlölségünkre behozta!« Mások azt kiabálták: »Harcoljon azokkal a király, akiknek a mi birtokainkat odaadományozta!« Mivel a király gyakran hallotta e szidalmakat, elküldte egy alattvalóját Kötönhöz azzal, hogy haladéktalanul jöjjön hozzá. De Kötöny, aki gyakran hallotta a nép kiáltozását, bár mentes volt a bűntől, mégis félt a büntetéstől, és azt üzenté a királynak, hogy semmi esetre sem mehet hozzá, hacsak nem küldi érte egy olyan alattvalóját, akinek hatalma lesz ahhoz, hogy őt hozzá vezesse, és a nép kezeiből kiragadja. Mikor a hírvivő elmondta ezt a királynak, nagy zajongás támadt a nép között. »Haljon meg! Haljon meg!« És a magyarok és németek hirtelen felfegyverkezve betörték a palotába, ahol tartózkodott, és erőszakkal hozzá akartak menni. Kötöny pedig övéivel együtt íjat és nyilat ragadva nem engedte, hogy ezek hozzájuk jöjjenek. De amikor a nép nagy sokasága odacsődült, elfogták őket, és azon nyomban levágták a fejüket, és a palotából az ablakon keresztül a nép közé dobálták.”

Egy ilyen pogromban nem lehet a közvetlen felelősséget megállapítani. Úgy tetszik azonban, hogy a nép felbőszítésében nagy szerepe volt Frigyes ausztriai hercegnek, aki a népítélet után csapatával el is vonult Pestről. Béla királynak nem lehetett közvetlen szerepe Kötöny halálában, hiszen ő fogadta be az országba, ő tartotta a keresztvíz alá, esküvel ígért neki bántatlanságot, és számottevő katonai segítséget remélt tőle a tatárok elleni harcban. Érdekes, hogy Rogerius mester is egyértelműen gáztettnek ítéli meg Kötönyék felkoncolását. Közben egyre-másra szállingóztak a fegyverbe hívott kun harcosok Pest köré, s értesülvén vezérük megöléséről, a magyarok ellen fordultak. Elszabadult a pokol; a magyar falusi nép, amely

eddig is sokat szenvedett a kunok önkényeskedésétől, most ellenük fordult. A kunok fölszedték sátorfájukat és délnek indultak, majd a Duna-Tisza vidékét végigpusztítva, falvakat égetve, Vukovár tájékán átkeltek a Dunán a Szerémségbe, s dél felé elhagyták a magyar királyság területét. „Amikor öldösték a magyarokat, azt mondogatták: »Szenvedd el ezt a vágást Kötönyért!« És miután elpusztították a nevezetesebb falvakat, mint a tanáccsal bíró Nagyolaszit, Szentmártont és másokat, és miután sok pénzt, lovat és barmot szedtek össze, elpusztítva a földet, átmentek Bulgáriába.” Ezek után, ha lehet, még reménytelenebbül várhatta az ország a tatár támadást.

A muhi csata és a tatárjárás Magyarországon

Közeledett a döntő összecsapás perce. Béla király, serege élén, elindult a tatárok ellen, akik portyázóikat a falvakból visszavonva, gyors ütemben kelet felé húzódtak. A tatár harcmódnak megfelelően tehát ők vonultak vissza, látszólag átadva a kezdeményezést az ellenfélnek. A tatár és magyar seregek a Sajó és a Hernád találkozásánál ütötték fel sátraikat. A tatár sereg a Hernád két oldalát szegélyező mocsaras részen táborozott, amíg a magyarok a Sajó jobb partján, Ónodtól délre, a muhi síkságon. Adjuk át a szót Spalatói Tamásnak: „Ekkor a király úgy rendelkezett, hogy ne szanaszét, hanem összetömörülve üssék fel sátraikat. Úgy rendeződtek el tehát, mintha valamilyen szűk karámban volnának mindnyájan, körös-körül állítva szekereiket és pajzsukat, mintegy a tábor védelméül. A sátrak tehát úgy összezsúfolódtak, a sátorkötelek úgy összefonódtak, kölcsönösen úgy összebogozódtak, hogy az út teljességgel be volt hálózva, a táborban nem is lehetett járni-kelni, olyanok voltak, mintha mindnyájukat valamiféle háló tartaná fogva. Ezt tartották a magyarok erős védelemnek, pedig legfőképpen ez okozta vesztüket. Akkor Batu, a tatár sereg fővezére fölment egy dombra, gondosan megszemlélte a magyar hadsereg egész elhelyezkedését, és visszatérve övéihez, így szólt: örvendezzünk társaim, mert bár nagy annak a népnek a száma, mégsem menekülnek ki kezeink közül, mert rövidlátó tanács kormányozza őket. Láttam ugyanis, hogy nyáj módjára valamiféle szűk akolba vannak berekesztve.«” A magyarok tehát saját csapdájukba estek: számbeli fölényük ellenére annyira összezsúfolódtak, hogy nem is volt reményük a sikerre. Ugyanakkor súlyosbította a helyzetet, hogy a hadi szellem lángja éppen csak pislákol a magyarokban. Rogerius szerint „a király eközben buzdította övéit, hogy férfiasan készüljenek a harcra, és nem kevés zászlót osztott ki saját kezűleg a főemberek között. A magyarok pedig, bízva sokaságukban, mindebből gúnyt űztek, de a fentebb jelzett okok miatt nem volt sem kedvük, sem lelkesedésük a csatához. Azt szerették volna, hogy vereséget szenvedjen a király, és azután ők kedvesebbek legyenek neki, mert azt hitték, hogy ez a csapás csak részleges, és csak egyeseket ér, és nem általános lesz mindnyájuk számára.”

Súlyos vádak a magyar főurakkal szemben, amelyek igazában nincs okunk kételkedni. De mindez csak súlyosbító körülmény volt, mert utólag világosan látjuk, hogy nyílt csatában, a korabeli hadi technika szintjén, a tatárokat gyakorlatilag nem lehetett legyőzni. Legfeljebb a pusztítás

mértékét lehetett volna csökkenteni, ha a magyarok fegyelmezetten és ügyes taktikával harcolnak. Persze a magyar seregben is voltak kiváló katonák, akik a vész idején hősiiesen védekeztek a tatárokkal szemben. Mégis hiányzott az egységes katonai vezetés: Béla királynak nem volt kellő tekintélye, a katonai döntéseknél habozott, a legtekintélyesebb vezér, Ugrin kalocsai érsek pedig túl későn érvényesíthette kivételes szervezői képességeit.

Batu április 11-én éjjel elrendelte, hogy a tatárok támadják meg a magyarok táborához vezető hidat. Egy orosz szökevény azonban értesítette a magyarokat a támadás tervéről, ezért éjfél tájban Kálmán herceg, a király testvére és Ugrin érsek felkészülve várhatták a támadókat. A magyaroknak sikerült a tatárok egy részét a folyóba szorítaniuk, az élve maradottak pedig megfutamodtak. A magyarok a hídfőnél őrséget hagyva, diadallal mentek vissza táborukba, s nyugovóra tértek. De a tatárok hadigépekkel és nyílzáporral megfutamították az őrséget, és a hídon, valamint a folyó gázlóján az éj leple alatt átkeltek. Hajnalban rajtacsaptak a magyar táboron. A magyar sereg álmosan kászálódott, hogy páncélját felöltse. A váratlan tatár támadás, a sűrűn hulló nyílzápor azonban megakadályozta, hogy a magyar sereg hadrendbe fejlődjék. Sok magyar harcos halált megvető bátorsága ellenére Béla serege a tatárok szorításából nem szabadulhatott. Főként Ugrin kalocsai érsek tűnt ki a harcban. „Ugrin olyan hősiességgel vitézkedett az ellenség legsűrűbb csapatai között, hogy őt, mint a mennykőcsapást, nagy lármával kikerülték.” Ugyanakkor „fennhangon kezdte a királyt hanyagságáért korholni, majd Magyarország minden zászlósurát tunya gyávasággal vádolni, mert ekkora veszedelembe kerülve, sem az életükkel nem törődnek, sem az ország megmentésére nem készülnek.”

Spalatói Tamás, a nyugaton szokatlan harcias, kardforgató magyar főpapokat látván, bár elismeréssel szól vitézségükről, mégis így rója meg őket: „Ó, boldogtalan nyomorultak, kegyes imáikkal, buzgó könyörgéseikkel, a szentegyházakban való esedezéseikkel mennyivel

*IV. Béla király és családja menekül a tatárok elől
Képes Krónika*

jobban segíthették volna magukat és népüket, mint igazi fegyvereket öltve, a világiak táborában való virrasztással!”

A harc a magyarok számára egyre reménytelenebbre fordult. „Amikor a magyarok látták, hogy az ellenséges csapatok mindenfelől körülvették őket, fejüket és eszüket vesztve, már nem gondoltak sem a csapataik felállítására, sem egy általános támadásra, hanem a roppant veszedelemtől megrémülve, ide-oda járkáltak, mint az akolban levő juhok, meg akarván menekülni a farkasok torkától. A mindenfelől körülözönlő ellenség azonban nem szűnt meg nyilakkal és dárdákkal támadni őket. A magyarok szerencsétlen sokasága pedig megfosztva minden menekülési lehetőségtől, nem tudta mit csináljon, mert egymással még csak nem is beszélhettek, ki-ki csak önmagával törődött, a közjóról senki sem tudott gondoskodni. A dárdák és nyilak záporával nem a fegyvereiket helyezték szembe, hanem megfordulva, a hátukat tették ki a csapásoknak, hullottak is mindenfelé olyan sűrűn, mint ahogy a makk szokott potyogni a megrázott tölgyfáról. És amikor az életben maradásnak már minden reménye elveszett, a halál pedig úgy tűnt, mintha tátongó torkával mindenki szeme láttára ott járna-kelne a táborban, a király és a herceg, elhagyva zászlóikat, a futásban keresték menekülésüket. Akkor a többi sokaság is, itt a gyakori haláltól megrémülve, ott a körös-körül harapózó lángoktól rettegetve, szívvel-lélekkel már csak a

futás után áhítozott. De amikor e roppant nagy bajból futással akartak kimenekülni, íme, egy más, mégpedig egy belső és maguk okozta veszedelemmel találták magukat szemben. A kötelek összevisszasága, a sátrak sűrűsége ugyanis olyan veszedelmesen akadályozta az utakon való közlekedést, hogy amikor futva kifelé igyekeztek, egyik ráesett a másikra, és bizony nem tűnt kisebbnek az a veszteség, amelyet a saját hadseregük egymás agyontaposásával előidézett, mint az, amelyet az ellenséges nyílveszők találatai okoztak. Mikor pedig a tatárok látták, hogy a magyarok serege futásnak ered, mintegy kaput nyitottak előttük, megengedve nekik, hogy távozzanak, nem rohamozva, csak úgy lépésben követték őket mindkét oldalon, megakadályozva, hogy erre vagy arra szétszéledjenek. A szerencsétlen emberek kincsei, arany-ezüst edényei, bíboröltözékei, számlálhatatlan fegyverei ott heverték szanaszét az úton, de a tatárok hallatlan kegyetlensége mit sem törődött a hadizsákmánnyal, a drága kincsek egész zsákmányát semmibe véve, csak az emberek leölésében dühöngött egyre jobban. Amikor ugyanis látták, hogy az út gyötrelmeitől kifáradva, már sem a kezüket nem bírják kinyújtani a fegyverek után, sem a lábukat további futásra felemelni, akkor kezdték őket innen is, onnan is kopjáikkal leszúrni, kardjukkal lenyakazni, nem kegyelmeztek senkinek, barmok módjára mindenkit leöltek. Hullottak a szerencsétlen nyomorultak jobbra-balra, mint télen a levelek. Végig az egész úton hullák heverték, rohanó patakként ömlött a vérük, s a szerencsétlen haza földje szélteben-hosszában piroslott fiainak kiomlott véréből. Akkor a nyomorultaknak azt a tömegét, amelyet a tatárok kardja még nem emésztett el, nekiszorították egy mocsárnak, nem engedve meg, hogy más útra térjenek. A magyarok nagyobb része tehát a tatároktól hajtva belegázolt a mocsárba, és ott a vízben, sárban elmerülve, majdnem mind megfulladt.”

Teljes volt a pusztulás. A magyar főpapság és főnemesség színe-virága a csatatéren lelte halálát. Közöttük volt a főnemesi párt vezéralakja, a nyíltszívű és vitéz Ugrin érsek, Mátyás esztergomi érsek, György győri püspök és sokan mások. Rogerius és Spalatói Tamás megdöbbenő képet fest a pusztulásról: kétnapi járóföldre holttestek borították az utakat és a mezőket, s az oszló tetemek iszonyatos bűzt árasztottak. Úgy tetszett, hogy a tatárok csak öldökölni akarnak, a zsákmányhoz egyelőre nem is nyúltak. Csak vérszomjuk csitulván, napokkal később hordták össze a sok kincset, az aranyat, ezüstöt, a veretes öveket, a fegyvereket, majd felosztották a hadi

zsákmányt. Eközben találták meg a tatárok a halott kancellár nyakában a királyi pecsétet. Fogságba esett papokkal ekkor leveleket írtak a király nevében, lepecsételték és szétküldték. A levél mindenkit felszólított, hogy ne meneküljön. A levelek megtévesztő hatása olyan nagy volt, hogy az addig megmenekült városok és emberek is nyugodtan megvárták a tatárokat. A levelek tartalma Rogerius szerint a következő volt: „»Ne féljete a kutyák vadságától és dühétől, és otthonaitokból ne merészeljete kimozdulni, ugyanis, bár bizonyos előre nem látható körülmények miatt elhagytuk mind a tábort, mind sátrainkat, mégis, Isten kegyelméből lassanként igyekszünk azokat visszaszerezni és újból vitéz ütközetet vívni velük, ezért csak imádkozzatek, engedje meg nekünk a könyörületes Isten, hogy összezúzzuk ellenségeink fejét.« Ezt a levelet némely magyarok, akik már hozzájuk csatlakoztak, széthordták a címzetteknek, ez tett tönkre engem és egész Magyarországot. Mert annyira hitelt adtunk e levél valódiságának, hogy, bár nap nap után az ellenkezőjét tapasztaltuk, mégis, mivel az országot váratlanul érte a háborús zavargás, nem tudtunk a hírek megismerésére hírszerzőket küldözgetni, és így nem értesülhattunk az ellenkezőjéről.»

A muhi pusztáról alig sikerült főembernek elmenekülnie. A király öccse, Kálmán herceg sebesülten Pestre, majd onnan lóhalálában tovább, a Somogy megyei Segesdre futott. A királynak is csak maroknyi hű emberével sikerült kitörnie a tatár gyűrűből. Híveivel a Felvidéken át menekült nyugatra, hogy feleségével találkozzon az ausztriai határszélen. A királyné valószínűleg Bécs és Pozsony között, Hainburg várában várt a férjére, gyermekeikkel együtt. Ausztria hercege, Frigyes azonban csalárd módon megzsarolta Bélát, aki csak úgy szabadulhatott szorult helyzetéből, hogy nagy váltságdíjat kellett fizetnie, valamint három nyugat-magyarországi vármegyét, Mosont, Sopront és Locsmándot zálogba adta. Sőt, miután IV. Béla Zágrábra menekült tovább, Frigyes herceg csapatai a Dunántúlon garázdálkodtak, falvakat raboltak, még Győr várába is bevonultak. Kihasználva a Dunántúlra menekülő magyar urak nehéz helyzetét, Ausztria hercege kíméletlenül megsarcolta őket a nekik nyújtandó „védelem” fejében.

A király májusban már Zágrábból küldözgeti segélykérő leveleit Európa egyházi és világi hatalmasságaihoz: a pápához, a német királyhoz és a német-római császárhoz. IX: Gergely pápa június 17-i, Lateránban kelt levelében teljes támogatásáról biztosította Bélát és a magyar főpapoknak

külön levélben is figyelmébe ajánlotta, hogy teljes szívvel támogassák királyukat. De segítséget nem tudott adni, amint II. Frigyes német-római császár sem. A pápa és a császár erőit ekkoriban a közöttük kiújult küzdelem foglalkoztatta, s ezt a császár nyíltan közölte is Bélával: „...a római pápával fennálló régi keletű viszályunk kiélesedése a múltbeli tapasztalat rémképét vetíti a jövőbe, mely mint indokolt félelem, állandóan ott lenne gondolatainkban, s joggal nyugtalanítana: hogy azalatt, míg mi a barbár ellenség leverésére megyünk, netán a környezetünkbeli belső ellenség... tör uralmunkra, mivel a közeli ellenség könnyebben tud ártani...” A segítség tehát elmaradt, és Bélának tovább kellett menekülnie Dalmáciába, Spalato (a mai Split) városába.

Mialatt Batu hada a muhi pusztán szétverte Béla király seregét, Kadan tovább pusztította Erdélyt. A radnai szászok jó kalauzokként vezették őket, s a hordák nyomát mindenütt lángoló városok és falvak jelezték. Beszterce, majd Kolozsvár is elveszett, végül a Meszesi kapun át a mongolok a Szilágyságba és Biharba törtek. Akkoriban Nagyvárad volt Magyarország egyik legjelentősebb városa, püspöki székhely, Szent László királyunkat is itt temették el. A tatárok a várost letarolták és felgyújtották, majd elvonultak. A várba menekült lakosság pár nap múltán biztonságban érezte magát, és kezdett visszaszivárogni a városba. A tatárok csak erre vártak: rajtacsaptak a magyarokon és lemészárolták őket. Majd „tüstént körülvéve a várat, hét ostromgépet állítottak fel az új fallal szemben, és éjjel-nappal, megállás nélkül hajigálták a köveket mindaddig, amíg az új fal teljesen le nem omlott. A tornyokat és a falakat szétrombolták, majd rohamra mentek, a várat erőszakkal elfoglalták, és elfogdosták a vitézeket, kanonokokat és másokat, akik a vár elfoglalása közben nem pusztultak el kardtól. Az úriasszonyok, a kisasszonyok, a nemeslányok a székesegyházba akarták magukat bevenni. A tatárok elrendelték, hogy a vitézek adják át fegyvereiket, a kanonoktól pedig a legkeményebb kínzásokkal kicsikarták, amijük csak volt. És mivel a székesegyházba nem tudtak azonnal behatolni, tüzet raktak mellette, és tűzzel pusztították el az egyházat, az asszonyokat és mindazt, ami csak volt az egyházban. Más egyházakban pedig annyi gonoszságot követtek el az asszonyokon, hogy jobb elhallgatni, nehogy az emberek példát kapjanak a legocsmányabb vétkek elkövetésére. A nemeseket, polgárokat, katonákat és kanonokokat a városon kívül a mezőn könyörtelenül lefejezték. Ezután felforgatták a szentek sírját és bűnös lábukkal széttaposták az ereklyéket: a füstölőket,

kereszteket, aranykelyheket és edényeket, és az oltár szolgálatára rendelt egyéb eszközöket darabokra törték. Az egyházakba férfiakat és asszonyokat vittek be vegyesen, gyalázatosan visszaéltek velük, és aztán megölték őket. Miután mindent feldúltak, és már elviselhetetlen bűz áradt a holtak testéből, a helyszínt elhagyva elvonultak. Az emberek, akik a környező erdőkben rejtőzködtek, előjöttek, hogy valami ennivalót keressenek. És miközben a köveket és a holtak tetemét emelgették, a tatárok hirtelen visszatértek, és azok közül, akiket ott találtak, senki sem menekülhetett élve. És ez az öldöklés mindvégig mindennap megismétlődött. És amikor már nem volt több ember, akit leölhettek volna, véglegesen elvonultak.”

Eddig tart Rogerius mester, a szemtanú megrendítő beszámolója a nagyváradi tatár vérengzésről. Neki még idejében sikerült elmenekülnie a környező erdőkbe, ahol hihetetlen nyomorúságban tengette életét. A testi nélkülözéseket csak fokozta a tatároktól való rettegés. Ma is megrendüléssel képzelhetjük magunk elé a krónikás lelki állapotát, mikor a környékbeli Tamáshida elpusztításáról értesült: „Ennek hallatára égnek meredt a hajam, testem remegett és borzongott, nyelvem nyomorúságosan dadogott, hiszen láttam, hogy elkerülhetetlenül fenyeget a borzalmas halál szorongatása. Lelki szemeimmel láttam a gyilkosokat, testemen kiütött a halál hideg verítéke. Láttam, hogy a halandók szüntelenül a halált várják, szemüket a földre szegeznek, nem képesek kezüket kinyújtani a kard után, sem karjukat felemelni, sem lábukat a védelem helye felé mozdítani.” Rogerius hiteles leírásán, saját sorsának alakulásán nyomon követhetjük, mit is jelentett a tatár pusztítás a kor embere számára: teljes vagyoni és létbizonytalanságot, állandó halálfélelmet.

Az erdőkben és a mocsarakban mindenféle a menekülő falusiak bujdostak. A kezdeti vérszomj és pusztító düh csillapodtával a tatár hódítók számára egyre kellemetlenebbé vált, hogy a falusi népesség tömegesen elrejtőzik, műveletlenül hagyva földjeit. Így ugyanis nem maradt senki, aki a mezőgazdasági munkákat elvégezte volna, hogy a hódítókat élelemmel lássa el. Ezért egyfajta „amnesziát” hirdettek: aki előjön rejtekhelyéről és behódol nekik, annak nem lesz bántódása. A kiéhezett, lerongyolódott emberek egymás után lassanként hazaszivárogtak elhagyott falvaikba, s mivel nyáridő volt, rövidesen hozzáláttak az aratáshoz. A tatárok ekkor már láthatólag kezdtek berendezkedni az állandó hódításra: előljárókat állítottak a falvak élére, akiket Rogerius a szláv eredetű magyar *kenéz* szóval illet. Egy-egy előljáró hatalmas terület kiskirálya lehetett, Rogerius gazdája

például ezer falvat igazgatott. A tatár hatalomnak ezek a képviselői szervezték meg az adóztatást, a termékek és ajándékok begyűjtését. Persze ennek a hadi állapotok között elkezdődő polgári életnek még igencsak kevés „jogi” biztosítéka volt. A tatár előjárók a szó szoros értelmében élet és halál urai voltak, nemegyszer egész falvak népességét ölelték halomra.

Kadan hadserege Várad elpusztítása után Csanád felé vonult, miközben a vidéket letarolták. A végére hagyták a peregi erődített község és az egresi cisztercita monostor lerohanását. „Az egész vidék elpusztítása után orosz, kun és magyar foglyokból és kevés számú tatárból egyesített tömegökkel mindenfelől körülvették a nagy falut, és a harcba a magyar foglyokat küldték előre, és amikor azok mind elpusztultak, utánok az oroszok, az izmaeliták és kunok harcoltak. A tatárok pedig a hátuk mögött meghúzódva, nevettek pusztulásukon és romlásukon, és azokat, akik az övéikkel való harcból visszavonultak, legtöbbször vérszomjas kardjukkal megölték, úgyhogy ezek egy hétig éjjel-nappal harcolva és a várarkokat betemetve, elfoglalták a falut. A katonákat és úrasszonyokat, akik sokan voltak, kint a mezőn az egyik oldalra, a parasztokat a másik oldalra állították, és miután elszedték tőlük a pénzüket, ruháikat és más javaikat – csupán az úrasszonyokat és lányokat tartván életben akiket a maguk szórakoztatására elvittek mindnyájukat fejszével és karddal kegyetlenül kivégezték. Csupán azok maradtak meg, akik hirtelen a földre vetették magukat, és másnak a véréből bevérezve el tudtak rejtőzni. Ó, fájdalom, ó, kegyetlenség és mérhetetlen dühe e rettenetes népnek!”

Mongol sereg. Perzsa miniatúra

A peregi ostrom képében Rogerius megjelenítette mindazt, ami a tatár hadviselést jellemezte: a foglyokat elővédnek használták fel, a csatában meghátrálókát kivégezték, a foglyul ejtett polgári lakosságot kirabolták, majd halomra mészárolták. Pereg és Egres elfoglalása után Kadan seregrésze szabadon átkelhetett a Tiszán, és Pest felé haladt, hogy Batu derékhadával egyesüljön.

Batu hada ugyanis a muhi győzelem után ismét Pest alá vonult, lemészárolta a város lakosságát, majd jó ideig a király Pest és Solt közötti birtokán tanyázott. Innen portyáztak a vad lovasok a Felvidékre, egészen a Szepességig. Április végén észak felől, a Hrozinkai-szoroson át megérkeztek a Lengyelországot és Morvaországot feldúló tatár hadak is Trencsénbe. Bár a falvak lakosságát kegyetlenül pusztították, a nagy várakat, Trencsént, Nyitrát, Pozsonyt és Komáromot nem tudták bevenni. Bebizonyosodott, hogy biztos menedéket a tatárokkal szemben csakis az erős falú kővárak nyújthattak. Aki nem tudott a várakba bejutni, kénytelen

volt az erdőkben, mocsarakban, barlangokban bujkálni. Bevárni a tatárokat – ez a biztos pusztulást jelentette.

Egyelőre a széles Duna feltartóztatta az ellenséget, a Dunántúl tehát még nem szenvedett a hódítók dühétől, csak Erdély, az Alföld és a Felvidék. De bekövetkezett az a balszerencse, amire emberemlékezet óta nem volt példa: 1241 és 1242 fordulóján olyan kemény volt a tél, hogy a Duna teljesen befagyott, a tatárok tehát átkelhettek a jégen. „Mégis, amikor a kemény jég megérkezett, és a Duna teljesen befagyott, a tatárok egyáltalán nem merészeltek átkelni rajta lovaikkal. Figyeljétek meg tehát, mit csináltak. Sok lovat és állatot vezettek a Duna partjára, és három napon keresztül senkit sem hagytak ott ezek őrizetére, úgy látszott, hogy az állatok őrizők nélkül kóborolnak ott, és senki nem mutatkozik azon a vidéken. Ekkor a magyarok, abban a hitben, hogy a tatárok elvonultak, hirtelen átmentek, és ezeket az állatokat átvezették a jégen. A tatárok megfigyelték ezt, és látták, hogy lovon is nyugodtan át lehet menni a jégen. Meg is tették, és egy nekiiramodással annyian mentek át, hogy a Dunának innenső oldalán ellepték a földet.” így szól Rogerius leírása a tatárok cseléről, amely megpecsételte a Dunántúl sorsát.

Batu serege nyomban Esztergom ellen vonult, s ostrommal vette be a királyi Magyarország székhelyét és egyik leggazdagabb városát. Rogerius szerint a városban tán csak tizenöt ember maradt életben a barbár vérengzés után. A város ugyan tatár kézre került, de a várat majd két hónapi ostrom után sem sikerült bevenniük. Batu hadai ekkor pusztítva száguldottak át a szelíd pannon dombok között. Most sokkal gyorsabb ütemben haladtak, mint az Alföldön, ezért a Dunántúl nem szenvedett annyit, mint a többi országrész. Nyugat felé Győr és Moson elpusztítása után egészen Bécsig vonultak a hódítók. A Dunántúl néhány jól megerősített pontját nem tudták elfoglalni: mindvégig hősiessé ellenállt a pannonhalmi apátság erődítménye és a mocsarakkal övezett Székesfehérvár, amelyet végül a tavaszi olvadás mentett meg a végpusztulástól.

Amíg Batu hada a Dunántúlt tarolta, Kadan serege IV. Béla üldözésére indult. Az engedetlen király elfogásának dicsőségét tehát Batu Ögödej nagykán fiára, Kadanra bízta. Béla még idejében értesült a vész hírről, ezért Zágrábból Dalmáciába menekült tovább, magyarok jókora csapatának kíséretében. Előbb Spalato városában pihent meg, amelynek környékén, Kiissza kolostorában már előzőleg biztonságba helyezte feleségét és gyermekeit. Dalmácia 1102 óta mint Kálmán király hódítása része volt a

magyar koronának. A spalatóiak hűségesen fogadták királyukat, a város vezetőjével, Gargano podestával az élükön. De a király itt sem érezhette magát biztonságban; ismét közeledett az üldözők hada. Mivel a spalatóiak hirtelenjében nem tudtak két gályát sem fölszerelni, amely állandó készenlétben állt volna, Béla 1242 márciusában Trau (a mai Trogir) városába ment át, amely biztonságosabb helyen épült, egy szigeten. Kadan, ahogyan Béla jól sejtette, bosszútól lihegve közeledett. A Dráván átkelve „nem is úgy jött, mint aki úton jár, inkább úgy, mintha a levegőben repült volna, megközelíthetetlen helyeken, zordon hegyeken törve át, ahová még soha hadsereg be nem hatolt” – írja róla Spalatói Tamás. Amikor a tatár vezér megtudta, hogy a király egy várba zárkózott, a magával hurcolt magyar rabokat egy szálig lemészároltatta. Spalato alatt meg sem állt, csak a város környékének lakóit kaszabolhatta le. A tatárok Kiissza erődítménye alá siettek, mivel azt hitték, hogy a király ott tartózkodik. Ostrom alá vették a várat, de a vastag falakkal nemigen boldogultak. Amikor végre megtudták, hogy a király nincs is Klisszában, azonnal Trau alá vonultak. Királyunk tehát itt sem érezhette magát biztonságban, ezért családját és kincseit hajóra szállíttatta, hogy bármelyik percben elmenekülhessen. A tatárok az iszapos tengerparton nem tudtak átgázolni a szigeten épült városba, ezért horvátul beszélő hírnököket küldtek a várhoz, követelve a király kiadatását. Amikor a bátor dalmátoktól nem kaptak választ, elkotródtak. De márciusban mindvégig Horvátországot és Dalmáciát dúlták, sőt néhányszor fenyegető viharfelhőként leereszkedtek a tengerparti városok alá, bár ostromművek híján nem tudtak velük mit kezdeni. Végül fölkerelkedtek, és Bosznián át, Ragusát (a mai Dubrovnikot) kikerülve Cattaro városára (a mai Kotorra) törtek és porig égették. Ezután szerb földön át Bulgáriába vonultak, ahol Kadan serege egyesült a Magyarországról kivonult tatár hadakkal. Miután Béla király megbizonyosodott róla, hogy a tatárok valóban kivonultak a letarolt országból, azonnal visszatért Magyarországra, bár a királynét és gyermekeiket még szeptemberig Kiissza várában hagyta. Itt halt meg Béla két ifjú leánya, Katalin és Margit, akiket a spalatói dómtemplom főbejárata fölötti fülkében temettek el. Poraikat ma is ott őrzik.

Két oka is volt annak, hogy Kadan serege olyan gyorsan kivonult Dalmáciából. Egyrészt fő céljukat, Béla foglyul ejtését nem sikerült elérniük. Másrészt Batu küldött parancsot a takarodóra, futárok révén ugyanis híre érkezett, hogy Ögödej nagykán 1241 utolsó napjaiban meghalt.

Batu tehát hazakészült a kán választásra. Miközben ő maga Bulgáriában találkozott Kadan seregével, a tiszántúli és erdélyi seregrészek a déli Kárpátok hágóin átkelve Havasalföld területén várták be a többi hadat, hogy egyesülve induljanak vissza napkeletnek. Az iszonyatos vihar tehát elvonult. Másfél éves pusztítás után Magyarország megszabadult a közvetlen tatár hódoltság veszélyétől. De méltán rettegett továbbra is az elpusztított magyar föld népe: mikor térnek vissza újból a barbár hódítók, hogy tűzzel-vassal irtsák ki a megmaradottakat.

Batu, a „királycsináló” és birodalomalapító

Batunak és seregeinek kelet felé *kellett* vonulniuk, hiszen a nagykán választására Dzsingisz minden ivadékának kötelező volt megjelennie. Batu 1242-től egyre fontosabb szerephez jutott az óriásbirodalomban, hiszen ő volt a rangidős Dzsingisz unokái közül. Az ugyanebben az évben meghalt Csagatáj távozásával Dzsingisz utolsó fia is letűnt a színről, az unokák között pedig senkinek sem volt olyan nagy tekintélye, mint Batunak. Őt még maga a nagy ős, Dzsingisz kán erősítette meg az atyai rész, Dzsocsi uluszának a birtoklásában, s 1227 óta Batu valóban meghódította a neki szánt területeket. Hogy maga Batu miért nem tört a nagykáni tisztségre, örök titok marad. Az a legvalószínűbb, hogy az atya, Dzsocsi származása körüli mendemondák még mindig szájról szájra jártak, és ezt Batu kiváló képességei és a mögötte álló birodalomrész sem tudta feledtetni. De a nagykáni tisztséget leszámítva, Batu az elkövetkező évtizedben mindent elért, amit csak akart; ő lett a kánválasztások és a birodalmi politika szürke eminenciása, aki nélkül és ellenére nem lehetett nagykánt választani.

Ögödej még életében unokáját, Siramunt jelölte ki utódjául, harmadik fiának, Kücsünek gyermekét. Ögödej özvegye, Döregene asszony viszont, aki férje halála után amolyan régensi szerepet kapott, legidősebb fiát, a nagy nyugati hadjáratban is vitézkedett. Gүjүköt szerette volna a trónon látni. Akárhogyan is, Batu viszont az egész Ögödej-ág ellenlábasa volt. Már „A Mongolok Titkos Története” megemlékezik arról az ellentétről, amely Ögödejnek és Csagatájnak a legidősebb, illetve legifjabb fihez, Dzsocsihoz és Tolujhoz fűződő viszonyát jellemezte. A négy fiútestvér gyűlölködését persze a fiak és unokák is örökölték. A nagy nyugati hadjárat során Batu és Gүjүk, valamint a Csagatáj-unoka Bүri nyíltan civakodott. Gүjүknek és Bүrinek nem volt ínyére, hogy Batu a sereg fővezére, nem is mindig

engedelmeskedtek neki. 1240-ben ezért maga Ögödej nagykán hívta vissza őket Batu seregéből. A hadjáratban szintén részt vevő Toluj-fival, Möngkével viszont a félelmetes Batu igen jó viszonyban volt. Ezek a személyes érzelmek most, Ögödej halála után nagy szerephez jutottak. Batu görbe szemmel nézte az Ögödej-ág hatalmát, de egyelőre nem tudott velük nyíltan szembeszegülni, ezért a halogatás ősi taktikáját választotta. Évekig nem jelent meg a nagy kuriltájon, amikor azután végül, 1246-ban mégis összeültek a vezérek, betegségére hivatkozva Batu kimentette magát. Ezen a csonka kuriltájon Döregene asszony akarata diadalmaskodott: fiát, Gүjүköt választották nagykáná. Az Orhon forrása közelében összeült kuriltájról részletesen ír Piano Carpini, aki szemtanúja volt a fontos eseménynek. Gүjүk megválasztása révén tehát időlegesen az Ögödej-ág jutott hatalomra. Gүjүk és Batu személyes ellentétei azonban annyira kiéleződtek, hogy úgy látszott, elkerülhetetlen közöttük a véres leszámolás. Gүjүk szerette volna megtörni Batu önállósági törekvéseit, ezért 1248 elején hadaival nyugat felé vonult, azzal az ürüggyel, hogy csak az Imii folyónál levő szállásait látogatja meg. Toluj özvegye, Szorkaktani asszony, aki Batu híve volt, titokban értesítette a kánt Gүjүk terveiről és mozgásáról, mire Batu is felvonult hadával a Szemirecsje vidékére. Talán nyílt csatában csaptak volna össze, ha Gүjүk nem hal meg váratlanul.

Ismét üres lett a nagykán trónja, s az interregnum idején – a mongol szokásoknak megfelelően – az elhunyt kán özvegye, Ogul-Kajmis viselte a régensi tisztséget. A Dzsocsi- és a Toluj-ág most már sokkal kedvezőbb helyzetbe került, mint Ögödej halálakor. Az Ögödej- és Csagatáj-ág hercegei fiatalok és tapasztalatlanok voltak. Batu választása Toluj fiára, Möngkére esett, akit még a kelet-európai hadjárat idején kedvelt meg, s aki energikus, jó vezető volt. Batu 1250-ben kuriltájt hívott egybe Alakmak vidékére, az Iszik-tótól északra, s ott Möngkét nagykáná is választották. Az Ögödej- és Csagatáj-fik duzzogva távol maradtak, elutasítván a kuriltáj határozatát; azzal érveltek, hogy a gyűlést nem a mongolok központi, szent területére hívták egybe. Ekkor Batu újabb kuriltájt hirdetett a Kerülen folyó egyik szigetére, de Ögödej és Csagatáj leszármazottai ide sem mentek el. De ezzel semmit sem értek el, mert Berke, Batu öccse, 1251-ben bátyja megbízásából nagykáná nyilvánította Möngkét. Ögödej és családja tehát kicseppent a hatalomból. Siramun, Ögödej unokája ugyan a lázadás tervét forgatta a fejében, de Möngke és hívei ezt megakadályozták, majd véres leszámolás következett. Az Ögödej- és Csagatáj-ág hercegeit és hercegnőit

sorra irtotta a hóhér, olyan alaposan, hogy az Ögödej-ág már nem is támadt fel, és a Csagatáj-ág is csak később volt képes ismét magához térni közép-ázsiai területein. Möngke tehát Batu támogatásának köszönhetően a hatalmát, s bár jogilag ő lett a birodalom nagykánja, a Balhas-tótól nyugatra a tényleges hatalom Batu kezébe került.

Az Ögödej halálát követő évtized trónharcai szorosan véve nem tartoznak ugyan az Arany Horda történetéhez, de Batu döntő szerepe indokolta, hogy részletesebben szóljunk róluk. A nagybirodalmi ügyek intézése, a nagykánválasztások irányítása alaposan lekötötte Batu figyelmét, s ez lehetővé tette, hogy az orosz fejedelemségektől nyugatra fekvő országok fellélegezzenek a tatárjárás vészterhes évei után. Nem így Oroszország, amely ekkoriban csak elvben létezett egységként, névleg ugyanis megvoltak még az orosz fejedelemségek.

Névleg, hiszen az orosz fejedelemségeket a tartósan meghódított területek közé sorolták a mongolok. Az orosz fejedelmeknek nem volt más választásuk, mint az adózás, a tatár túlerő és szervezettség ugyanis megbénított minden ellenállást. A legcsekélyebb ellenszegülési kísérletet is kegyetlenül megtorolták.

Batu kán. Kínai fametszet a 18. századból

Maradt tehát az „önkéntes” hódolás. Ez külsőségeiben annyit jelentett, hogy az orosz fejedelmeknek személyesen kellett fölkeresniük a kán udvarát, ott fényes külsőségek között a kánnak hódolniuk, s a kán kezéből elfogadniuk fejedelmi megerősítésüket. Jaroszlav Vszevolodovics szuzdáli fejedelem volt az első, aki sikerrel járta végig ezt a kálváriát. Batu továbbküldte a nagy kán mongóliai táborába, és ott 1246-ban részt vehetett Gjúk nagykáni beiktatásán, majd megkapta a vlagyimir-szuzdali

nagyfejedelemséget. Jaroszlav az első orosz fejedelem, aki ép bőrrel tért haza. Ép bőrrel, mondtuk, mivel később sem volt semmilyen garancia rá, hogy egy orosz fejedelem élve visszatérjen a kán táborából. A pillanatnyi politikai helyzet, az intrikák vagy egyszerűen az orosz fejedelem viselkedése bármikor lángra lobbanthatta a kán haragját, s a mongolok nem sokat teketóriáztak, ha egy alattvalójuk életéről volt szó. Főként az orosz földek első, 1241. évi pusztítása utáni években volt nehéz ez a Canossa-járás, amíg az orosz fejedelmek ki nem alakították hódolási szertartásaik menetrendjét, és amíg rá nem jöttek, hogy a tatárokkal képtelenség nyíltan ellenkezni, s csak a nyílt meghódolás után lehet szó saját érdekeikről. Ezeknek a tanulóéveknek az áldozata lett például Mihail Vszevolodovics csernyigovi fejedelem. Az ő nevét már említettük, hiszen mint kijevi fejedelem 1240-ben menekült Magyarországra, majd a lengyelekhez, és csak 1245-ben tért vissza Csernyigovba. A tatárok elvárták hódolásra, s meg is érkezett Batu táborába fiával és kíséretével együtt. Adjuk át a szót Piano Carpininek, aki szemtanúktól értesülhetett Mihály fejedelem sorsáról, röviddel az események után: „Azután azt mondták neki [Mihálynak], hogy hajoljon meg dél felé Dzsingisz kán előtt, mire ő azt felelte, hogy Batunak és szolgálóinak örömet meghajol, de egy halott képmása előtt nem hajol meg, mert ilyesmit keresztény embernek nem szabad megtennie. És miután ismételt felszólították, hogy hajoljon meg, s ő nem akart, a szóban forgó Batu kán tudára adta fia, Jaroszláv által, hogy ha nem hajlik meg, megöleti. Ő azt válaszolta, hogy inkább kész a halálra, semmint olyat tegyen, amit nem szabad. Ekkor a vezér odaküldte egyik csatlósát, s az sarkával addig taposta Mihály gyomrát a szíve tájékán, míg csak [Mihályt] ereje el nem hagyta. Ekkor Mihály egyik vitéze, aki a közelében állt, bátorításul odaszólt neki: »Légy erős, mert nem tart soká a megpróbáltatásod, s utána az örök boldogság következik.« Ezek után törrel levágták Mihály fejét. Az említett katonának is fejét vették törrel.” így lett Mihály fejedelem a tatár önkény áldozata. Utána a vértanú fejedelmek hosszú sora következett századokon át. Túlélés kompromisszumok árán – vagy vértanúság? Az emberi történelem és a személyes emberi lét gyakori és nagy problémája ez sorsfordulók idején. Nincs általános recept, bizonyos helyzetekben mindkét tartásforma indokolható. Mindenesetre úgy látszik, hogy az igazságos ügyek nemigen győzhetnek vértanúk nélkül. Mihály fejedelem, majd utána mások is elpusztultak, de önélkülük, akiket az orosz egyház vértanú szentjei sorába iktatott be, nem maradhatott volna éber az a közösségi szellem,

amely évszázadok múltán végül is lehetővé tette a tatár iga lerázását. Érdekes Mihály fejedelem vértanúságának története más szempontból is: mind a hatalom, mind az alávetett megmerevedését mutatja, olyan helyzetet, amikor egyik fél sem enged, sőt provokálja a másikat. A tatárok olyasmire akarták rávenni a fejedelmet, amelyet az, s ezt ők is előre tudják, nem akar megtenni. Mihály viszont hamisan érvel, amikor arra hivatkozik, hogy egy halott képmása előtt nem szabad meghajolnia; hát az ikonok szentjei előtt nem hajlongott oly buzgón? Később mind a tatárok, mind az orosz fejedelmek rugalmasabban viselkedtek, s az lett az általános gyakorlat, hogy a kánok udvarából volt visszaút Oroszországba. A vértanúhalál idővel már kivételes tragédia lett a normalizálódott tatár-orosz viszony idején. Már a Mihály fejedelem halála utáni években megfordult a híres novgorodi fejedelem. Alekszandr Nyevszkij Batu udvarában, sőt később Möngke nagy kán ordájában is járt. Hagyomány lett ugyanis abból, hogy az orosz fejedelmeknek minden új kán trónralépésekor személyesen kellett megjelenniük a kán udvarában, hogy a tatár uralkodó megerősítse őket birtokukban. Jaroszlav és Alekszandr Nyevszkij esetét leszámítva, akiket Batu a nagykánhoz küldött tovább, az orosz fejedelmeket és kíséretüket mindig Batu fogadta, ami arra utal, hogy Batu a követfogadáskor is mint szuverén uralkodó lépett fel, az Arany Horda területén *de facto* önálló uralkodónak tekintették, és csak kényesebb esetekben irányította a követeket a nagykánhoz.

Batu államának nagy hódítási korszaka 1242-ben lezárult, a következő évtizedben a hadvezér a nagykánválasztások körüli hatalmi villongások aktív szereplője lett. Mindez lehetővé tette Lengyelország és Magyarország számára, hogy a tatárjárás iszonyú pusztítása után

A tatárok második betörése Magyarországra. Képes Krónika

fellélegezzék, s ne kerüljön állandó tatár fennhatóság alá. Az oroszok azonban nem tehettek sokat, a tatárok közelsége annyit jelentett, hogy be kellett hódolniuk az Arany Hordának. De a tatárok alkalmankénti katonai jelenlétét és a kemény adóztatást leszámítva az orosz fejedelemségek sem olvadtak be szervesen az Arany Horda tatár államába, csak vazallusi szerepet kellett vállalniuk.

Hol terült el hát voltaképpen az Arany Horda földje? Központi része a Desti Kipcsak, a kunok egykori hatalmas sztyeppi országa volt. Ez a pusztai birodalom keleten a szibériai Irtis folyótól Délnyugat-Szibérián, a Kazak-sztyeppen és a dél orosz füves síkságon át a Dnyeszter folyóig terjedt, bár a hódítók nyugatabbra is elkalandoztak. Délen az Arany Horda birtokai magukba foglalták a Krím-félsziget és a Kaukázus északi előterének ősi földműves és város lakó közösségeit, valamint – az Aral-tótól nyugatra – az egykori Hvárezm északi részét. Az északi határ az orosz fejedelemségekig terjedt, északkeleten pedig az egykori volgai bolgár állam tagolódott be az Arany Horda államába. Ha az etnikai összetételt tekintjük, azonnal szembeötlő, hogy török népességű területeken szerveződött meg a tatár birodalom nyugati része, az Arany Horda. A hódító mongolok kezdettől fogva kisebbségben voltak a különféle török (kun-kipcsak és bolgár) népelemekkel szemben, s a mongolok az 1200-as évek végéig teljesen fel is szivódtak a törökségbe. A domináns török elemén kívül az Észak-Kaukázusban és Hvárezmben irániak is éltek, a Krímben pedig kisebb görög, örmény, zsidó és olasz közösségek. Az Arany Horda határai, főleg

keleten és délen, nem voltak szilárdak, és később is többször ingadoztak-módosultak. Láthatjuk tehát, hogy az Arany Horda tatár állama a Desti Kipcsak nomádjainak örököse volt, mongolok szervezte, török többségű birodalom.

A nagy mongol világbirodalom az 1260-as években darabjaira hullott szét, nagyjából kitöltve a mongol hódítás előtti politikai-kulturális kereteket. A mongol dinasztiák uralta Kína és Irán is önállóvá lett. A nomád mongolok itt régi civilizációkra települtek, és sokat ellestek elődeik államszervezési művészetéből. Elmondhatjuk, hogy Kínában és Iránban száz év sem telt belé, és a hódítókat elnyelték a meghódítottak, a hódítók kultúráját pedig a meghódítottak kultúrái. Nem így az Arany Horda esetében, ahol a tatárok ugyan szintén igen hamar elvesztették népiségüket, de a törökség, amelybe beolvadtak, szintén nomád hagyományú és kultúrájú volt, az Arany Horda területén tehát a mongol hódítók sokkal kevésbé támaszkodhattak civilizált államigazgatási és kulturális hagyományokra, mint Kínában vagy Iránban. Éppen ez a kulcsa annak, hogy az Arany Horda jóval tovább fennállt mint tatár állam, s így az oroszország is jóval tovább szenvedett tatár fennhatóság alatt, mint Kína vagy Irán. Úgy is mondhatjuk, hogy az oroszok történelmi szerencsétlensége, hogy az Arany Horda tatár állama nem telepedett rá közvetlenebbül az orosz fejedelemségekre, hanem központját a délebbi sztyeppvidékekre helyezte. A gazdasági kiszípolozás és az emberéletekben követelt áldozat tehát tragikus volt, viszont az orosz nép asszimilációs ereje nem érvényesülhetett: a nomád tatár, miután beszedte az adót, kirabolta és felgyújtotta a kis falut, visszavonult pusztai világába. A tatárokat tehát alig érte orosz civilizációs hatás az Arany Horda fennállása idején, az oroszok viszont annál több barbarizáló, primitivizáló hatást szenvedtek el a tatároktól.

Az Arany Horda központja a kán, Batu hordája volt. Batu, rendkívül ügyesen, a Volga alsó folyását választotta birodalma központjául, seregével és nyájaival a Volga bal partján nomadizált, a pásztornépek meghatározott üteme szerint. Januártól augusztusig a pásztorok fölfelé haladtak a folyó mentén, nagyjából a mai Szaratov vonaláig, majd augusztustól decemberig lefelé vonultak, egészen a nagy folyam deltavidékéig, a mai Asztrahán tájára. Nyári szállásaik tehát északabbra, a téli szállások viszont a Kaszpi-tenger vidékén voltak. Rubruc, aki 1254. karácsony táján tartózkodott Batu táborában, leírja, hogy ha a folyó befagy, a barbárok levonulnak a Volga-ágak közti területekre, ahol dús legelők zöldre válnak, s itt maradnak egészen a

tavaszi olvadásig. A Volga jobb partján legeltetett Batu legidősebb fia, Szártak is, akit atyja halála után rövid időre kánná emeltek. Tudjuk, hogy a Dnyeper, a Don és a Jajik (Urál) folyó mindkét partja mentén hasonlóan legeltetett a többi nomád csoport. Azonfelül, hogy birodalma központjául az alsó Volga-vidéket választotta, Batu várost is alapított a Volga deltájában Szaráj néven. A perzsa eredetű *szaráj* szó, amely a II. századtól kezdve a török nyelvekben is elterjedt, „palotá”-t, „az uralkodó palotájá”-t jelenti, ily módon a török-mongol *ordu/orda* szóval rokon értelmű. Szaráj városát Batu Szarájának vagy Ó-Szarájnak is nevezi a szakirodalom, hogy megkülönböztesse a hasonló nevű várostól, amelyet később Berke kán alapított, szintén a Volga mentén. Batu fővárosa a mai Asztrahán közelében, Szelitrennoje falu táján állt. A régészeti feltárás során kiásták Szaráj romjait, így azután képet alkothatunk erről a kereskedővárosról.

Az alsó Volga-vidék tehát az Arany Horda korában ismét fontos szerephez jutott, akárcsak a 8-10. században, a kazár korszakban. (A kazár birodalom központja is itt, a Volga deltavidékén állt.) Már említettük, hogy az alsó Volga-vidék rendkívül fontos szerepet játszott mint a nemzetközi karaván- és víziutak találkozóponjtja. Krím, a volgai Bulgária és Hvárezm között lévén, a szélrózsa minden irányában a kereskedelmi közvetítő szerepét töltötte be ez a táj. Az Arany Horda első kánja, Batu, a kezdeti hódítások és pusztítások után minden erejét arra fordította, hogy birodalmát jól megszervezze. Rendkívül kevés konkrét intézkedést lehet ugyan Batu nevéhez fűzni a források szűkössége miatt, de egészen bizonyos, hogy egy sereg intézmény megteremtése az ő műve volt; ezekre építhettek később az utódai. Az első pusztítások után maguk a tatár vezérek is világosan látták: a birodalom érdeke, hogy békésen műveljék a földet és kereskedjenek, mert csak a munka gyümölcseként nyert termékekre lehet adót kivetni. A legtöbb hasznot a kalmárok adóztatása ígérte, ezért Batu a vidék főként muszlim kereskedőit mindenfajta kedvezményben részesítette, bátorította. Meglepő talán, mégis történelmi tény, hogy már Batu uralkodása idején fellendült a kereskedelemmel összefüggő városi élet, a Volga mentén egymás után születtek meg vagy születtek újjá a kereskedővárosok. A mohamedán kelet ezért hamar elfeledte a hódító tatárok pusztításait, s még a mongolokkal nem szimpatizáló történetírók, például a perzsa Dzsuzdzsáni is igen elismerőleg ír róla, hogy Batu fölkarolta a kereskedelmet. A perzsa krónikás kiemeli, hogy Batu igazságos uralkodó volt, akinek országában a kalmárnépnek semmitől sem kellett félnie. Ezek után kevésbé meglepő, ha

a török-tatár világ emlékezetében Batu mint *Szajin kán*, azaz „Jó kán” szerepel, aki a biztonság és a jólét áldásait teremtette meg népének. A magyar és orosz krónikák „istentelen Batu”-ja mint jó kán! Hol itt az igazság? Ne érjük be a „valahol félúton” köznapi bölcsességével. Inkább azt mondhatnánk, mindkét képben van valós elem: Batu vérszomjas barbár volt, egyszersmind a kereskedők és a városi kultúra mecénása. Mint ahogyan a jó és a rossz, a haladó és a maradi, a pozitív és a negatív elemek ellentmondásai is szinte szétbogozhatatlanul ott húzódnak minden ember, minden emberi tett és történelmi esemény mélyén.

3

**AZ ELSŐ „HOSSZÚ” SZÁZ ÉV
(1256-1380)**

Berke kán: az iszlám térhódítása

Amikor Batu 1255-ben vagy 1256-ban meghalt, legidősebb fia, Szártak éppen Möngke nagykán karakorumi udvarában időzött. A nagykán azonnal beiktatta az örököszt az atyai uluszba, de Szártak hazafelé menet meghalt, őt Ulagcsi követte, Batu legkisebb fia, de ő is hamarosan elhunyt, ezért 1257-ben másodjára is megüresedett az Arany Horda trónja. Ulagcsiról szinte semmit sem tudunk. Szártakról is csak annyit, hogy atyja, Batu életében szállásterülete a Volga és a Don között húzódott, és a legidősebb fiú a nesztoriánus kereszténység híve volt. Éppen ez a hír készítette arra IX. Lajos francia királyt, hogy a ferences Rubrucot, aki őt szentföldi útjára is elkísérte, levéllel küldje Szártakhoz avégett, hogy tájékozódjék a keresztény térítés lehetőségeiről. Rubruc találkozott a kánnal, és megerősítette, hogy a nesztoriánusok szerepe valóban nagy az udvarban és a kán közvetlen környezetében, de Szártak és általában a nesztoriánusok keresztényi buzgalmáról igen lesújtó véleménnyel volt. Mindenesetre a legidősebb Batu-fival olyan Arany Horda-i uralkodó távozott, aki a kereszténység iránt vonzalmat tanúsított. Ekkoriban a kánok még minden vallás iránt érdeklődést mutattak, s egyáltalán nem volt irreális elképzelés, ha a francia udvar a keresztény misszió sikerében reménykedett. De a következő kán, Berke egyértelműen az iszlám irányába billentette a mérleg nyelvét.

Ulagcsi halála után Batu öccse, Berke lett a kán, 1257-ben. Berke nevét már említettük; bátyja megbízásából 1251-ben éppen ő hívta össze azt a kuriltájt, amely szentesítette Möngke nagykáni beiktatását. Berke sok harcot látott, tapasztalt vezér volt, aki trónra kerülésekor már nem volt fiatal ember. Szállás-területe még bátyja életében a Kaukázus északi előtere volt. Az iráni és kis-ázsiai területek felől érkező muzulmánok csak Berke szállásain át léphettek az Arany Horda területére, Berke pedig nyilván sápot szedett a kereskedőktől. Éppen ezért Rubruc, aki 1253-ban járt az Arany Horda területén, arról tudósít, hogy Batu a Volgától keletre húzódó síkságra küldte Berkét, mert úgy látta, hogy a mohamedán kereskedők ajándékait öccse lefölozi, ennek pedig ő látja a kárát. Mindenesetre az iszlám délről juthatott el Berkéhez, és már Batu életében híre járt, hogy Batu öccse mohamedán lett.

A Batu uralkodása alatt kezdődött konszolidációs folyamat Berke uralkodása alatt is folytatódott. Ennek a megszilárdulásnak egyik mozzanata volt az 1257-ben Möngke nagykán által elrendelt, az egész

birodalomra kiterjedő összeírás, célja pedig az adórendszer megszervezése. Az összeírásokat intéző és az adókat begyűjtő tatár tisztségviselők, akiknek török neve *baszkok*, mongol neve *daruga* volt, mindenütt ellenállásba ütköztek az orosz fejedelemségekben. Főként Novgorod próbálta elkerülni az adófizetést, hiszen katonailag Novgorodot a tatárok sohasem hódították meg. A kiküldött tatár népszámlálókat a novgorodiak ajándékokkal megvesztegették, így azután időlegesen elkerülték az összeírást. Csakhogy 1258-ban nagy sereggel megjelentek az újabb összeírók, s Novgorod ekkor kénytelen volt elfogadni az adóztatást. A következő években az orosz városok sorra lázadtak fel a gyűlölt baszkakok tevékenysége ellen, Rosztovból, Vlagyimirből, Szuzdalból és Jaroszlavlából elűzték őket. Mindezek a zavargások azonban nem változtathattak az alaphelyzeten: az oroszokat katonailag legyőzték, más lehetőségük tehát nem maradt, mint a *modus vivendi* kialakítása a tatárokkal. Ezen fáradozott Alekszandr Nyevszkij nagyfejedelem is, aki a tatár jelenlétet politikai realitásként fogta fel, s 1263-ban immár negyedszer ment a tatárokhoz, ezúttal Szarájba, hogy népe lázongásai miatt kiengesztelje a tatárokat. Útjából visszajövet halt meg a nagyfejedelem, aki a tatár-orosz kapcsolatok első két évtizedében oly sokat tett az orosz fejedelemségekért. Halála előtt Szarájban még sikerült elérnie, hogy ortodox püspökséget alakíthasson az erős és aktív nyugati keresztény missziós tevékenység ellensúlyozására.

Amíg az északi orosz fejedelemségekben, kisebb zavargások ellenére, a tatárok könnyen megszilárdították hódításaikat, délen Danyiil (Dániel) halicsi fejedelem megpróbálta lerázni az idegen igát. Ez a Dániel Halics és Lodoméria (a mai Volhínia) területén uralkodott, földjei majdnem a Dnyeperig terjedtek, ahol már a folyó mindkét oldalán tatárok táboroztak. Még Batu életében, 1254-ben történt, hogy Danyiil és fia, Lev Danyiilovics szembeszállt a Podóliába betörő tatárokkal, s elfogták a tatár adószedőt. A Dnyeper menti tatár vezér, Hurramsah sem tudott megbirkózni a vitéz halicsiakkal. De 1258-1259-ben azután Burundaj vezetésével megjelentek a tatár hadak. (Burundaj már a magyarországi hadjáratban is részt vett.) A túlerő hamar megsemmisítette Danyiil reményeit. A halicsi fejedelem kénytelen volt teljesíteni vazallusi kötelességét; bátyját, Vaszilkót küldte el a tatár hadak támogatására litvániai betörésükhöz. A tatárok a két Dzsocsi-ivadék, Nogáj és Telebuga vezetésével megjelentek Volhíniában, és Chelm, majd Lublin érintésével a Visztula menti Sandomierz alá értek, Danyiil Magyarországra menekült, bátyja és fiai azonban, a tatár seregben lévén,

kénytelenek voltak az ellenséget támogatni a lengyelek ellen. Sandomierz elpusztítása után Krakó került sorra. Boleszláv lengyel herceg is magyar földre menekült, és csak a belső vár, a híres Wawel dacolt az ostromlókkal. Ezután a tatárok sorra elpusztították a lengyel és volhíniai városokat. Az 1258-1259-es tatár hadjárat végleg pacifikálta Halicsot és Lodomériát, s ezzel az összes orosz fejedelemség visszavonhatatlanul a tatár iga alá került.

Halics és Lodomeria tatár leigázása újra felvillantotta IV. Béla előtt egy tatárdulás iszonyú lehetőségét. Berke ugyanis a halicsi rendcsinálás után IV. Bélához írott levelében felajánlotta, hogy gyermekeik lépjenek házasságra, s Béla fia, István a magyar had negyedrésszel támogassa a tatár hadjáratokat a zsákmány ötödének megtartásáért. Mindennek fejében Berke nem követelt volna adót, sőt békét ígért. Igaz, azzal fenyegetőzött: ha a magyarok visszautasítják ezt a nagylelkű ajánlatot, a földdel teszi egyenlővé Magyarországot. IV. Béla ebben a súlyos helyzetben ismét pápai tanácsot és segítséget kért, de a pápa a morális támogatáson és a szövetség tiltásán kívül ez alkalommal sem ígért többet. Béla megpróbálta halogatni a döntést, de a tatár támadás elmaradt. Béla nem tudhatta, hogy Berke figyelmét egyre jobban lekötik a birodalma déli részén zajló események, tehát egyszerűen nem volt ideje és energiája arra, hogy a Halicstól nyugatra élő magyarokkal és lengyelekkel foglalkozzék.

Berke uralkodását szinte mindvégig az említett déli események, a mongol uralom alatti Perzsia elleni háborúskodás töltötte ki. Ezek a háborúk sokkal fontosabbak voltak számára az orosz-lengyel portyáknál, hiszen Európában már lényegében meghódított területeken kellett rendet teremtenie, amott viszont a két nagyhatalom vívta élethalálharcát. De hogyan is került Irán mongol iga alá? Dzsingisz kán még turkesztáni hadjárata során, 1220-ban zúzta szét az iráni világ jelentős részét magába foglaló hvárezmi birodalmat. A mongolok, miután végigrabolták Horaszánt és Afganisztánt, ugyanúgy eltávoztak, mint Batu a sokat szenvedett magyar földről. Az elhunyt hvárezmi sah,

Argun perzsiai ilkán ujjur betűs, mongol nyelvű levele Szép Fülöp francia királyhoz (1289)

Mohammed fia, Dzsálaladdín tehát visszatérhetett atyai örökségébe, és Azerbajdzsánt, Grúziát és Nyugat-Írán nagy területeit fegyverrel visszafoglalta. 1230-ban azonban Ögödej nagykán újabb, hatalmas mongol sereget küldött Iránba Csormagan vezetésével, s ezzel Hvárezm letűnt a történelem színpadáról. Dzsálaladdínt valahol a dijárbakiri hegyekben meggyilkolták. Csormagan csapatai jó tíz esztendeig Azerbajdzsánban maradtak, ahol főként a Kúra és az Arasz folyók menti gazdag réteken legeltették állataikat, miközben állandó portyákat vezettek az itteni települések ellen. 1242-től Bajdzsu lépett Csormagan helyébe, egészen 1256-ig. Ez idő alatt hódítják meg a mongolok a keresztesek félelmetes ellenségeit, a kis-ázsiai szeldzsukokat, akik a mongolok adófizetői lettek. A látványos sikerek ellenére az iráni és a közel-keleti muszlim világot a mongoloknak nem sikerült véglegesen és mindenestől birodalmukhoz csatolniuk. Fájdalmas szálka is maradt a mongolok szemében a bagdadi kalifátus pusztasága, a muszlim világ vallási és szellemi központja. Ezért határozta el Mönge nagykán, hogy öccsét, Hülegüt elküldi az iráni muszlim világ teljes szétzúzására, amíg másik öccsét, Kubilajt, keletre, Kína teljes hódoltatására unszolta. Ez a két ősi civilizált terület, Kína, illetve az arab-perzsa világ állt ellen a legtovább a mongol hódítóknak. Mönge tehát most döntött e kettő végleges alávetéséről. Mindkét hadjárat birodalmi vállalkozás volt, talán az utolsó a mongol világbirodalom történetében. Hülegü hadjáratában a rész-birodalmi seregek egyötödének is

részt kellett vennie; az Arany Horda csapatait Orda második fia, Kuli vezette. Az Arany Horda csapatai 1256-tól 1258-ig, egészen Bagdad elfoglalásáig részt vettek a harcokban. Hülegü és unokatestvére, Berke között kezdettől fogva feszült volt a viszony. Berke nem nézte jó szemmel az iráni hadjáratot, de kénytelen volt részt venni benne. A Kaukázus-vidék addig az Arany Horda déli határa és érdekerülete volt, a Kaukázus elvesztése tehát nem szolgálta Berke érdekeit. Berke korai muzulmán szimpátiájáról és áttéréséről már beszéltünk, nos, ez a rokonszenv is gátolta a hadvezetést, hogy lelkesen vitézkedjék mohamedán területek pusztításában. Berke többször is szót emelt a muszlim kereskedők érdekében Hülegünél, amit az – mai kifejezéssel – a belügyeibe való beavatkozásnak vett. Berke és Hülegü viszályának legfőbb oka azonban Azerbajdzsán volt, a történeti Azerbajdzsáné, amely a mai Irán és a Szovjetunió területén fekszik. A Mugan-fennsík, a Kúra és Arasz menti dús legelők mágnesként vonzották az állattartó nomádokat. De Azerbajdzsán fejlett kézműipara, főként az itteni textilgyártás is csábította mind Berkét, mind Hülegüt. A feszülő ellentétek eredménye az lett, hogy néhány hónappal Bagdad elfoglalása után nyíltan szembefordult egymással az Arany Horda és a frissen alapított iráni tatár állam. Azerbajdzsán mindenestől Hülegü kezére került, de a terület fölötti uralomért majd százéves viaskodás kezdődött a káni ivadékok, a dzsocsidák és a hülegidák között.

Az összecsapásra pár esztendeig még várniuk kellett a feleknek, mivel 1259-ben meghalt Möngke nagykán, s a mongol világbirodalom figyelmét az új nagykán megválasztása kötötte le. Végül Karakorumban Arik-Bukát, Möngke testvérét választották nagykánná, amíg a másik testvér, a Kínában uralkodó Kubiláj is nagykán lett. Hülegü Kubilájt támogatta, Berke pedig Arik-Bukát. A küzdelem csak 1260-ban dőlt el, Kubiláj győzelmével, akit mindenki nagykánnak ismert el. Kubiláj uralkodásával a mongol világbirodalom új korszakába lépett. A „Marco Polo utazásaidból ismert uralkodó Kínába helyezte át a székhelyét, és a nagykáni tisztség hamarosan összeolvadt a kínai császári címmel: a mongol nagykánok Kína császárai lettek. Bár jogilag a függés érvényben maradt, Kubilájnak ténylegesen semmi beleszólása sem volt többé a távoli Arany Horda ügyeibe. Az Arany Horda teljes önállósodását tehát az 1260-as évekre tehetjük.

Az Arany Horda a mongolok uralta Perzsiával vívott harcához természetes szövetségesére lelt a mameluk Egyiptomban. A *mameluk* szó

(amelynek eredeti formája *mamluk*) arabul „rabszolga”-t jelent, s Egyiptomban arra a rabszolgaretegre utalt, amelyet elsősorban a Kaukázusból és a Volga-vidékről hoztak testőrnek a szultán mellé. A mamelukok, ezek a főként kipcsak-török és cserkesz eredetű rabszolga-harcosok 1250-ben magukhoz ragadták a hatalmat Egyiptomban, majd 1517-ig, az oszmán hódításig ők uralkodtak a Nílus-parti országban. Bagdad eleste után Hülegü csapatai Egyiptom ellen fordultak. A tatárok 1260-ban ütköztek meg ellenségeikkel a palesztinai Ain Dzsalutnál (a Góliát-forrásnál), és itt a mamelukok döntő győzelmet arattak. Nem véletlen, hogy csak egy olyan hadszervezet tudta a mongol hadakat megállítani, amely maga is a nomád harci módszereken alapult. Az Ain Dzsalu-i győzelem jelentősége óriási volt: a perzsiai mongolok nem tudták elfoglalni Egyiptomot, ezért a bagdadi kalifátus bukása után Egyiptom lett a legjelentősebb iszlám állam. A kalifa, akinek tekintélye megcsappant, ezentúl Egyiptomban élt.

1260-tól kezdve Bajbarsz szultán, a mameluk hatalom meg-szilárdítója ült Egyiptom trónján; ő vette fel a kapcsolatot az Arany Hordával. A kapcsolat ürügye persze az volt, hogy Berke elfogadta az iszlámot. Bajbarsz 1261-ben küldte el első követét Berkéhez. Gratulált neki, amiért felvette az iszlámot, sőt felajánlotta, hogy szent háborúban, *dzsihádban* egyesüljenek Hülegü ellen. Ne felejtjük el, hogy Hülegü és a perzsiai mongolok „pogányok” voltak (bár egy bizonyos forrás szerint Hülegü buddhista lett volna, ami azonban muszlim szempontból éppúgy pogány), s az iszlámmal szemben inkább a kereszténységet nézték jó szemmel. Hülegünek édesanyja és fő felesége is nesztoriánus keresztény volt (mindkettő kereit származású), s minden forrás egyetért abban, hogy Hülegü igen jól bánt keresztény alattvalóival. A pápákat szívélyes kapcsolatok fűzték az első ilkánokhoz. Az Arany Hordának és a mameluk Egyiptomnak tehát minden oka megvolt rá, hogy szövetségre lépjenek: a közös ellenség és a közös muzulmán hit. Ugyanakkor az Arany Hordához fűződő barátság révén Egyiptom rabszolgákhoz juthatott, akiket besoroztak a hadseregbe. Egyiptom és

Arany Horda-i városrészlet. Rekonstrukció

az Arany Horda között rendszeressé vált a követjárás; Alexandria és a Krím között rendszeresen jártak a vitorlások. A korabeli egyiptomi arab források révén pontos képet alkothatunk ezekről a követségekről és a kialakuló szövetségi rendszerről. Az egyiptomi követek gazdag ajándékokkal, drága kelmékkel, fegyverekkel, ékkövekkel és persze muzulmán kegytárgyakkal és szent szövegekkel jelentek meg Berke udvarában. Nem kétséges, hogy a mamelukok kezdeményezték ezt a barátkozást, számukra volt létfontosságú a szövetség, vele együtt pedig az iszlám erősítése. 1263-ban kötötték meg az első politikai szövetséget, amelyet később sokszor erősítettek meg és újítottak fel.

Az első nagy fegyveres összecsapásban Berke győzött Hülegü serege ellen. A perzsiai mongolok a derbenti szoroson átkelve vonultak a Kura bal partjára, ahol a Nogáj vezette Arany Horda-i csapatok visszaverték Hülegü hadinépét. Hülegü véres bosszúval válaszolt: lemészároltatta a Tebrizben, fővárosában élő Arany Horda-i muszlim kereskedőket, vagyonukat pedig elkobozta; válaszként Berke a perzsiai kereskedőket mészároltatta le az Arany Horda területén. „Az ellenséges érzület ördögei előugrottak az idő palackjából” – ahogyan Vasszáf perzsa történetíró mondja keleti retorikával. Hülegü 1265-ben halt meg, fiára és utódjára, Abagára örökítve az Arany Hordával szembeni ellenséges érzelmeit Eleinte mégis kissé enyhült a két tatár birodalom viszonya. Az iráni Tebriz és Meraga jövedelmeiből Abaga még juttatott az Arany Horda kánjának, megengedte Berkének, hogy mecsetet építsen Tebrizben, amelyre Berke a saját nevét íratta fel, sőt az Arany Horda ura szövömműhelyeket is alapíthatott az ilkánok fővárosában. Ez a *détente* azonban csak a hatalomátvétel utáni rövid időszakot

jellemezte, 1266-ban ismét egymásnak estek a tatár seregek. Nogáj és az Arany Horda csapatai átkeltek a derbenti hágón és a Kúra felé haladtak. Most azonban Abaga seregének sikerült megfutamítania Nogáj lovasait, maga Nogáj is megsebesült. A harcosainak támogatására siető Berke kán pedig Tbiliszi közelében, valahol a Kúra bal partján, még ebben az évben meghalt. Végül is az Arany Hordának nem sikerült megszereznie Azerbajdzsánt, amely mindvégig az ilkánok kezén maradt.

Az Arany Horda azerbajdzsáni hadjáratai tették lehetővé, hogy Csagatáj ulusza az Arany Horda rovására terjeszkedjék. 1262 és 1265 között Algu csagatajida kán Hvárezm területét hódította el az Arany Hordától, majd Otrart, a Szir-darja jobb partján fekvő várost foglalta el, így a Talasz és a Csu vidéke újra a Csagatáj-fiak fennhatósága alá került. Az Arany Horda, pontosabban szólva ez esetben a Fehér Horda (*Ak Orda*) délen tehát csak az Arai- és Balhas-tó vonaláig terjedt, Hvárezm, Transzoxiana és Szemirecsje végleg a határain kívül esett.

Berke uralkodásának idején lépett kapcsolatba az Arany Horda a bizánciakkal. 1265-ben a dunai bolgárok segítségül hívták Nogájt és hordáit, a bizánciak ellen vívott balkáni háborújuk idején. Nogáj húszezer lovasával átkelt az Al-Dunán, s miután a bizánci csapatok rémülten elmenekültek, feldúlta Trákiát. A kellemetlen ismerkedés ellenére a bizánci császár, Paleologosz Mihály és a hatalmas Arany Horda-i hadvezér, Nogáj politikai szövetségre lépett. A szövetséget a két fél házassággal pecsételte meg: Nogáj a bizánci császár lányát, Eufroszinét kapta feleségül.

Berke kán, aki valószínűleg még trónralépése előtt felvette az iszlámot, meghatározta birodalmának sorsát. A kánok nem lehettek többé toleránsak mindenfajta hittel szemben. Ez a tett, az Arany Horda iszlám országgá válása volt Berke uralkodásának legdöntőbb eseménye. Berkét a személyes meggyőződés mellett politikai érdekek késztették a fontos lépésre. Az Arany Horda ugyanis gazdasági előnyt húzott a kelet-nyugati átmenő kereskedelemről és a kézműiparból. Ezt már Batu kán is felismerte, ezért pártolta a városi fejlődést. A birodalom kereskedelmében és kézműiparában jószerevel mohamedánok (arabok, perzsák, törökök) vitték a prímet, érthető tehát, hogy az iszlám több csatornán keresztül is könnyen eljuthatott az Arany Hordához. Mindenesetre Berke megtérése még csak az utat egyengette az iszlám számára, az ő uralkodása idején a török-mongol nomádoknak csak vékony felső rétege vehette fel a próféta vallását.

Berke várospártoló politikájának tanúbizonysága, hogy a kán új fővárost alapított a Volga bal partján, Szarájt, amelyet általában Új-Szarájnak neveznek. Ez a város a Batu alapította régi fővárostól északabbra, a mai Volgográd környékén állt, és több mint száz évig volt az Arany Horda székhelye. Az új főváros alapításától fogva a kereskedők és kézműiparosok valóságos paradicsoma lett.

Berke kán energikus, tehetséges uralkodó volt, akit bátyjával, Batuval az Arany Horda igazi alapítóinak tekinthetünk. Batu teremtette meg a birodalmi kereteket, Berke szervezte tartós állammá az Arany Hordát. Ha forrásaink jóval többet szólnak Berkéről, ennek csupán az az oka, hogy az iszlámra áttért Berke alakja jobban érdekelte a mohamedán krónikásokat, mint a „hitetlen” Batué. Egyiküknek, az egyiptomi Bajbarsz szultán követének, al-Mufaddalnak köszönhetjük Berke kán szemléletes leírását: „Berke kán ez idő tájt [1263-ban] ötvenhat éves volt. Gyér szakállú férfiú volt, sárgás színű nagy arccal, haja a fülére fésülve, fülében nyolcszögletű drágakövel díszített aranygyűrű; selyemkaftánt viselt, fején kalpagot, derekán zöld bolgár bőrrel ékített aranyövet, lábán vörös, puha bőrből készült csizmát; derekáról nem lógott kard, hanem övében aranyba foglalt fekete szarvak voltak.”

„Nogáj és kora”

Berke halála után ismét Batu közvetlen ivadéka ült az Arany Horda trónjára. Mengü-Temür, az új kán, Batu második fiának gyermeke volt, akit Rasíddín Tutukannak, az egyiptomi források Togannak neveznek. Trónraléptekor atyja már aligha lehetett életben. Mengü-Temür nevében a *Mengü* elem a *Möngke* mongol név török megfelelője, s már ez a gyakoribb névhasználat is utalhat rá, hogy a birodalmi dinasztia lassan törökké vált. Mengü-Temür uralkodását nem fémjelzik drámai események az Arany Hordának sem belső, sem külső életében. A Batu és Berke alkotta keretek között folyt tovább az állami élet.

Az Arany Horda Berke uralkodása idején azt az Arik-Bukát támogatta a nagykáni címért vívott harcban, aki végül alulmaradt a híres Kubilájjal szemben. Nem csoda, ha most a Kubiláj ellen fellépő Kajdut is támogatta az Arany Horda kánja. Kajdu, a második Dzsingisz-fi, Ögödej unokája azzal próbálkozott, hogy az Ögödej halála óta a Toluj-ágra szállt nagykáni méltóságot magának és gyermekeinek erővel is visszaszerezze. Ha a

nagykáni méltóságot nem is, de uralmát egy időre sikerült kiterjeszteni Közép-Ázsiában. Hosszú harcokba bonyolódott a csagatajida Barakkal, s ebben a harcban sietett segítségére Mengü-Temür. Az Arany Horda kánja Berkecsárt küldi 50 000 főnyi sereggel Kajdu megsegítésére, s a beavatkozás eredménye: a kívánt győzelem. Kajdu lesz az úr a Tarbagataj-Imil vidékén, Szemirecsjében és Kelet-Turkesztánban. A csagatajidákat sikerült visszaszorítania Transzoxianába, de annak egy részét is megtartotta magának. Kajdu további sorsa, majd a csagatajidák későbbi restaurációja nem tartozik történetünk keretei közé, mindössze e közép-ázsiai küzdelmek két, számunkra is fontos történeti következményét kell említenünk. Az egyik az, hogy e harcok eredményeként egész Turkesztán a mongol nagykanoktól és Mongóliától különálló területté vált, bármennyire igyekezett is Kubiláj ezt a térséget megtartani. Ebből a tényből, a nagymongol birodalom széthullásából következett a másik: Mengü-Temür alatt az Arany Horda nemcsak *de facto*, ténylegesen önálló, mind elődei, Berke és Batu alatt is az volt, hanem immár *de jure*, tehát jogilag is. Mengü-Temür az Arany Horda első kánja, aki önállóan, saját nevére vereti pénzerméit. Ez nem mellékes, hanem döntő fontosságú tény az Arany Horda szuverenitásának szempontjából. Az iszlám világban ugyanis az önállóság legfontosabb kritériumai az uralkodó nevére veretett pénz, továbbá a pénteki prédikációs istentiszteleten, a *hutbán* az uralkodó nevének dicsérete. Ha egy mohamedán fejedelem új országot hódít meg, nyomban új pénzt veret saját nevére, a pénteki hitszónok pedig sietve beleszövi az uralkodó nevét a hutbába. Mengü-Temürnek a Krímben, Bulgáriában, Szarájban és Hvárezmben veretett ezüstérméivel tehát maga az Arany Horda önálló államisága jutott kifejezésre.

A perzsiai mongolokkal, akiknél 1265-től 1282-ig Abaga kán uralkodott, változatlanul ellenséges viszonyban állt az Arany Horda, de a kezdeti harcok után békésebb időszak következett. Mengü-Temür uralma alatt az iráni térségben lényeges változásra nem került sor.

1270-1271-ben az Arany Horda csapatai Bizánc ellen vonulnak. Bizáncnak persze nem állt érdekében, hogy a két mohamedán hatalom, Egyiptom és az Arany Horda erős szövetségre lépjen. A gyakori követjárások a két muszlim ország között tengeri úton, bizánci felségvizeken folytak, s már Berke uralkodása alatt megesett, hogy a bizánciak őrizetbe vettek Arany Horda-i követeket. Az Arany Horda hadaival ezúttal nem szállt szembe a harcmezőn a bíborban született bizánci

császár, hanem sietve békét kért, a tatár seregek pedig Anatólián át visszavonultak.

Mengü-Temür uralkodásának éveiben születnek és erősödnek meg a krími olasz kolóniák. Először a génuaiak jelennek meg Kaffában, a mai Feodoszijában. A Krímnek fontos szerepe volt a középkori levantei kereskedelemben. Főként a keleti karavánutakon érkezett portékák, a kelmék és a fűszerek, valamint a rabszolgák nagy átmenő piacai alakultak ki a félszigeten. Most csak azt jegyezzük meg, hogy ennek a 13-15. századig virágkorát élő kereskedelemnek a központja éppen a génuaiak birtokolta Kaffa lett. Természetesen az Arany Horda tulajdona volt ez a terület, s a krími városok tatár urai lehúzták a maguk sápját a kereskedésből. Kaffa városának és a félszigetnek nevet adó Kirim (későbbi török nevén *Eszki Kirim*, másként *Szolgat*) városának első gazdája Dzsocsi egyik unokája, Toka-Temür fia, Üreng-Temür volt, akitől a 15. században hatalomra kerülő és önállósodó krími dinasztia, a Girejek származtak. De a későbbi kazáni, asztraháni és buharai dzsingiszidák is ebből az ágból eredtek.

Mengü-Temür az orosz fejedelemségekkel szemben is az elődei alatt kialakult politikát folytatta. Az orosz fejedelmek és nagyfejedelmek rendszeresen eljárnak Szarájba, a Hordától való függés tehát tökéletes. A belső széthúzás, a feudális anarchia talán még több kárt okozott az oroszországnak ekkor, mint a tatárok. Az orosz fejedelmek egymás ellen vívott test-vérharcaikhoz tatár segédcsapatokat fogadtak fel; a tatárok ugyanis mindig készen álltak rá, hogy a rablás reményében az egyik fél oldalán beavatkozzanak. A vesztes mindig az orosz nép volt. Ha valaha, most különösen igaz volt a latin mondás: két perlekedő közül a harmadik örvendezik. Az oroszok módszeres adóztatását szolgálta az a második nagy népesség-összeírás, amelyre 1273-ban került sor. Az orosz évkönyvek szűkszavú leírásából nem derül ki, hogy ennek az összeírásnak a célja csak a fejadó kivetése lett volna, vagy pedig részletes föld-es vagyonösszeírásnak tekintsük, tehát igazi censzusnak.

Mengü-Temür tizennégy évig szilárdan tartotta kezében a gyeplőt, majd 1280-ban halt meg. Az egyiptomi krónikások egybehangzóan azt jegyezték fel, hogy a Kán halálát a torkán keletkezett daganat vagy kelés okozta. Mengü-Temürt 1287-ig öccse, Tudá-Mengü követte a káni trónon. Amikor az egyiptomi szultán, Kalavun követői 1281-ben megjelentek, hogy Mengü-Temürnek elhozzák uruk üdvözetét és üzenetét, helyette már csak Tudá-

Mengünek adhatták át gazdag ajándékaikat. Hírül vitték uruknak, hogy Tudá-Mengü buzgó mohamedán és szilárd politikai szövetségesük. Csakhogy Tudá-Mengü gyenge kezű uralkodó volt, aki helyett úgyszólván mindent a nagy hatalmú Nogáj emír intézett; maga a kán csak az egyiptomi követségeket küldöztette és az iszlámot erősítette. Az iszlám további erősödését jelzik ez idő tájt olyan tettek, mint a szolgati mecset építése, amelynek teljes költségét és kivitelezését az egyiptomi szultán vállalta. Hétévi uralkodás után Tudá-Mengü önként lemondott a trónról unokaöccse, Telebuga javára. Az egyiptomi krónikák szerint Tudá-Mengü csak a dervisek és sejkék között érezte jól magát, azért is mondott le, hogy kegyes életet éljen. Valószínűleg így is történt, bár Rasídaddín perzsa történész elbeszéli, hogy Tudá-Mengüt unokaöccsei, köztük Telebuga kényszerítették a lemondásra. A tatár mércével igazán szelídnek nevezhető kényszerítés, illetve a természetes hajlam találkozása együtt érlelhette meg Tudá-Mengü döntését.

Már Tudá-Mengü uralkodásának éveit is a fokozódó politikai anarchia és káni tehetetlenség jellemezte, s ez a folyamat Telebuga trónraléptével csak elmélyült. Most érkezett hatalma teljéhez Nogáj emír, akinek nevével néhányszor már találkozhattunk. Az 1260-as évektől, 1300-ban bekövetkezett haláláig, egyre erősebben Nogáj ragadta magához az Arany Horda tényleges irányítását, olyannyira, hogy N. I. Veszelovszkij, a századelő jeles orosz történésze joggal adhatta Nogájról szóló monográfiájának ezt az alcímet: „Nogáj és kora”. Valóban, a Mengü-Temürtől Toktáig ívelő Arany Horda-i kánok korszakát sokkal jobban jelzi ez az egy név, mint a kánok semmitmondó névsora. Ha Batut az összmongol birodalom király-

csinálójának neveztük, mennyivel inkább az volt Nogáj az Arany Hordában! Kánok és kánjelöltek sorsa függött az akaratától, önálló államfőként döntött, hogy melyik külföldi hatalommal lépjen kapcsolatba, követségeket fogadott és küldött, katonai kérdésekről szabadon döntött. Nem véletlen ezért, hogy az idegen források néha valóban kánnak, királynak vagy cárnak nevezik. Ez persze nem így volt. Bár ő maga is dzsocsida volt, tehát az uralkodóház hercege, formálisan sohasem lett kán, hanem csak tíezredes (törökül *tümen begi*, oroszul *tyomnyik*), vagyis ő viselte a seregben a legmagasabb méltóságot, aki mint dzsocsida főúr, a birodalom nyugati részét, a Dontól nyugatra eső területeket kormányozta közvetlenül, s élete vége felé az egész Krímet is uralta.

Nogáj pályafutása még Berke uralkodása alatt kezdett felívelni. Ott vitézkedett az 1260-as évek perzsa hadjáratában, s végül ő lett az Arany Horda seregeinek főparancsnoka. 1265-ben a Balkánon avatkozott be a bolgár-bizánci konfliktusba, s végül a bizánci császár lányát kapta feleségül. A következő évtizedekben Nogáj és tatárjai rendszeresen szereplői a bizánci és bolgár hatalmi összecsapásoknak. Amikor a disznópásztorból trónkövetelővé lett bolgár Ivajlo a bolgár fővárost, Tirnovót is elfoglalta, VIII. Mihály bizánci császár a vejével, Nogájjal fordult Ivajlo ellen. Elűzték Ivajlót, és 1280-tól 1292-ig a kun származású Georg Terteresz uralkodik bolgár földön. Közben a Nogájhoz menekült Ivajlót a bizánci császár kérésére az emír kivégezteti. Az 1280-1290-es évek bolgár történetét Nogáj tatárjainak szerepe nélkül nem is értenénk. A kor bizánci krónikásai, Gregorasz és Pakhümerész részletes képet festettek

a korszak tatárjairól. Ha a bizánciaknak gyors segítségre volt szükségük, Nogáj tatárjai máris megjelentek. 1283-ban Mihály császár Thesszáliába hívja be a tatárokat a lázadó Joannesz Szebasztokratór ellen, s 4000 tatár tüstént ott terem. Mivel a harc elmaradt, a közben elhunyt Mihály helyére lépő II. Andronikosz császár a bolgárok ellen irányítja a zsákmányra és rablásra éhes sereget.

1285-1286-ban Nogáj és Telebuga tatárjai nyugat felé özönlenek. Előbb Magyarországra törnek be, valószínűleg IV. (Kun) László király titkos hívására és biztatására. Az anyai ágon kun származású király, akinek a kereszténységtől történt elfordulása, valamint a kunokkal és tatárokkal való paktálása a magyar történelem jól ismert tényei, ez idő tájt indul meg azon az úton, amellyel nyíltan kihívta a pápaság és a magyar főurak ellenkezését, ezért is kellett 1290-ben meghalnia; éppen egy kun katona tőre végzett vele. Nogáj tatárjainak magyarországi betörése nem okozott nemzeti katasztrófát. Észak felől özönlöttek az országba, az északkeleti megyéket pusztították, majd Erdélyen keresztül, a vajda és a székelyek erélyes ellenállásától meglepődve távoztak. Röviddel ezután sorra vették ostrom alá a lengyel városokat, egészen Krakkóig jutottak, de döntő katonai sikereket itt sem értek el, igaz, hogy a föld népének sokat kellett szenvednie a siserahadtól.

Nogáj valószínűleg azért vitte mindig magával a harcba Telebugát, mert nem bízott benne, és ennek a személyes feszültségnek előbb-utóbb kenyértörést kellett eredményeznie. Forrásaink szerint Telebuga, már kánként, sérelmei miatt elhatározta, hogy leszámol Nogájjal. Magához hívatta, de a tapasztalt öreg róka túljárt az eszén. Levelet írt Telebuga anyjának, Csicsek-hatunnak, és arra kérte az asszonyt, hogy küldje el hozzá fiát, a kánt, mert mint tapasztalt öreg, szeretné az ifjú Telebugát a kormányzással kapcsolatos jó tanácsokkal ellátni. De alig maroknyi emberrel jöjjön, hiszen csak így lehet bizalmasan beszélgetni. Telebuga nem is jött nagy kísérettel, csak az őt támogató öt testvérrel, Mengü-Temür fiaival. Nogáj is kevés emberrel érkezett, de Mengü-Temür másik négy fia Tokta vezette csapataikkal hátramaradt és elrejtőzött. A cselvetés tökéletesen sikerült. Nogáj elővágtató emberei Telebugát és öt testvérét lovaikról lelökve megkötözték, mire Nogáj, mint a jól előkészített jelenet rendezője, színpadias gesztussal átadta a foglyokat Toktának, a kiszemelt új kánnak. Telebugát és testvéreit azon nyomban le is kaszabolták. Ilyen módon emelt trónra kánokat Nogáj.

Toktával azonban újból egy energikus, tehetséges uralkodó került a trónra 1290-ben, aki több mint húszévi uralkodásának első évtizedét a régóta erősödő hatalmi anarchia, főként Nogáj visszaszorítására használta fel. Nogáj, az önmagát biztonságban érző kényúr Toktával bizony „törököt” fogott. A gyámolított védenc egyre jobban a nagyúri támogató fejére nőtt. Az első években Nogáj, ha akart valamit, egyszerűen utasította a kánt, hogy hajtsa végre a parancsát. Jó példa erre egy epizód, amelyet ezúttal is megbízható egyiptomi arab források örökítettek meg. Nogáj 1292-ben vagy 1293-ban feleségét, Bajlak-hatunt díszes kísérettel elküldte Toktához. Az asszony e szavakkal adta át Nogáj üzenetét: „Atyád [azaz Nogáj] üdvözl téged; uralkodásod útján egy kis túskebokor maradt, tisztítsd meg hát az utat!” Miután Tokta megkérdezte, mi lenne ama túskebokor, az asszony Nogáj 23 ellenségének nevét sorolta fel, akik annak idején állítólag Telebugával cimboráltak Nogáj ellen. Tokta azonnal és szemrebbenés nélkül megölette a megnevezett emíreket.

Mégis csak idő kérdése volt, hogy a Nogáj és Tokta között feszülő ellentétek mikor csapnak át nyílt küzdelembe. Szinte csak az ürügy hiányzott, hogy a testvérharc kitörjön. 1297-ben Tokta néhány emírje átpártolt Nogájhoz, aki szívélyesen ölelte keblére őket, Tokta kiadatási kérelme pedig süket fülekre talált. Ekkor Tokta követet indított Nogájhoz, a krónikások szerint ezekkel a különös ajándékokkal: egy marék föld, egy ásó és egy nyíl. Ezzel, a pusztai népek gondolkodása szerint, Tokta erre célzott: „Az ásót azért küldöm, hogy ha a föld alá bújlsz is, én ezzel az ásóval előszedlek onnan; a nyilat azért, hogy ha az égbe szállsz is, ezzel a nyíllal lehozlak onnan; a földet pedig azért kapod ajándékba, mert kezemből semmiképp sem szabadulsz; tüstént válasszunk hát helyet, ahol megütközhetünk.” Nogáj, megértve a három célzást, a követtel ezt üzenté válaszként: „Mondd meg Toktának, hogy lovaink megszomjaztak, és a

Don folyóból akarjuk megitatni őket.” Az első összecsapásban még Nogáj diadalmaskodott, s az agg vezér azt hihette, hogy a kánt sikerült térdre kényszerítenie, ezért nem is üldözte a Volga menti Szarájhoz

*Nogáj győzelme Tokta fölött a Don partján.
Perzsa miniatúra*

visszavonuló Toktát. A győzelem valóban óriási volt, a kán fejvesztetten menekülő harcosai jórészt a Don vizébe veszttek.

Egy év múlva, 1298-ban, Nogáj egyik unokáját, Aktadzsit küldi a Krimbe, hogy a nemrég nagyapjának adományozott krími városoktól begyűjtse az adót. A génuaiak Kaffában étellel-itallal traktálják Aktadzsit, majd a lakoma végén a részeg hercegi unokát megölik. A bosszú nem késik, Nogáj a Krimben terem, s nemcsak Kaffát, hanem a többi gazdag krími kereskedővárost is elpusztítja, lakóit pedig halomra öleti. Eközben Tokta nagy sereggel készült Nogáj ellen. Az öregedő vezér mellől sokan átálltak a kán oldalára. Egy Kügenlik nevű helynél ütköznek meg a seregek; Tokta teljes győzelmet aratott. Az agg Nogáj egy Tokta szolgálatában álló orosz katonával került szembe. „Én Nogáj vagyok, ne ölj meg, hanem vigyél Toktához, vele kell beszélnem” – mondta, de az orosz nem hallgatott rá, megölte Nogájt és fejét Toktához vitte. „Íme Nogáj feje” – mondta a harcos. Tokta erre így szólt az oroszhoz: „Honnan tudod, hogy ez Nogáj?” Az orosz elmondta a történetet, mire Toktának keserű lett a szíve, és elrendelte, hogy a gyilkost öljék meg. „Halnia kell – mondta Tokta –, nehogy a hozzá hasonlók ilyen nagy embereket merészelve megölni.” Barbár bölcsesség – mondhatnánk erre. Hogy valóban így történt-e, nem tudhatjuk, de a

krónikás jól ragadta meg a tatár államrezon jellegét; a hierarchikus erőszak nyílt hirdetése ez: hatalmi érdekből szabad ölni, de az alattvaló csak parancsra teheti.

Nogáj halálával az Arany Horda első korszaka zárult le. A Batu és Berke teremtette birodalomban évtizedes trónvillongások, belharcok zavarták a stabilizációt. Kétségtől megfosztva Nogáj volt, aki mozgatta a szálakat, s a harcok többször is a romlás szélére sodorták a birodalmat. Nogáj területe a Dontól az Al-Dunáig valóságos birodalom volt a birodalmon belül. De ezeket a negatív tendenciákat leszámítva, nem tagadhatjuk Nogáj hadvezéri és államférfiúi nagyságát, persze a mongol államrezon szempontjából. Berke és özbek között Nogáj volt az évszázad legnagyobb formátumú tatár politikusa. Az ő életében az Arany Horda területe nemhogy zsugorodott volna, hanem a Balkánon, Bulgáriában és a bizánci birodalomban olyan óriási befolyásra tett szert, amelyet Nogáj halála után sohasem sikerült többé visszaszerezni. A következő században, az 1300-as évektől itt már az Anatólia felől közeledő oszmánlik veszik kezükbe a dolgok irányítását, s a tatár érdekszféra csak az Al-Dunáig terjed. Veszelovszkij, a nagy orosz történész Nogáj tragédiáját abban látta, hogy egy ilyen formátumú ember nem lehetett kán, ezért kivételes képességeit nem a birodalom érdekében kamatoztatta, ellenkezőleg: tehetsége a széthúzást és anarchiát erősítette meg. Ezek a zavaros évtizedek nemcsak az Arany Horda történetében hagytak nyomot, hanem a Nogáj uralma alatt élő török törzsszövetség életében is. A Nogáj uralma alatt eltöltött hosszú idő igazi tudati egységet kovácsolt e törzsek között, s az emírhez hű törzsek együtt maradtak a vezér halála után. A 15. században azután a Jajikon, a mai Urál folyón átkelve az Urál-Emba vidékére vonultak, ahol a későbbi évszázadokban mint nogáj-tatórok szerepelnek a történelem színpadán. A nogáj hordák külön szervezetet alkottak, önálló vezérek alatt, akik egyik tatár kánság előtt sem hajoltak meg. A nogáj-tatórokra még sok történelmi próba várt, az Emba és az Al-Duna közötti hatalmas területen sokfelé legeltették nyájaikat, de a népi tudatukat és a 15-16. századra különváló nyelvüket a mai napig megőrizték. A Kaukázus északi részén, főleg a Cserkesz Autonóm Területen ma is mintegy 50 000, magát nogájnak nevező tatár él, akik a kazak, karakalpak, kazáni tatár és krími tatárhoz közeli török nyelven beszélnek.

A fénykor: Tokta, özbek és Dzsánibek

Nogájt tehát a harcmezőn megölték, de fiai még éltek, s Toktának először velük kellett leszámolnia, hogy hatalmát tényleges egyeduralnokodóként gyakorolja. Szerencséjére a fiúk egymás ellen fordultak, s így maguk ásták meg a sírjukat. Nogáj elsőszülött fia, Csaga, hamarosan végzett öccsével, Tekével, sőt anyjával is, mert ezek a Toktának való behódolást tanácsolták neki. Csaga előbb a Duna deltájában élő alánokhoz menekült, majd Bulgáriába futott, Nogáj családjának utolsó menedékéhez, amelynek uralkodóházához rokoni szálak fűzték. Csakhogy a bolgár uralkodó a menekülő Csagát Tirnovóba vitette, és ott, Tokta haragjától tartva, kivégeztette. Ezzel Nogáj családjának bulgáriai befolyása szertefoszlott, és ezt a helyzetet ismerte el II. Andronikosz bizánci császár azáltal, hogy lányát Toktához küldte feleségül. Toktának pár év alatt sikerült a Nogáj-család befolyását felszámolnia; immár minden erejét az újra egy kézbe került birodalom építésére fordíthatta. A Nogáj halála utáni évtizedben kétségkívül elindul az a folyamat, amely a központi hatalom újbóli megszilárdulásával fellendítette a kereskedelmet és a városi kultúrát, s a következő uralkodó, Özbek hosszú, harmincéves uralma alatt fénykorát éri el. A kibontakozás persze lassú volt. Az 1300-as évek elején súlyos szárazság pusztította az állatállományt, és a férfiaknak saját gyermekeiket és családtagjaikat kellett rabszolgának eladniuk, hogy élelemhez jussanak. Ez a rút szokás persze nem volt új keletű, de ezekben az években feltűnően nagy méreteket öltött.

Az emberkereskedelmet főként génuai rabszolgakufárok irányították a Krímben. A génuaiak már Nogáj életének utolsó éveiben feszült viszonyban voltak a tatárokkal, Tokta önálló uralkodásának idején pedig továbbra is ellenséges hangulat uralkodott a két fél között. Forrásaink szerint Tokta főként azért haragudott, mert a génuai rabszolga-kereskedelem sok értékes, katonának állítható fiatal férfit ragadott el a kipsak pusztáról. De az ellentétek fő oka mégis az lehetett, hogy a génuaiak szerfölött vonakodva rótták le a fejadót a tatároknak a rabszolgák után, sőt néha semmit sem fizettek. 1307-ben tehát Tokta sereggel ment az „engedetlen” kaffai olaszokra, vagy ahogyan a muszlim források a nyugat-európaiakat nevezték, a *frengikre*. A génuaiak jobbnak látták, ha kincseikkel együtt szépen elvitorláznak, feladván Kaffát. Tokta ezért csak egy jószerivel üres várost pusztított el, de hazatérve Szarájba, elkobozta az ottani génuai kolónia áruit, így véve magának elégtételt.

Tokta újította fel a követjárást Szaráj és a perzsiai ilkánok mongol dinasztiája között. Először 1302-ben Gazan kánhoz, a legnagyobb ilkánhoz küldött követséget. Ennek a Gazannak az udvarában élt a híres perzsa történetíró, Rasíeddín, akinek a mongol korra vonatkozó legértékesebb tudósításokat köszönhetjük. Tokta ugyan követséget küldött, de követelése voltak. A Nogájék fölött aratott győzelem ugyancsak megnövelhette az önbizalmát. Visszaperli például Azerbajdzsánt, amelyet Dzsocsi atyai örökének tart, joggal. Csakhogy Gazan arra hivatkozik, hogy az erőszakkal kiharcolt *status quo* szerint Hülegü óta Azerbajdzsán az övék. Mivel Tokta nem képes sereget küldeni az ilkán ellen, marad a feszült béke. Hosszabb idő után végre megnyílik a Kaukázuson átvezető derbenti kapu, s a kétirányú kereskedelem is újjászületik.

A mameluk Egyiptomhoz fűződő hagyományos jó kapcsolat továbbra is fennáll, bár az egyiptomi uralkodó valamivel kevésbé barátságos Toktával, mint elődei voltak. Ezekben az években ugyanis Egyiptom nem volt annyira érdekelve az ilkánok elleni harcban, s ennek a viszonylagos hatalmi egyensúlynak a révén hosszú, békés időszak köszöntött be a Közel-Keleten. Ez a béke lehetővé tette a termelőerőknek azt a csendes fejlődését, amely a következő évtizedekben az Arany Horda területén tapasztalható.

Tokta a Volga menti Szarájban halt meg, 1312-ben. Az utódlás kérdése, mint a tatár államokban mindig, csak némi idő elteltével tisztázódott. Tokta unokaöccse, Özbek nem volt hivatalos örökös, de a tehetséges fiatalember erőszakosan lépett fel és gyorsan cselekedett, így azután hamarosan sikerült is megszereznie a trónt. Tokta fiát megölette, s az ellenálló emírekkel is leszámolt. Uralkodásának első éveiben Özbek fő támasza mind a rendteremtésben, mind a birodalom kormányzásában az a Kutlug-Temür emír, aki később Hvárezm kormányzója lesz. Özbekkel az iszlám újjászületése köszönt az Arany Hordára. Özbek már ifjúsága óta muszlim, nem úgy, mint elődje, Tokta, vagy a hatalmas Nogáj; ők életük végéig megőrizték őseik pogány hitét. Ez arra utal, hogy a Berke alatt elindult iszlám térhódítás a 13. század végére megtorpant, s még az uralkodó rétegek sem fogadták el teljesen az „igaz hitet”. Özbekkel most olyan kán került hatalomra, aki folytatta a Berke által kezdeményezett iszlamizációt. Ennek eredményeként az iszlám, legalábbis az uralkodó rétegekben, csak most ver igazán gyökeret. A török mongolok türelmes samanizmusával szemben az iszlám mindig bizonyos vallási türelmetlenséget hozott magával. Özbek uralkodását mégsem jellemezte véres vallási intolerancia a

pogányokkal és a keresztényekkel szemben; főként a keresztények élhettek háborítatlanul. Igaz ugyan, hogy egyiptomi források szerint Özbek kán jó néhány *baksit*, vagyis buddhista papot és pogány varázslót kivégeztetett, de több atrocitásról nem tudunk. Az is igaz, hogy mind az ortodox keresztényekkel, mind a katolikusokkal szemben előfordultak atrocitások, de ezek oka nem a tatárok vallási türelmetlensége volt, hanem a tatár uralom általános erőszakossága, amelynek a papok éppen úgy bármikor áldozatul eshettek, mint bárki más. Itt csak arra utalunk, hogy az orosz ortodox egyház 1267, tehát Mengü-Temür óta a tatár kánoktól általános adómentességet kapott, s ezt a kiváltságukat a későbbi kánok sorra megújították. Szaráj ortodox püspökség székhelye volt, s az orosz püspököket a kánok jó néhányszor követnek küldték el az ortodox országokba és az orosz fejedelemségekbe. Igaz, a tatár kánok nem tartották veszélyesnek az orosz egyház működését, mert az lényegében nem végzett számottevő missziós tevékenységet a tatárok között. A katolikus hittérítőket már sokkal kevésbé kedvelték, persze nem vallási, inkább politikai megfontolásból. Főként a ferences hittérítők voltak igen aktívak, fő központjaik a Krímben és Szarájban voltak. A ferences térítői sikerekről terjesztett túlzó értesülések miatt történhetett, hogy XXII. János pápa 1318-ban, majd 1323-ban levelet küldött Özbekhez, hogy vegye fel a római kereszténységet, s engedélyezze a harang használatát. A harangozást ugyanis a mohamedán törvények tiltották, ezért ennek a látszólag lényegtelen kérdésnek mindig szimbolikus jelentősége volt a keresztény-muszlim vitákban. A pápa és a ferencesek reményei persze nem váltak valóra. Özbek, aki nem volt olyan fanatikus, mint az arab-perzsa világ muszlimjai, pogány őseinek vallási türelméből pedig sokat megőrzött, akkor már végleges döntésre jutott: az Arany Horda legyen visszavonhatatlanul az iszlám világ része.

Özbek muszlim hitével függ össze, hogy külpolitikailag erősítette az Egyiptomhoz fűződő hagyományos barátságot. Egymás után került sor a kölcsönös követjárásokra. 1314-ben például al-Malik al-Nászir mameluk szultán dzsingiszida hercegnőt kért feleségül. Özbek unokahúgát, Tulunbeget ígérte feleségül, de barátság ide, barátság oda, szép summát kért a menyasszonyért. Az egyiptomi források részletesen leírják az évekig tartó alkudozást; Özbek rábeszelésére végül az egyiptomi követ hatalmas kölcsönt vett fel a szaráji kalmároktól, hogy a menyasszonypénzt kifizethesse. 1320-ban meg is érkezett a menyasszony, akit a szultán nagy

pompával feleségül vett. Később azonban a szultán békésen elbocsátja a mongol hercegi vérből származó Tulunbeget, hogy egyik emíréhez adja feleségül. Emiatt viszont haragra lobbant Özbek, a büszke dzsocsida, de a követek révén a szultánnal vívott szópárbajnak nem lett eredménye. A két hatalom végül is nem szakított egymással. Ezek mögött a családi és személyes ellentétek mögött persze jóval több húzódott meg a pusztá véletlennél. Amíg Berke idejében és később is Egyiptom volt érdekeltőbb az Arany Hordához fűződő szövetségben, hiszen a mongol ilkánok a Nílus-parti ország keleti határait fenyegették, addig mostanra enyhült már az Egyiptom és Irán közti feszültség, Egyiptomot nem fenyegette többé a perzsa veszély, s ezt az enyhülést 1323-ban békekötés pecsételte meg. Az Egyiptom és Irán közti *détente*-nak természetesen az lett az eredménye, hogy Egyiptom és az Arany Horda barátsága hűvössé vált. A dinasztikus házasságok és válások ebben az időben érzékeny szeizmográfként jelezték a hatalmi változásokat. Most, az 1320-as évektől kezdve, az Arany Hordának lett volna nagyobb szüksége az egyiptomi támogatásra, hiszen Özbek még nem mondott le Azerbajdzsánra támasztott igényeiről. A kán többször is sereget küldött délnek, a Kaukázus felé, de nem sikerült legyőznie a perzsi ilkánokat, Hathamót támogatást viszont nem várhatott többé egyiptomi barátaitól. Sőt, amikor az egyiptomi szultán lányát kérte feleségül, udvarias formában kosarat kapott: „Fiatal még a lányom, nem alkalmas a házasságra.”

A déli és a keleti határok megmerevedése természetesen fordították az Arany Horda figyelmét a kelet-európai térségre, elsősorban az oroszok felé. Özbek uralkodása alatt indult el az a folyamat, amelynek során a kelet-európai kis fejedelemségek tömkelegében, amelyekben a feudális anarchia a 13. században megkönnyítette a tatárok dolgát, elkezdődött egy központosítási folyamat. Ennek révén emelkedett ki végül a moszkvai nagyfejedelemség, amelynek vezetése alatt az oroszok a 15. század végére lerázták a tatár igtát. Ennek a folyamatnak ekkoriban még csak halvány körvonalai bontakoztak ki, és csak az utókor „mindentudása” könnyíti meg a történész dolgát. A kortársak viszont az Arany Horda fénykoraként, a korlátlan tatár befolyás koraként élhették meg ezeket az éveket. A sok apró fejedelemségben most kezdődik meg a hatalmi blokkok kikristályosodása, amely a 15. századra a tatár államot már csak egyé teszi a többi kelet-európai állam között. Ezek az alakuló tömbök a következők: Oroszország, amelynek immár Moszkva a központja, Lengyelország, valamint a 14.

századra rendkívül megerősödő Litvánia, amely 1385-ben a Jagelló-ház révén perszonálunióra lép a lengyelekkel. Magyarország csak a Nagy Lajos alatt magyar hűbéresként létrejövő, kun-tatár alapítású havasalföldi és moldvai fejedelemségek révén kapcsolódik ehhez a térséghez. Ezekkel a folyamatokkal egy időben, a 14. században Délkelet-Európa a hanyatlás szakaszába lép. De a térségben ekkorra az Arany Horda már egyáltalán nem képes terjeszkedni. Bizánc, Bulgária és Szerbia harcaiban csak a magyar királyság és a délről előretörő erős hódítók, az oszmán-törökök éreztetik hatalmukat.

Éppen özbek uralkodásának idejére, az 1320-as, 1330-as évekre esik a moszkvai fejedelem felemelkedése. Ezt a históriát érdemes nyomon követnünk. Az orosz fejedelemségek részfejedelemségekre aprózódása a 14. században folytatódott ugyan, de a vlagyimiri nagyfejedelmi címnek volt a legnagyobb tekintélye az orosz fejedelmek között. A fejedelmi cím átruházása, akárcsak a többi vazallusé is, az Arany Horda kánjának hatáskörébe tartozott. Minden investitúráért Szarájba kellett menni, s a káni megerősítést külön oklevél biztosította. Minden új kánválasztáskor a fejedelmeknek meg kellett erősíteniük előzőleg kapott investitúrájukat. A kánok kényükre-kedvükre váltották le a nagyfejedelmeket, s a korrupció és rágalom légkörében nem volt életbiztosítás orosz fejedelemként Szarájba utazni. A több pénzt ígérő fejedelmi jelölt azonnal számíthatott a kán jóindulatára. Az egész szisztéma nagyon emlékeztet a majd az oszmánok által a konstantinápolyi pátriárkák választásánál megvalósított rendszerre: az önkény az önkény kiszolgáltatottjait is tönkrezúzhatja morálisan. Ebben a korban az orosz fejedelmek közül kevés uralkodót jellemez morális nagyság és széles politikai látókör. 1304-től Mihail Jaroszlavics, a tveri fejedelem a nagyfejedelmi cím birtokosa. A moszkvai fejedelem, Jurij Danyilovics mintegy két évig Szarájban tartózkodik, s úgy összebarátkozik a tatárokkal, hogy Özbek nővérét, Koncsakát kapja feleségül, majd röviddel ezután, 1317-ben, a nagyfejedelmi beiktató ediktumot is. Csakhogy Mihail nem akar távozni a nagyfejedelmi trónról, harcba száll Jurijjal, tatár feleségét, Koncsakát pedig foglyul ejti. Az asszony a fogságban hamarosan meghal. Ezután a tatárok Mihailt elfogják és kivégzik. Fia, Dmitrij azonnal Özbekhez siet, és Szarájban kieszközli, hogy mi módon, nem tudjuk, hogy apja tatár bíróját, az orosz forrásokban Kavagyijnak nevezett tatárt kivégezzék, Jurij Danyilovicsot pedig megfosszák a nagyfejedelmi címtől. 1324-ben Dmitrij és Jurij együtt járul a kán elé egy peres ügyben, Dmitrij

pedig a kán szeme láttára ledöfi Jurijt, mire őt a tatárok fejezik le. Ekkor, 1325-ben, mégis a kivégzett Dmitrij testvére, a tveri Alekszej Mihailovics lesz az új nagyfejedelem, vagyis a tveri ág, nem pedig a moszkvai szerzi meg a büszke címet. De Alekszej sem sokáig élvezheti a rangját, mert 1327-ben egy tatár követet bezárat tveri várába. Ekkor üt az új moszkvai fejedelem, Ivan Kalita órája. Tatár csapatok segítségével habozás nélkül Tver ellen vonul, s hűsége jutalmául azonnal ő lesz a nagyfejedelemi cím birtokosa. Ettől kezdve a moszkvai fejedelmektől csak nagyon ritkán és rövid időre veszik el a nagyfejedelemi titulust.

E pár év vázlatos ismertetése minden értékelésnél többet mond. Az uralkodók állandó váltakozása, a porba hulló fejek és kialvó emberéletek száraz felsorolása mindennél jobban érzékelteti a kor légkörét; a félelem, intrika és nyers erőszak világa ez. Ivan Kalita felléptével új korszak kezdődik az orosz-tatár viszonyban. A moszkvai nagyfejedelem megszerzi magának a tatár adó begyűjtési jogát. Maga gyűjti be a többi orosz fejedelemtől, ezáltal is növelve hatalmát és tekintélyét a többi orosz fejedellemmel szemben; ez kövezi ki az utat a moszkvai központosítás felé, amely majd képes lesz ellenállni a tatár önkénynek.

Talán furcsának tetszik, hogy ilyen sok szó esett az Arany Horda külpolitikájáról, s oly kevés a belső építésről, amelynek alapján pedig özbek korát joggal tartja a történettudomány az Arany Horda fénykorának. Ennek elsősorban az az oka, hogy az Arany Horda államának saját történetírása ez időben nem volt, ezért írott forrásainkat főként csak az arab-perzsa és az orosz kútfőkből meríthetjük. Ezek a krónikások pedig, kívülállók lévén, elsősorban nem a Horda belső életéről tudósítanak, hanem az őket legjobban érdeklő ügyekről. Az egyiptomi arab források a követjárásokat és az iszlám terjesztésére vonatkozó adatokat, valamint a főurak harcát jegyezték fel. Az orosz források természetesen az orosz-tatár kapcsolatokról értesítenek. Mint majd látni fogjuk, az okleveles gyakorlat ugyan már régen kialakult özbek korára, de eredeti tatár oklevél ebből az időből nem maradt ránk, az Arany Horda első száz évéből pedig csak az orosz papságnak és a krími olaszoknak adott kiváltságlevelek, illetve szerződések korabeli orosz, latin és olasz fordításai maradtak fenn. Bármennyire értékes források ezek, csak bizonyos részletkérdésekről tudósítanak. Ilyen körülmények között rendkívül nagy a régészeti leletek történeti értéke. Az Arany Horda-i városok, főként a két Szaraj feltárása nyújt sok értékes adatot az utókor számára.

Most, a politikai történet áttekintésénél elégedjünk meg azzal, hogy ha Ibn Battúta, a nagy arab utazó 1333-as, Szaráj városáról szóló leírását egybevetjük az ásatások anyagával, hatalmas keleti város képe bontakozik ki előttünk, amelyben mecsetek, medreszék, paloták, kereskedőházak és piacok sorakoztak. Berke Szarája vagy másként Új-Szaráj óriási lendülettel fejlődött özbek idejében, a Hvárezm és Krím közti kereskedelemnek legfontosabb állomáshelye volt, Kelet-Európa leghatalmasabb urának, az Arany Horda-i tatár kánnak a székhelye. Azt is tudjuk továbbá, hogy özbek kán nemcsak a fővárosban, hanem a krími Szolgatban és Hvárezmben is építkezett, özbek harmincéves uralkodása az Arany Horda legfényesebb kora, amikor egy erélyes uralkodó, kedvező nemzetközi helyzetben néhány rövid évtizedre a centrifugális erőket még kordában tudta tartani, özbek nagyságát jelzi kortársai szemében, hogy a birodalmat róla nevezték el. Kazvíní perzsa történetíró használja elsőként az *özbek országa* kifejezést, amelyet özbek előtt csak Berkével kapcsolatban említettek az egyiptomi források, özbek harcosait is ezzel a szóval említik a perzsában: *Uzbakiján*, vagyis „özbekék”. Persze ezeknek az özbekeknek – vagy régies magyar nevükön üzbégeknek – az elnevezésen kívül semmi közük sincsen a később, Közép-Ázsiában kialakuló mai özbek néphez. özbek halála után az általa kijelölt törvényes örökös. Tinibek követte atyját a trónon. 1341-ben Hvárezmből sietett vissza Szarájba, de nem sokáig ülhetett a trónon, ha egyáltalán elfoglalta. Neve érmén nem fordul elő, tehát ideje sem lehetett pénzverésre. Testvére, Dzsánibek szinte azonnal félreállítja, 1342-től tehát Dzsánibek az Arany Horda új ura. Az ő tizenöt éves uralma még mintha az özbeki fénykor folytatása lenne: az Arany Horda területe nemhogy fogyna, hanem még gyarapodik is. Mindennek ellenére Dzsánibek uralkodása a fénykoroknak azt a kései szakaszát képviseli, amikor a külső csillogás mögött a rövidesen felszínre törő alkonyt is észlelheti már a figyelmes szemlélő. A külső erőviszonyok eltolódása (az oroszok, a litvánok és lengyelek megerősödése), valamint a belső anarchia kiéleződése csak Dzsánibek halála után hozza el a két évtizedes zűrzavar időszakát. Most viszont az Arany Horda csillaga még fényesebben ragyog, mint valaha: az évszázados álom, Azerbajdzsán megszerzése is valóra válik. Mintegy késői kárpótlásként kapja meg ezt a területet Dzsánibek, uralkodása utolsó esztendejében, 1357-ben. Persze a kép csalóka: nem az Arany Horda erősödött meg ennyire száz év alatt, hogy most Azerbajdzsánt is magához képes ragadni, hanem Irán gyengült meg annyira, hogy Azerbajdzsánt nem

képes megtartani. Az iráni dzsingiszida uralkodóház, Hülegü leszármazottai még száz évig sem kormányozták Észak-Íránt. Abu Szaid halálával, 1335-ben, az ilkánok hatalma lényegében szertefoszlik, bár formálisan csak 1336-ban, Árpá uralkodásával bukik el ez a birodalom. Irán darabjaira hullik, délen a muzaffaridák dinasztiája, északon a török-mongol eredetű dzsalairidák ragadják magukhoz a hatalmat. Az ilkánok bukása utáni évtizedekben beköszönt a teljes zűrzavar. Azerbajdzsánt egy helyi török eredetű ház, a csobanidák kaparintják meg időlegesen. De Asrafnak az ilkánokénál is erőszakosabb uralma és nyilván gyengébb katonai ereje azt eredményezi, hogy a helyi feudális urak egy része is Dzsánibeket hívja segítségül. Dzsánibek a derbenti kapun átkelve rövidesen legyőzi Asrafot, és diadalmasan vonul be Tebrizbe. De igen hamar távozik is onnan, s fiát, Berdibeket nevezi ki Tebriz és Azerbajdzsán kormányzójául. Hogy mi lehetett Dzsánibek gyors távozásának oka, nem tudjuk, az országban még megszálló sereget sem hagy hátra. Spuler német történész a fenyegető pestisjárványra utal, s valóban, 1345-1348-ban az Arany Horda területén gyilkos járvány dült, százezreket döntve a sírba.

Az egyiptomi mamelukokhoz fűződő jó viszonynak is vége szakad Dzsánibek uralkodása idején. Nem mintha a két hatalom közt érdekellentét feszült volna, ellenkezőleg: érdekhány volt. Ahogyan a távolság és a közös élmények hiánya a legjobb emberi kapcsolatokat is elapasztja, ugyanúgy két állam viszonyában is udvarias, de tét nélküli viszony alakulhat ki, egyre ritkább üzenetváltásokkal és követjárásokkal. 1342-1343-ban Dzsánibek még követeket küld a Nílus partjára, amikor trónralépését adja hírül, 1357-ben közli azerbajdzsáni hódításának tényét. Ez minden. A kapcsolatoknak ezután semmi nyoma.

Bár Dzsánibek Azerbajdzsán meghódításával teszi fel a tatár hódításokra a koronát, tizenöt éves uralkodását a kelet-európai hatalmakhoz, az oroszokhoz, a litvánokhoz és a lengyelekhez fűződő aktív kapcsolatok jellemzik. 1341 óta Szimeon Ivanovics, Kalita fia a moszkvai nagyfejedelem, aki atyja tatárpolitikáját folytatva, a nyájas viszony látszatát próbálja fenntartani az Arany Hordával. Gyakran megfordul Szarájban, kínosan ügyel rá, hogy vazallusi hűségén csorba ne essék. Az orosz-tatár jó viszonyt jelzi, hogy Dzsánibek uralkodása alatt tatár részről háromszor is megújítják és megerősítik az orosz papság kiváltságait, három orosz főpap részére kiállított oklevélben. Az okiratokat, érdekes módon, Dzsánibek kán nevében felesége, Taj-dula bocsátja ki. 1347-ben Joann metropolita, 1351-

ben Feognoszt metropolita, végül 1354-ben Alekszej metropolita kapta a kiváltságleveleket.

Az orosz-tatár *status quo* ekkortájt békés egén csak egyszer jelenik meg felhő, de az is hamar elvonul. Az előretörő litván hatalom megpróbálja a tatárokat szövetségébe vonni közvetlen szomszédaik, az oroszok ellen. 1349-ben Olgerd litván nagyfejedelem a testvérét, Korjatot küldi Szarájba követnek, hogy ott Szimeon orosz nagyfejedelem ellen szövetséget kössön. De Szimeon résen van, Szarájban terem, és sikerül meggyőznie a tatárokat, hogy ő a litvánoknál hübb szövetséges. A tatárok Korjatot nyomban vásra verik, és csak hosszú alkudozások után tudják a litvánok kiváltani a fogságból. 1352-ben viszont a litvánoknak sikerül rávenniük a tatárokat, hogy nyugati szomszédaik, a lengyelek ellen vonuljanak. Lublint és környékét közösen dúlják fel a litván és a tatár seregek. Hogyan lehetséges, hogy a litvánok, ez a feltörő kelet-európai hatalom hol az oroszok, hol a tatárok, hol a lengyelek ellen támad ezekben az évtizedekben, s csak a század végi lengyel-litván perszonálunió után csatlakozik a lengyelekhez? A magyarázat az, hogy a litvánok ez idő tájt még pogányok, sem a keleti, sem a nyugati kereszténységhez nem tartoztak. A kelet-európai népek közül éppen ők veszik fel utoljára a keresztet, és éppen a lengyelektől, amikor Jagelló Ulászló révén 1386-ban a római akolhoz csatlakoznak. A litván hatalom a mai Litvánia területénél persze jóval hatalmasabb területeket ölelt fel, dél felé egészen Podóliáig terjeszkedett, keletnek pedig hatalmas orosz területeket hajtott uralma alá.

A Kaffát uraló génuai kolóniával mind özbek, mind Dzsánibek viszonylag békés kapcsolatban állt. Az egyetlen incidensre 1344-ben került sor, amikor a génuaiak egy tatár követet megöltek. A szokásos büntetőakció, Kaffa feldúlása persze nem maradt el. A velenceiek krími szerencséje viszont ekkoriban tetőzött. A két itáliai városköztársaság között ősidők óta rivalizálás folyt, s miután a génuaiaknak sikerült a velenceieket Kaffából kiszorítaniuk, a velenceiek Tanában (a mai orosz Azov helyén), ebben a Don torkolatánál épült városban szereznek területet, ahol felépíthetik kereskedőházaikat. Ezt a vásárlást 1333-ban özbek kán oklevéllel hitelesíti. Dzsánibek alatt is sikerül a tanai velencéseknek megerősíttetniük kereskedési jogaikat.

Dzsánibeknek nem sok ideje maradt rá, hogy élete nagy diadalát, Azerbajdzsán meghódítását élvezze. Azonnal érmét verettet a nevére Tebrizben – micsoda dicsőség, elsőként az Arany Horda-i kánok közül! De

amint sietve visszaindul Szarájba, útközben meghal, és halálhírére fia, Berdibek, Azerbajdzsán újszülött kormányzója igyekszik Szarájba, hogy mielőbb elfoglalja az apai trónt.

„Minden út Kulikovóba vezet”

Amikor azt mondtuk, hogy útban Szaráj felé Dzsánibek meghalt, némiképp megszépítettük a való tényeket, a kánt ugyanis valószínűleg eltették láb alól. Az orosz és a mohamedán források nagyobbik része gyilkosságra céloz, csak a részletek különböznek kissé. A leghihetőbb verziót Muínaddín Natanzí perzsa történetíró rögzítette. E szerint Dzsánibek valóban beteg lett, s erről egy bizonyos Toglu-bej nevű főúr azonnal értesítette a hatalomra éhes fiút, Berdibeket, aki Tebrizből lóhalálában sietett atyja halálos ágyához. Mire azonban a kán táborába ért, Dzsánibek váratlanul lábadozni kezdett, és Toglu-bejtől szigorúan meg is kérdezte a kán, vajon ki értesítette a fiát. A rémült Toglu-bej ezért megölette urát, és nyomban Berdibeket fogadtatta el új uralkodónak. Az egyik orosz évkönyv ezt a históriát azzal toldja meg, hogy a fiú sem volt azért ártatlan, mert Toglu-bejjel együtt eszelték ki a gyilkosságot. Bárhogyan is történt, Dzsánibek halálával gyorsan úrrá lett a birodalomban a teljes zűrzavar. Az Arany Horda első száz évében igazán csak kivételesen ölték meg a kánt, most viszont, 1359 és 1380 között, amikor több mint huszonöt kán ült sorra az Arany Horda trónján (pontos számuk ki sem derül a forrásokból), a kán megöletése eléggé gyakori lett, mondhatni: a trónbitorlás hétköznapi módszere. Ki hitte volna, hogy Azerbajdzsán diadalmas hódoltatása után pár évvel a hatalmas Horda trónbitorlók és hatalmaskodó emírek konca lett, az Arany Horda területi épsége pedig húsz éven át forgott kockán. Sőt, nyugodtan elmondhatjuk, hogy Berdibek 1359. évi megöletése után húsz évig az Arany Horda mint egységes politikai állam nem is létezett. Egyes hordák persze voltak, ingatag határokkal és változó hatalmi szférákkal. A politikai káosznak persze azok a kelet-európai fejedelemségek és népek látták hasznát, amelyek addig a tatár hatalom mellett megalázóan alárendelt vagy a legjobb esetben is másodrendű szerepet játszottak. Fellélegezhettek az orosz fejedelmek, előretörték a litvánok, és a lengyelek is szabadabban politizálhattak. Nem véletlen, hogy erről az anarchikus korról a legtöbb adatot az orosz forrásokban találjuk, hiszen az oroszok számára immár létérdek volt, hogy a legpontosabban ismerjék a tatárok zűrzavaros belső

viszonyait, hatalmi csoportosulásaik kaleidoszkopikus képét. A déli mohamedán szomszéd, a perzsák még tudnak a Hordáról egyet s mást, de az arab források ebben a korban mintha elapadnának, számukra az Arany Horda politikai jelentősége leáldozott. De a kusza politikai viszonyokat minden írott forrásnál hűségesebben tükrözik az uralkodói érmék. Ezekből ugyanis híven kiderül, hogy egy-egy új kán az Arany Horda melyik területén vetette meg a lábát hetekre, hónapokra vagy – s ez a legkritább eset – évekre. Ha egy időben Hvárezmtől a Krímig, Bolgártól Szarájig sok helyről bukkan elő egy bizonyos kán nevére vert érem, ez annyit jelent, hogy a szóban forgó kán hatalma ekkora területre terjedt ki, legalábbis a pénzverés évében. A harc láthatóan a centrum, Új-Szaráj vagy másként Berke Szarája körül dúlt. A főváros állandóan gazdát cserél. Elegendő csak a „legzsúfoltabb” évet bemutatnunk numizmatikai, vagyis éremtani szempontból. A muzulmán időszámítás utáni 762. esztendő 1360. november 11-től 1361. október 30-ig tartott a keresztény naptár szerinti átszámításban. Ez alatt a rövid év alatt (a muzulmán holdév mindig valamivel rövidebb az általunk használt napévnél) a következő hat (!) kán nevével maradt fenn Új-Szarájban vert ezüstérme: Hizir, Temür-hodzsa, Abdulla, Keldibek, Ordu-Melik és Murid. A főváros tehát egy év leforgása alatt legalább hatszor cserélt gazdát, s az új kán rögtön ezüstpénzt bocsátott ki saját nevével, majd feltehetőleg elmenekült, netán megölték. A tiszavirág-életű uralkodók nevei között olyanok is szerepelnek, amelyeket írott forrásból nem is ismerünk.

Vagyis e két évtized történetéről gyakorlatilag lehetetlen összefüggő, uralkodók neveivel fémjelzett krónikát írunk. Még a teljesség igényével fellépő tudományos monográfiák is csak az írott források és az érmék szembesítése alapján képesek áthatolni e húsz homályos esztendőn, a részletekre pedig sok esetben teljes sötétség borul. Éppen ezért egy-egy új éremlelet egy-egy esemény pontos kronológiáját lényegesen korrigálhatja. Az egymással viaskodó tatárok helyett vessünk inkább egy pillantást a tatár anarchiából hasznot húzó litvánokra és oroszokra. A tatár hatalom belső megrendülése, valamint a litvánok és az oroszok előretörése együttesen vezetett el Kulikovo mezejére, ahol 1380-ban az oroszok százötvenhét év után először mértek katonai vereséget a félelmetes tatár hadseregére.

Kezdjük a litvánokkal. Olgerd litván nagyfejedelem délen, Podóliában mért csapást a tatárookra. 1362-ben, az orosz forrásokban *Szinyije Vodünak*, „Kék Víz”-nek nevezett helyen, amely feltehetőleg a mai Szinyuha folyóval, a Bug egy bal oldali mellékfolyójával azonos, a litvánok

megütköztek a helyi tatár hercegekkel, Kutlug-beggel, Hádzsi-beggel és Dmitrijel. (Ez a Dmitrij Dobrudzsa ura volt, és neve alapján megkeresztelkedett tatár lehetett.) A litván győzelem Podóliát végleg kiszakította az Arany Hordából; ezután a litván Korjat leszármazottai, a Korjatovicsok lettek Podólia hercegei. Litvánia röviddel ezután újabb babérokat szerzett a tatárokkal vívott harcban. 1365 és 1370 között – a pontos dátumot nem ismerjük – Kijevet is kiragadják a tatárok kezéből, s itt is litván herceg ült a fejedelmi trónra. Kijev meghódítása miatt a tatárok többé nem is gondolhattak rá, hogy a várostól nyugatra eső podóliai területeket visszaszerezhetik.

De nemcsak nyugaton csonkul meg az Arany Horda területe, hanem a keleti végeken is, Ázsiában. Az 1360-as évek elején Észak-Hvárezm, Urgencs városával együtt elszakad az Arany Hordától; itt az uralmat a mongol eredetű kongrat nemzetségből származó Szúfi-dinasztia veszi át. De az állandó trónvillongások miatt az Arany Horda többi részén sem beszélhetünk állami egységről. A volgai bolgár területek és a Moksa folyó vidéke a kis Narovcsat városával mint központtal, szintén külön életet élhetnek, saját, önmagukat kánnak címező kiskirályok uralma alatt. A Horda központi területein pedig két hatalmi csoportosulás viaskodik. A Volgától nyugatra, az Észak-Kaukázusban, a mai Dél-Oroszországban és a Krímben Mamaj nevű emír a helyzet ura. Ilyen zavaros időkben persze megnő a „királycsinálók” szerepe. Az 1360 és 1380 közötti zűrzavaros korszak fő királycsinálója kétségkívül Mamaj. Az emír ugyan nem volt dzsingiszida, bár miután Berdibek kán lányát vette feleségül, beházasodott a káni családba. A történeti körülmények és talán saját tehetsége révén lehetett Mamajból Batuhoz vagy Nogájhoz hasonló nagy formátumú politikus. Kánok jönnek, kánok mennek, de Mamaj a Horda tágas térségein szilárdan tartja kezében az események fonalát. Az Arany Horda területi egységét azonban az emírnek sem sikerül helyreállítania. Bolgárt ugyan még sikerül visszaszereznie, de a Volga-parti város és környéke ismét kicsúszik a kezéből, a volgai és Volga bal parti területeket, Szarájt és környékét pedig mindvégig a Fehér Horda kánjai és kánjelöltjei kormányozzák. Mivel a Horda apróbb hordákra töredezett, s a legnagyobb hatalmat a Mamaj által uralt hordák gyakorolták, ez a terület pedig határos volt az orosz fejedelemségekkel, természetes, hogy az oroszok számára az anarchia éveiben fontosabb volt a Mamajhoz fűződő jó kapcsolatok

fenntartása, mint az, hogy a Szarájban uralkodó, állandóan cserélődő kánokkal törődjenek.

1362-ben, tizenegy éves korában lépett a moszkvai fejedelmi trónra Dmitrij Ivanovics, a későbbi hős hadvezér, Dmitrij Donszkoj. Személyes tehetségének és jó tanácsadóinak, akik ifjúkorában támogatták, egyaránt szerepe volt abban, hogy a moszkvai fejedelemség tekintélyét és erejét az orosz nép körében, atyjához és nagyatyjához, Ivan Kalitához hasonlóan növelni tudta. Kezdetben Mamaj és védence, bizonyos Abdulla kán támogatta Dmitrijt, akit meg is tettek vlagyimiri nagyfejedelemnek, amíg egy ellenkán, Murid, a szuzdali fejedelmet, Dmitrij Konsztantyinovicsot ültette a helyébe. A moszkvai udvarnak azonban sikerült a két Dmitrij közti viszályt békésen, s az orosz érdekeket szem előtt tartva rendeznie. A szuzdali fejedelem önként lemondott Dmitrij Ivanovics javára, s kárpótlásul megkapta a Volga menti Nyizsnyij Novgorodot. Új idők szele fújdogált: orosz fejedelmek fegyver nélkül, tatár segítség nélkül békésen rendeznek egy hatalmi ügyet! Az előző száz évben ezt nemigen lehetett volna elképzelni. Moszkva erkölcsi és gazdasági ereje tehát egyre növekedett. Két fő orosz ellenfele, a tveri és a rjazanyi fejedelemség még talpon volt, ezekre tehát Moszkva nem számíthatott, mert önálló politikát folytattak. Tver, a régi nagy rivális és ellenfél, Rjazany pedig, mint a tatár támadásokkal szemben úgyszólván védtelen orosz fejedelemség, kényes földrajzi helyzeténél fogva nem akart a hódítókkal ujjat húzni.

Mamaj jól látta, hogy Moszkva szerepe egyre növekszik, és persze azt is érezte, hogy az oroszok lazítottak a tatár igán, hogy immár nem olyan kezesek, igyekeznek mind kevesebb adót fizetni. Mamaj és Dmitrij összecsapása tehát szükségszerű volt. Mamaj sereget is gyűjtött Nyizsnyij Novgorod és Moszkva ellen. 1378-ban csapatainak sikerült bevenniük Nyizsnyijt, de a Moszkva felé vonuló tatár lovasokat Dmitrij az Oka egyik keskeny mellékfolyója, a Vozsa mentén feltartóztatta. A moszkvaiak csatát nyertek, ha nem is az egész tatár sereggel szemben. Mamajnak ezt a vereséget meg kellett torolnia, nehogy csorbát szenvedjen a tekintélye. Készülődni is kezdett a megtorlásra, le akart számolni a moszkvaiakkal. Az emírnak meg is volt minden oka a derűlátásra. Sikerült a litván nagyherceget, Jagellót és a rjazanyi fejedelmet, Oleget a maga pártjára állítania, seregéhez tehát litván és orosz harcosok is csatlakoztak. Közben Dmitrij hívó szavára egyre-másra érkeztek az orosz csapatok, amelyek Moszkvában, majd Kolomna alatt gyülekeztek. Dmitrij nagyfejedelmet az

oroszl egyház támogatta és buzdította a pogány tatárok elleni küzdelemben. Dmitrij személyesen járult Szergij, a később szentté avatott Radonyeysi Szergij színe elé, hogy áldását kérje a küzdelemre.

A szövetkezett orosz csapatok dél felé tartanak, s a Donon átkelve a Nyeprjadva folyónál, Kulikovo mezején találkoznak a tatár haddal. Jagelló litván nagyfejedelem már nem lehetett messze seregével; az oroszok érhető módon nem is akarták bevárni, amíg megérkezik. 1380. szeptember 8-án tehát a nagy csata elkezdődött. A híres ütközet mozzanatait jól ismerjük az orosz évkönyvek leírása alapján. Állítólag hatalmas tömegek viaskodtak egymással, a krónikák bizonyára túlzó adatai szerint mindkét oldalon több százezer fő. Patakokban folyt a vér, s végül Mamaj kénytelen volt visszavonulni. Az oroszok győztek, két évvel a vozsai ütközet után. S ez alkalommal nem egy tatár csapatot vertek meg, hanem az egyesített hatalmas Arany Horda-i hadnak kellett meghátrálnia. 1223, a Kalka menti vereség óta az oroszok ilyen óriási csatában nem győztek a tatárok ellen. Több mint százötven évnek kellett eltelnie, hogy a tatár hatalom annyira meggyengüljön, illetve az orosz egység annyira megerősödjék, hogy mindez lehetővé váljék.

A kulikovói ütközetnek hatalmas lélektani hatása volt az orosz népre. A kulikovói hősök először bizonyították be, hogy a tatárok sem legyőzhetetlenek. Ettől kezdve az oroszok hinni kezdtek a csodában, hogy a tatár uralomnak egyszer vége szakad, s ez a nap talán már nincs is olyan távol. Az ütközet lélektani hatása az orosz nép további sorsában jóval nagyobb volt, mint az ütközet kézzel fogható eredménye. A megtörtnek hitt tatár hatalom, éppen a kulikovói évek után, egyszer még magához tér, és az oroszoknak száz évig kell várniuk, hogy a tatár iga alól ténylegesen kiszabaduljanak. Az orosz utókor, s ehhez minden népnek megvan a joga, persze felmagasztalta Kulikovo emlékét; az orosz nemzeti tudatban Kulikovónak szimbolikus jelentősége van: az idegen hódítók fölött aratott győzelem jelképe ez a nap.

Hogy egy negatív előjelű példát hozzak ennek megvilágítására, a mohácsi csata szerepére utalnék a magyar nemzeti tudatban. A romantika kora nálunk Mohácsot, már nevében is (mohácsi vész) a középkori magyar állam elbukásának tragikus szimbólumává tette, a költő Kisfaludy Károly szavaival: „nemzeti nagy létünk nagy temetője Mohács”. A magyar történetírás azóta tisztázta, hogy a mohácsi csatát megelőző évtizedek előkészítői voltak a csatavesztésnek, az azt követő tizenöt év pedig még

több fajta kibontakozási lehetőséget kínált volna. A mohácsi csata tehát csak koncentráltan szimbolizál egy folyamatot, amely előtte kezdődött, s utána folytatódott.

Kulikovo esetében az orosz nemzeti tudat a nemzet feltámadását köti ehhez a dátumhoz. De a történésznek itt is tárgyilagosnak kell lennie: Kulikovót az előző évtizedek tatár anarchiája tette lehetővé, Kulikovo után pedig még nem volt olyan erős az orosz hatalom, hogy újraéledjen. Ha belső, tatár szempontból vizsgáljuk Kulikovo jelentőségét, az esemény jóval kevésbé negatív, mint amilyen pozitív az orosz oldalon. Úgy is mondhatnánk, hogy Kulikovo többet használt az oroszoknak, mint amennyit ártott a tatároknak.

4

A MÁSODVIRÁGZÁSTÓL A BUKÁSIG

A Fehér Horda és Toktamis

A régi latin mondás szerint *ex oriente lux*. Keletről jön a fény. Amikor több mint húszéves anarchia, trónvillongások és a kulikovói vereség után az Arany Horda szinte teljesen széthullott, az addig uralkodó Batu-család pedig fiúágon kihalt, keletről, a Fehér Horda területéről az Orda-ágból származó Toktamis személyében egy Batuhoz mérhető képességű kán bukkan fel, akinek – ha csak rövid időre is – sikerül az Arany Horda egykori egységét helyreállítania. A bukottnak hitt, több sebből vérző óriás egyszer még feltápáskodik, s ha a Dzsingisz utáni korszak legnagyobb ázsiai hódítója, a sánta Timurlenk nem pusztítja végig az éppen csak lábadozó Arany Hordát, ki tudja, hogyan alakul Kelet-Európa története. De mielőtt Toktamis tüneményes pályáját, majd Timurral vívott drámai küzdelmét felidézni, vessünk egy pillantást a Fehér Horda 13-14. századi történetére.

Dzsocsi örökségét, az Irtistől nyugatra fekvő területek meghódítását, mint emlékezhethünk, csak fiai hajtották végre. Dzsocsi fiai közül a legtehetségesebb a másodszülött Batu volt, aki az új birodalomrész központját a volgai Szarájba helyezte. Idézzük fel, hogy az Urál folyótól nyugatra eső területeket a tatárok *Kök Ordának*, azaz „Kék Hordá”-nak, az Urál és Irtis közti részeket pedig *Ak Ordának*, azaz „Fehér Hordá”-nak nevezték. A két Hordának közös neve nem volt, legalábbis forrásainkban nem szerepel ilyen elnevezés, hacsak az oroszok által használt *Dzsucsijev ulus* („Dzsocsi ulusza”) nem valamely tatár elnevezés fordítása. Mindenesetre csak az uralkodók Dzsocsitól való származása kötötte össze a Kék Horda és Fehér Horda uralkodóit. Batu ugyanis kezdettől fogva bátyját, az elsőszülött Ordát (más források szerint Orda-Icsent) ismerte el a Fehér Horda kánjának. A Fehér Horda azonban nem volt önálló, katonailag az egész Dzsocsi-ulusznak, vagyis az Arany Hordának balszárnyát alkotta.

Hol is terült el a Fehér Horda területe? Kelet-nyugat irányban az Irtis és Urál folyók között, délnek a Balhas-tó, az Aral-tó és a Kaszpi-tenger partvonaláig, északon a Tobol és Isim felső folyásáig. Pontos határokról persze nomádok esetében nem beszélhetünk. Lényegében tehát főként a mai Kazak-sztyepp, az egykori Desti Kipcsak keleti része alkotta a Fehér Horda nomádjainak fő területét. Ugyanakkor fontos tény, hogy a Szir-darja középső és alsó folyása mentén a tatár hódítók régi kultúrterületre telepedtek, olyan területre, ahol az öntözéses földművelés már régóta

meghonosodott. Ennek a Szir-darja menti oázis-kultúrának a legfontosabb városa all. századtól kezdve egyre növekvő Szignak volt. Szignak török és iráni népessége megpróbált szembeszegülni a tatár-mongol hódítókkal, bosszúból tehát a mongolok iszonyúan elpusztították ezt a vidéket. Szignak újraéledése igazán csak a 14. század elején kezdődött el; a város ekkor már a Fehér Horda kánjainak a székhelye. A Fehér Hordában megtelepült mongolok, akár csak a Kék Hordában, nyelvileg hamar beolvadnak az itt talált török törzsekbe, még a két legnagyobb, viszonylag szorosán tömörülő mongol törzs, a kongirat/kongrat és a mangit is rövidesen török nyelvűvé válik.

E helyütt viszont röviden érintenünk kell egy fogas etnogenetikai kérdést, ez pedig az *özbek*, vagy a magyar formájában „üzbég” népnév etnikai tartalmának a kérdése. A ma özbeknek nevezett, legnagyobb létszámú ázsiai török nép sok népi alkotóelem – mondhatni – végterméke, amelyek között csak a legfontosabbak: egy, a 7. század óta keletről és északról betelepülő török réteg, azután az őslakos iráni tadzsikok, akiknek nyelvi törökké válása hosszú-hosszú folyamat volt, végül az a nomád özbek törzsszövetség, amely az 1500-as évek elején a területet meghódítja, hogy az özbek nevet adja a sok töredékből összetett mai özbek népnek.

De kik voltak ezek a nomád özbekek? Nem kétséges, hogy az elnevezés az 1300-as évek nagy Arany Horda-i uralkodójának a nevéből származik. Ebben az időben pár évtizedig, talán az 1360-as évekig előfordul egyes perzsa forrásokban ez a kifejezés: *Uzbakiján*, vagyis „Özbekék”, illetve a *mamlakati Uzbek*, „Özbek országa”. Ezek a kifejezések egyértelműen Dzsocsi uluszára, az egész Arany Hordára vonatkoznak, amelyet immár a hatalmas özbek kán nevével jeleznek. Később viszont az özbek terminus már csak mint a Fehér Horda nomádjainak a neve szerepel a perzsa forrásokban, olyan összefoglaló névként, amely a Fehér Horda sokféle eredetű, török-mongol származású nomádjaira utal. A történettudomány a mai napig nem tisztázta megnyugtató módon, hogy ez a névátvitel pontosan hogyan, milyen fázisokban következett be. Tény, hogy a 14-15. századi Fehér Horda özbekjei lesznek a 16. század elején meghódított transzoxiánai török népesség névadói.

A Fehér Hordának, Orda sarjainak saját kánjai voltak, de a Szarájban székelő Kék Horda-i kánnak, Batu ivadékainak tartoztak engedelmességni, önálló éremverési joguk nem volt, az Arany Horda hadjárataiban viszont ott kellett lenniük. Sőt, úgy látszik, hogy az Arany Horda az emberanyag

nagyobbik felét a Fehér Horda végtelen pusztáinak nomádjaitól kapta. A 13. század végéig nagyon keveset tudunk a Fehér Horda-i kánokról, hiszen külpolitikailag nem volt önálló szerepük. Erzen kánt 1320-1321-ben özbek kán iktatta be a Fehér Horda káni tisztébe, tehát ekkoriban az Arany Horda egysége még teljes. Ez az Erzen kán már muszlim, vagyis a Fehér Horda uralkodó rétegei is felvették az iszlámot, valószínűleg már az 1200-as évek végén. A Szir-darja menti régi városokból sugározhatott ki a muszlim vallás és kultúra az északi sztyeppek nomádjaira. De még az Arany Horda fénykorában, Özbek uralkodása idején, váratlan fordulatra kerül sor a Fehér Hordában. Egy Mubarak-hodzsa nevű kán Szignakban saját nevére érmét veret, 728-as dátummal, vagyis a mi időszámításunk szerint 1327-1328-ban. Az önálló éremverés a szuverenitás legbiztosabb jele a középkori muszlim világban. Elkezdődik a belharc a trónért. Özbek nyilván nem tűrhette, hogy a katonailag olyan jelentős balszárny, a Fehér Horda önállóvá legyen. Saját fiát, Tinibeket küldi tehát Szignakba a Fehér Horda trónjára. Bár Tinibek nevét említő érem nem maradt ránk, úgy látszik, hogy Özbek fia elfoglalta a szignaki trónt. A 14. század török irodalmának egyik jelentős emlékében, a költő Kutb „Huszrev és Sírín” című verses poémájában találunk is egy érdekes utalást erre a Tinibekre. Kutb Tinibeknek ajánlja művét, s a kán feleségét „a Fehér Horda állama trónjának díszé ő” kifejezéssel dicsőíti (törökül: *Ak Ordu devleti ol tahti körki*). De Tinibekkel, amikor atyja halálhírére Szarájba siet, testvére, Dzsánibek végez. Dzsánibek alatt helyreállt a Fehér Horda vazallusi viszonya a Kék Hordával szemben. Dzsánibek nevezi ki az új Fehér Horda-i kánt 1344-ben, Csimtaj személyében. A függés jele, hogy Csimtaj uralkodása alatt nevével jelzett érme nem került elő 1360-1361-ig. Csimtaj tehát láthatóan hű alattvaló volt, aki nem avatkozott be a Kék Horda ügyeibe, de azt már nem akadályozta vagy nem akadályozhatta meg, hogy uralkodásának végén egymás után bukkanjanak fel az Orda-ág trónkövetelői Szarájban. Az 1360-as évek elejére a Batu-ág fiúvonalon kihalt, s egymás után érkeznek a Fehér Hordából a kánok és kánjelöltek abban a bizonyos húsz anarchikus évben. Legtöbbjüknek csak Szarájt és környékét sikerül elfoglalnia, amíg a Volgától nyugatra Mamaj emír és az általa állított kán volt az úr. Mindenesetre a Fehér Horda új kánja, Csimtaj fia, Urusz (1361-1377) már teljesen önállóan uralkodik, 1368-1369-ben érmét is veret a nevére Szignakban, sőt nyíltan beavatkozik az Arany Horda véres trón viszályaiba. 1374-1375-ben, majd 1377-ben érmét bocsát ki Szarájban, tehát az Arany

Horda fővárosát is uralma alá hajtotta. De a Volgától nyugatra ő sem tudott eljutni, ott még mindig Mamaj és bábkánjai kormányoztak, legalábbis 1380-ig, a kulikovói csatáig.

Miközben Urusz kán alatt teljesen önállósult a Fehér Horda, sőt tevékeny része volt az Arany Horda belharcaiban, hatalmas trónkövetelő támadta hátba Urusz kánt kelet felől. Toktamisról, a Fehér Horda hercegéről van szó, akinek tüneményes pályafutása rövid időre a Batu alatti tatár nagyság napjait idézte fel a kortársak emlékezetében. Toktamis valószínűleg Tuj-hodzának, Urusz kán testvérének a fia volt. Amikor Urusz előkészítette az Arany Horda elleni támadást, a gyűlésben, a kuriltájon Tuj-hodzsa szembeszegült vele, s ezért életével fizetett. Urusz unokaöccse, a fiatal Toktamis most már nem érezhette magát biztonságban a Fehér Hordában, ezért Szamarkandba menekült, az ottani kormányzó emírhez, Timurhoz. A Toktamisnál néhány évvel idősebb Timurról ekkor még senki sem sejtette, hogy ő lesz a későbbi világhódító, akinek nevét a történelem Attilával vagy Dzsingisz kánnal fogja egy sorban említeni. (A *Timur* név a *temür*, „vas” jelentésű török név perzsa alakja, a *lenk* pedig a perzsa *leng* „sánta” jelentésű szóból ered; ezt a jelzőt Timur testi hibájára utalva később ragasztották a neve mellé.) Maga Timur nem volt dzsingiszida, hanem a török-mongol bariasz törzsből származott, s ez idő tájt, mint Transzoxiana kormányzója, a csagatajidák alattvalója volt. De már ekkor megfogantak agyában azok a tervek, hogy Közép-Ázsiából kiterjeszti hatalmát, és új Dzsingiszként egyesíti Ázsia óriási térségeit. Toktamist tehát a sánta Timur örömmel befogadta, hiszen a trónkövetelő Fehér Horda-i herceg jó eszköznek látszott tervei valóra váltására. Egy túlságosan erős Fehér Horda kellemetlen nyugati szomszéd lett volna Timur számára, Toktamist tehát adományokkal halmozza el, még csapatokat is ad mellé. Toktamis többször is nekivág, hogy megszerezze a Fehér Horda kánságát, de háromszor is kudarcot vall. Előbb Kutlug-Buka Urusz fia mér rá vereséget. Másodszor Urusz második fia, Toktakija győzi le; Toktamisnak alig sikerült pusztán életét megmentenie. 1376-1377-ben Urusz kán visszatér a Volga mellől, hogy Toktamis által fenyegetett trónját megvédje. De a csata ez alkalommal elmarad, 1377-ben pedig Urusz kán meghal. Egészen rövid ideig fiai ülnek a trónra, előbb Toktakija, majd Temür-Melik. Az utóbbtól harmadszor is vereséget szenved Toktamis. Timur minden alkalommal visszafogadja a „tékozló” fiút, sőt pihent csapatokat ad a keze alá. Végre negyedszerre, 1377-ben Toktamisnak

sikerül győznie, s 780-as dátummal (1378-1379) már érmét veret a fővárosban, Szignakban saját nevére. Toktamis tehát végül is a Fehér Horda kánja lett, sőt már egy év múltán a Volga menti Új-Szarájban is érmét bocsát ki a nevével. A Volgától nyugatra még Mamaj az úr, akit viszont teljesen leköt az oroszok elleni hadi készülődés, ezért nem sokat tehet a Toktamis személyében jelentkező új keleti veszedelemmel szemben. A többi már tudjuk: 1380 szeptemberében Mamaj és serege véres fővel menekül a kulikovói mezőről. Ütött Toktamis órája! Nyomban nyugatnak vonul, Mamaj fizikailag és morálisan összetört serege ellen, s az Azov-tenger közelében, a Kalka folyónál, majdnem ugyanott, ahol 1223-ban Szübötej tatár hada csapást mért az egyesült orosz-kun csapatokra, a két tatár sereg megütközik. Az eredmény nem lehet kétséges. Mamaj csak néhány hű emberével tud elmenekülni. Serege és szerencséje odaveszett, az emír csak aranyát, ezüstjét, drágaköveit tudja megmenteni. Így kéri bebocsátását a földönfutóvá lett tatár fejedelem a krími Kaffába. A génuaiak befogadják, de pár nap múlva hitszegő módon meggyilkolják. Ez történik 1382-ben.

Mamaj halálával az Arany Horda végleg Toktamis uralma alá kerül, tehát ismét egy kézben egyesül a Kék és a Fehér Horda, ahogyan özbek és Dzsánibek idejében. A győztes új kán végre elérkezettnek látja az időt, hogy az anarchia húsz éve alatt elszakadozó és egyre kevesebb adót fizető orosz fejedelemségeket megregulázza. Toktamis követeket küld Dmitrij Donszkoj nagyfejedelemhez Moszkvába, bejelenti trónraléptét, a régi hódolást és a súlyos adókat követelve. Az oroszok Kulikovo után legyengültek, a győzelemért súlyos árat kellett fizetniük. Nekik nincsenek olyan hatalmas erőtartalékaik, mint a nomádoknak; mindig az Arany Horda rendelkezésére áll a Fehér Horda tömörkedő harcosa. Dmitrij nagyfejedelem, látva a reális helyzetet, behódol Toktamisnak, s a követeket ajándékokkal bocsátja el.

Az újra felemelkedő tatár hatalom láttán Jagelló litván nagyfejedelem is elismeri Toktamis főségét. De Toktamisnak Moszkva meghódolása kevés. Bosszúért liheg Kulikovóért, és persze zsákmány kell a katonáinak. Elhatározza tehát, hogy az oroszokat mindenképp megleckézteti. Tervét titoktartással igyekszik leplezni, a követeket és a kalmárokat erővel visszatartja udvarában, nehogy a tervezett hadjárat híre kiszivárognon. Előbb Bolgár ellen vonul, és kíméletlenül kifosztja és megöleti az ott élő orosz kereskedőket. Moszkva teljesen magára marad. A szuzdali rivális

fejedelem nem halandó a tatárokkal szembeszállni, a rjazanyi Oleg pedig, akárcsak Kulikovo előtt, cserbenhagyja, sőt elárulja a tatároknak Moszkvát. Toktamis tatárjai sebesen átkelnek az Okán, majd egyenesen Moszkvának tartanak. Dmitrij Ivanovics nagyfejedelem, a doni győztes, akinek kulikovói diadalát két évvel ezelőtt lelkesen ünnepelték az orosz krónikások, most szorongatott helyzetben van. Mit is tehetne? Az orosz évkönyvek érdekes beszámolót hagytak ránk a különböző vélemények összecsapásáról. Végül a nagyfejedelem kincseivel együtt Kosztromába vonul. A tatárok eleinte nem boldogulnak Moszkva erős kőfalaival, de az ősi tatár taktika, a cselvetés most is beválik. Megadás esetén a kán szabad elvonulást ígér, majd amikor megnyílik a várkapu, felkoncoltatja a védőket. Moszkvát kifosztja és felgyújtja. Dmitrij Donszkoj, Kosztromából hazatérve, csak üszkös romokat talál. Toktamis egy szempillantás alatt lerombolta a Kulikovo utáni orosz reményeket. Moszkvának még száz évig kell viaskodnia az orosz földek egyesítéséért, hogy végleg lerázhassa a tatár igát. Ha a tatárokon nem is, de a gyengébb Rjazanyon azért Moszkva bosszút áll: a moszkvaiak végigpusztítják a rjazanyi földeket.

Az orosz kérdés rendezése után Toktamis újra keletnek fordul, s Hvárezmbe siet. Itt 1383-ban már érmét verettet a nevére, ami nyílt kihívás egykori pártfogójával, Timurral szemben, aki szintén igényt tart Hvárezmre. Toktamis ezután a Kaukázuson átkel Azerbajdzsánba, hogy a Dzsánibek halála, 1357 óta elvesztett területet ismét az Arany Hordához csatolja. Dzsánibek halála után a török-mongol eredetű dzsalairidák kaparintották meg a hatalmat Azerbajdzsánban. Toktamis 1386-ban elfoglalja febrizt, Azerbajdzsán fővárosát, persze ismét hadicsellel. Hatalmas váltságdíjat követel az elvonulás fejében, majd amikor a summát összegyűjtik, lemészároltatja a város lakosságát. Több mint százötven éve, az első mongol hódítás óta nem élt át ilyen szörnyű pusztítást Tebriz.

Immár nyilvánvaló, hogy Toktamis és Timur, az egykori pártfogolt és pártfogó összecsapása elkerülhetetlen. Azerbajdzsánra ugyanis Timur is szemet vetett, s nem nézheti tétlenül, hogy egy nagyhatalom legyen a szomszédságában. A nyílt összecsapást azonban Toktamis sürgeti. Serege nagyobb és erősebb, mint Timuré, továbbá – ami a hadvezetésben, de főként a nomád hadvezetésben nagyon fontos – a lélektani tényező még Toktamis javára billenti a mérleg nyelvét. Ennyi győztes csata után minden nomád a győztes táborába özönlött. 1387-ben Toktamis és Timur fia, Miránsáh kisebb ütközetet vív a Kaukázusban, s Miránsáh győz. Ekkor

Toktamis váratlan elhatározással Transzoxianába, Timur birodalmának szívébe nyomul, amíg Timur Dél-Iránban hadakozik. De az erős Buhara és a többi város dacol az ostrommal, Timur pedig a támadás hírére hazasiet. Elfoglalja Hvárezmet, s Hvárezm fővárosán, a „hűtlen” Ürgencsen rettenetes bosszút áll. Ürgencs lakóit Szamarkandba telepíti, a várost pedig földig romboltatja, amennyire a szilárd kő-épületeket porrá lehet zúzatni. Igaz, pár év múlva, haragja enyhülvén, engedélyt ad a város újjáépítéséhez.

A kocka el van vetve. A két nagy ellenfél, Toktamis és Timur mostantól fogva csak az alkalmat keresik, hogy megütközzenek és leszámoljanak egymással.

Toktamis és Timur párviadala

Toktamis transzoxianai dűlásainak hírére tehát Timur kénytelen dolgavégezetlenül hazasietni. Iráni és közel-keleti hódításait nem tudja befejezni, ha északról állandó veszély fenyegeti az Arany Horda részéről. Most már ő is úgy látja, hogy kezdeményeznie kell. 1388-1389 telén hadjáratot tervez Toktamis ellen. Fiait, Omar-sajhot és Miránsáhot magához rendeli Szamarkandba. A szokatlan hidegben és magas hóban Timur hadai alig tudnak előrevergődni, és amikor Toktamist a Szir-darjától északra csatára próbálják kényszeríteni, a kán és serege kicsúszik az üldözők keze közül.

Következő télen Timur újra nagy hadjáratot szervez, most már végleg le akar számolni a hűtlen kánnal, egykori védencével. Szamarkandból Taskentbe vonul, ott harcosai 1391 januárjában szedik fel sátorfájukat. Útközben jelennek meg Toktamis követei, akiket a sánta hadvezér udvariasan fogad, átveszi tőlük a szokásos ajándékokat, egy vadászsólymot és kilenc paripát, továbbá Toktamis levelét. Toktamis elősorolja, hogy mi mindent köszönhet Timurnak (ami igaz is), majd bocsánatát *kéri a* sok vele szemben elkövetett hamisságért. Timur azonban nem fogadja el a mentegetőzést, Toktamisnak egy szavát sem hiszi, tudja jól, hogy csak időhúzás és alakoskodás az egész. Visszautasítja tehát a békejobbot, s Jaszi (a mai Turkesztán) városa felé vonul tovább. Áprilisban érkezik meg a had a Szari-szu folyóhoz. Hosszabban sátorozik itt Timur, kihasználva a friss vizet és gazdag legelőket, hadd erősödjék ember és állat. A következő táborhely az Ulu-tau hegység, amely a mai Kazak-pusztá közepén emelkedik. Timur hadjáratának perzsa krónikásai szerint a sánta hadvezér

itt felment a hegy tetejére, tekintetét körülhordozta a végtelen füves pusztaságon, majd parancsot adott, hogy ezen a helyen emeltessék kőemlék, amely az ő dicsőségét hirdeti. Ez a tény akkor igazolódott, amikor a két világháború között szovjet régészek megtalálták azt a feliratos kőemléket, amely „Timur feliratai-ként a leningrádi Ermitázsba került. A szöveg három arab nyelvű sorral kezdődik, majd alatta nyolc ujjur betűs török nyelvű sor áll. A török szöveg értékes történeti adatokat tartalmaz: Timur állt meg itt Toktamis ellen vonultában. A hadvezér önmagát Túrán szultánjának nevezi (vagyis az egész török-mongol világ urának), seregének létszámáról pedig azt mondja, hogy 200 000 főnyi lehet.

Ezek után a „turániak” a Dzsaman Akkölbe ömlő Dzsilan-csuk folyón kelnek át. Már május van, de az ellenségnek semmi nyoma. Toktamis visszahúzódott a végtelen pusztákra, láthatóan kerülve az ütközetet. Pedig Timur katonáinak állapota eléggé keserves. Tudjuk, mennyire lélekölő feladat, ha egy sereg hosszú ideig vonul. A harcra szomjas katonák kedve idővel lankadni kezd, főként ha nem látni ellenséget. De a lélektani tényezőkön kívül is baj van: a hadsereg ellátásával. Az élelmiszert a sereg után szállítják, és ekkorra már olyan kevés a gabona, hogy Timur drasztikusan korlátozza a napi fejadagot. Végül is megállást parancsol a lankadt harcosoknak és hatalmas hajtóvadászatot rendel el. A vadászat napokig tart, óriási területet kerítenek be, majd a kört egyre szűkítve, a katonák pusztai vadak, antilopok és vadkecskék ezreit nyilazzák le. A szép zsákmánytól megerősödve haladhat tovább a sereg, át is kel a Turgaj folyón. Persze ez a pusztai vándorlás nem tarthat örökké, Toktamist a föld alól is elő kell teremteni. Timur előőrsei állandó portyákkal nyomozzák, hol lehet Toktamis hada, de az Arany Horda seregét mintha a föld nyelte volna el. Timurék észak felé egészen a Tobol folyóig jutnak, majd amikor itt híreket kapnak Toktamisról, nyugatnak térve átkelnek a Jajik (Urál) és a Szakmara folyón. Jó nyomon járnak; Toktamis hátrál, Timur hadai állandóan a nyomában. Végül a mai Kujbisevi területen, a Kondurcsa folyónál, amely Kujbisev, az egykori Szamara városától északra ömlik a Volgába, Toktamis megív Timurral. Erről az ütközetről részletes leírások maradtak ránk, amelyek alapján pontos képet alkothatunk Timur művészetté fejlesztett török-mongol hadviseléséről. A Kondurcsa mentén mindenesetre Toktamis tatár hada teljes vereséget szenvedett. Ahogyan Sarafaddín Ali Jazdi, Timur történetírója röviden jellemzi Toktamis helyzetét: „Előtte az Itil [a Volga folyó], mögötte a vést hozó kard.”

Timur serege nemcsak győzött, hanem óriási zsákmányt is szerzett. Egyes adatok szerint gyalogosai közt átlag tíz-húsz lovat, a lovasok között pedig fejenként mintegy száz lovat osztottak szét! Gazdag zsákmány került Timur harcosainak a kezébe, a csordákon és a nyájakon kívül töméntelen fiatal fiú és leány; a boldogtalanokat persze ezrével fűzték rabszolgaszíjra. A nagy osztozkodás, majd néhány heti dáridó és pihenés után Timur gyorsan visszafordult, s az Urál folyón átkelve észak felől visszaérkezett Szamarkandba. Timur seregében három Arany Horda-i, vagy pontosabban szólva Fehér Horda-i főúr is részt vett, akik később még fontos szerephez jutnak történetünkben. Kettő közülük dzsocsida herceg, Künce-oglan és Temür-Kutlug, a harmadik neve pedig Edigü, az ekkorra már eltörökösödött mongol mangit törzs nagy hatalmú vezére. Mindhárman Toktamis ellenfelei voltak, ezért is csatlakoztak Timurhoz. Most, a kondurcsai győzelem után viszont búcsút vesznek Timur táborától, azzal az ürüggyel, hogy embereiket összegyűjtik, s nemsokára visszatérnek. Csakhogy amint „hazai” földre lépnek és látják, hogy Toktamis hatalma megingott, eszükben sincsen Timurhoz visszatérni, hanem saját hatalmi terveiket szövögetik az Arany Horda földjén. Egyedül Künce-oglan tér vissza, de hamarosan ő is cserben hagyja Timurt.

Timur csatában mért csapást Toktamisra, de nem megsemmisítő csapást. Célja láthatólag az elrettentés volt, hiszen úgy tért haza Közép-Ázsiába, hogy nem gondoskodott az Arany Horda trónutódlásáról. A kiszemelt kán Temür-Kutlug lett volna, de amíg Toktamis él, szó sem lehet tényleges hatalomátvételtől. Sőt az elmenekült Toktamis lázas politikai tevékenységbe kezdett. Két oldalról remél segítséget. Egyrészt a mameluk Egyiptomhoz, Barkuk szultánhoz fordul segítségért. Érdekes, hogy az Arany Horda és Egyiptom politikai közeledését minden esetben valamely közös ellenség felbukkanása bátorítja. Egy évszázadon át a perzsiai ilkánok elleni közös fellépés a barátság alapja. Az ilkánok bukásával a barátság egyre lanyhul, s az 1360-as évekre, az anarchia korára szinte teljesen megszakadnak a két fél kapcsolatai. Most, hogy Timur előretört Iránban és a Közel-Keleten, ismét van alapja a barátkozásnak: a közös fenyegetettség. De mint régen is, Egyiptom nem képes katonai segítséget adni az Arany Hordának. Fontosabb tehát, hogy Toktamis a litván nagyfejedelmet és a lengyeleket is megkörményekezi. Éppen ebből a forrongó korszakból maradt ránk egy ujjur betűkkel írt, török nyelvű levél, amelyet Toktamis a lengyel trónon ülő Jagellónak küldött, 1393. május 21-i keltezéssel. Toktamis

beszámol róla, hogy mindenfelé lázadás tört ki országában, s valami Bek-Bulat nevű ember Edigü közvetítésével behívta az országába Timurt. A numizmatikai adatok pontosan igazolják ezt az állítást: 1390-1391-ben Bek-Bulat névre vert érmék voltak forgalomban, tehát rövid ideig uralkodhatott egy ilyen nevű ellenkán. Az is igaz, hogy Edigü, a mangitok feje, Timur oldalán vett részt a Toktamis elleni harcban. Most, 1393-ban, hogy Toktamis újból szilárdnak érzi saját helyzetét, szövetségre szólítja fel Jagellót, sőt arra kéri, hogy a tatár fennhatóság alatti területek adóját adja át követeinek. Toktamis Lengyelországot és Litvániát szövetségesként, természetesen tatár vazallusokként szeretné maga mellé állítani. Az 1391-es vereséget tehát kiheverte, s továbbra is ő az Arany Horda kánja. Toktamis nevére vert érmék több helyről is előkerültek (1389 és 1395 között verték őket), de Új-Szaráiban ez idő alatt minden évben vertek a kán nevét feltüntető érmét.

Toktamis kán pecsétje egy 1381. évi oklevélen

Pár év alatt Toktamis annyira megerősödött, hogy 1394-ben Derbenten átkelve rátámad Timur perzsiai, sirváni területeire. Timur ezt már nem

túrheti, tüstént elindul Damaszkuszából, ahol a közel-keleti tervei kötötték le. Az erőre kapott Toktamist immár végleg szeretné elnémítani. Timur délről átkel a Kaukázuson: semmi kedve hozzá, hogy újra egy kétes kimenetelű hadjáratot kockáztasson a Szir-darjától északra elnyúló végtelen pusztai vidéken. 1391-es vállalkozása kis híján csődöt mondott. Most viszont kitaposott utakon jár, amelyeken az ilkánok és az Arany Horda kánjai több mint száz éven át vezették egymás ellen seregeiket. A Szamur folyón, majd a derbenti szoroson átkelve, a Terek vize mellett üt tábor, nem messze Toktamis seregétől. A Terek mentén megvívott csatára 1395 áprilisában került sor. Az ütközet részleteit, akárcsak a kondurcsaiét, jól ismerjük Timur perzsa történetíróinak munkáiból. Ezekből persze jószerivel csak Timur seregének hőstetteiről és szervezetéről tudunk meg adatokat, Toktamiséről sokkal kevesebbet. De az eredmény a lényeg: Timur másodszor is legyőzi az Arany Horda hatalmas seregét. Toktamis a Volga felé menekül, Timur a nyomában. A győztes most azonnal ellenkánt állít az egykori Fehér Horda-i lírusz kán fiának, Kajradzsaknak a személyében, csapatokat ad melléje, s a Volga bal partjára küldi harcolni Toktamis ellen. De Kajradzsak hamarosan meghal – talán megölik anélkül, hogy Toktamist fenyegetni tudta volna. Timur ekkor a Volga-parti nagy Arany Horda-i várost, Ükeket pusztítja el (a mai Szaratovval szemben), de Toktamisnak sikerül kicsúsznia üldözői kezéből, hogy északra, a volgai Bolgarba meneküljön.

Bár Timur győzött, Toktamis pedig soha többé nem tudta összeszedni erőit, az a pusztta tény, hogy életben maradt, potenciális veszélyt jelentett Timur számára. Timur tehát a tereki győzelem után minden követ megmozgatott, hogy ha már Toktamist nem is láthatta holtan a harcmezőn, az Arany Horda állama soha többé ne legyen erős hatalom. Mielőtt fölprédálná és elpusztítaná az Arany Horda területét, megbízható embereinek egy részét hazaküldi Transzoxianába és Iránba, nehogy távollétében lázadás üsse fel a fejét. Csak ezután lát a rettenetes pusztításnak. Lovasai előbb az Arany Horda nyugati részén söpörnek végig, a Dnyeper folyóig, majd visszatérnek a Donhoz, hogy onnan észak felé haladjanak, az orosz városok irányába. A rjazanyi fejedelemség déli részén Timur hordái Jelec városát rombolják le. A moszkvai nagyfejedelem már készülődni kezd Timur ellen, seregeit Kolomnánál gyűjti egybe, amikor Timur váratlanul délnek fordul. Az orosz földek meghódítása bizonyára nem szerepelt a félelmetes ázsiai nagyúr terveiben. Timur, bármerre jutott is

el hódításai során, hatalmának közép-ázsiai alapjait mindig megtartotta, birodalmi székhelye pedig Szamarkand maradt. Természetes tehát, hogy nem érdeklődött az Arany Hordánál nyugatabbra és északabbra fekvő orosz földek iránt; ez az oka, hogy a korabeli muszlim krónikások és földrajztudósok sem írnak Oroszhonról. Jelec feldúlásával megelégedvén, Timur a Krím-félszigetre tör. A következő célpont a Don torkolatában épült gazdag kereskedőváros, Azak, a későbbi Azov. Timur csak a mohamedán lakosságnak kegyelmez, a többieket, az olasz, orosz, görög, örmény, zsidó kereskedőket és kézműveseket felkoncoltatja, a várost kifosztja és felgyújtja. Ezután az Azov és a Kubán folyó közötti területre vonul, de itt a forrásainkban sommásan cserkeszeknek nevezett különféle kaukázusi népek felégetik saját legelőiket, s emiatt Timur állatainak alig jut takarmány. A sánta hódító ekkor bosszúból végigpusztítja Dagesztán hegyvidékét, majd a Volga deltájában épült kereskedőváros, Hádzsi-Tarkan, a mai Asztrahán ellen vonul. 1395 telére érkezik meg ide a sereg. Hádzsi-Tarkan kőfalakkal megerősített, hatalmas település. Egyetlen sebezhető pontja van ilyenkor télen: a folyóparti oldal. Itt ugyanis nem húztak falat, ezen az oldalon a folyó védi a várost. Csakhogy 1395 telén olyan kemény hideg volt, hogy a Volga befagyott, a városba tehát a jégen át be lehetett jutni. A városiak kétségbeesetten védekeztek: fűrészszel vágták a folyón a jégtömböket, a tömbökből falat emeltek, s a vízzel locsolgatott jégfal kemény sánccá merevedett. De Hádzsi-Tarkan városán a jégfal sem segített, Timur bevette, elpusztította és a földig romboltatta. Most a főváros, Új-Szaráj következett. A Volga mentén Timur hadai hamarosan el is érték az Arany Horda utolsó bástyáját. Az eredmény jól ismert: rablás, gyilkolás, rombolás, gyűjtogatás. Az évszázadokkal későbbi orosz régészek rettenetes képet tártak fel; Tyerescsenko ásatásai nyomán a megcsonkított, fej és végtagok nélküli csontvázak ezrei kerültek felszínre. Azov-Asztrahán-Új-Szaráj. Három név, amelyhez, ha hozzátesszük a még 1388-ban elpusztított hvárezmi főváros, Ürgencs nevét, előttünk áll a Kínát és Belső-Ázsiát Európával összekötő kereskedelmi útvonal egyik középső szakaszának néhány jelentős állomása. Azé a karavánúté, amelynek kereskedelme és a felsorolt városok virágzó kézműipara az Arany Horda államának legfőbb gazdasági ereje volt. Timur 1395-1396-os hadjárata mögött nyilvánvalóan kirajzolódik a szándékosság, a kiterveltség: Timur meg akarta törni az Arany Horda erejét, északi-északnyugati határain nyugalmat akart. Mindez most sikerült: a halál nyugalma teremtette meg. Nemcsak az Arany Hordát zúzta szét, legalábbis

az Arany Hordát mint politikai nagyhatalmat, hanem a városok elpusztításával az eurázsiai kereskedelemnek ezt a szakaszát. Ezután az ázsiai áruk még sokáig Iránon és Szírián át érkeztek Európába. Ezek a letarolt városok sohasem tudták kiheverni Timur dúlásait. Nagyon lassan épültek újjá, s egykori nagyságukat, gazdagságukat, fényüket már sohasem tudták visszaszerezni. A 15. század két velencei utazója, az 1436-ban erre járt Josafato Barbaro és az öt negyven év múlva követő Ambrogio Contarini még mindig az egykori pusztulás látható nyomairól számol be. Timur dúlásai, ha lehet, barbárságukban felülmúlták még a Dzsingiszéit is. Szinte értetlenül állunk a jelenség előtt. Dzsingisz, a zseniális barbár pusztításait a nomádoknak a városokkal szemben táplált ellenérzése és a sajátos mongol világkép magyarázza. De Timur maga a megtettesült ellentmondás. Buzgó muszlim, legalábbis külsőleg, de szinte bizonyosan hite szerint is. Kultúraépítő, bőkezű mecénás, aki tudatosan fejleszti a transzoxianai városokat. Ugyanakkor ott él szívében a török-mongol nomád, aki az ellenfelet könyörtelenül halomra mészaroltatja.

Egy bizonyos: Toktamis másodszori veresége, majd az Arany Horda-i városok szétzúzása döntő fordulatot idézett elő Kelet-Európa életében. De amint Jakubovszkij szovjet történész találóan mondja, Timur, öntudatlanul is, főként az oroszoknak tett objektíve nagy szolgálatot. Az Arany Horda többé sohasem állt igazán talpra, s ennek kétségtelenül az orosz nép látta hasznát. Timurnak Toktamis fölött aratott győzelmeit számos tényező együttes hatása idézte elő. A legfontosabb kétségkívül Közép-Ázsia török népeinek hatalmas katonai ereje, amelyet Timur szervezői és hadvezéri képessége kitűnően használt fel hódító céljaira. Mindazok után, amit láttunk, naivitás lenne Timur győzelmeit elsősorban a kulikovói orosz győzelemmel magyarázni.

Tatárok és litvánok

„Jöttem, láttam, győztem” – mondta Julius Caesar. És pusztítottam – egészíthette volna ki Timur a szállóigét. Valóban, amikor 1396-ban visszavonult a Kaukázuson túlra, üszkös és füstölgő romokat hagyott maga mögött az Arany Horda síkságain. A Hordát megleckéztette, a többi nem érdekelte az uralkodót. Hódítását nem akarta állandósítani, hagyta, hogy az Arany Horda a belső villongások további prédája legyen. Persze Toktamis harmadszori feltámadását nem nézte volna tétlenül, de újabb hadjáratra már

igazán nem volt szükség. Toktamis földönfutóvá lett, uralkodó birodalom nélkül, kán kánság nélkül. Mégsem adta meg magát! Még volt annyi ereje, akár a sebzett vadnak, hogy vicsorogjon. 1396-ban a krími Kaffát még el tudta pusztítani megfogyatkozott seregével, sőt az orosz krónikák szerint más tengerparti városokba is betört. Ezzel sikerült tovább gyengítenie teljesen kimerült birodalmát. 1396-1397-ben egyszer még érmét veretett a nevére Új-Szarájban (vajon hol lehetett még pénzt verni az elpusztult városban?), majd egy időre eltűnik a szemünk elől. Kénytelen menekülni, s 1397-ben Urusz kán egyik unokája, Temür-Kutlug lesz a romokban heverő Arany Horda új kánja.

Temür-Kutlug, a Fehér Horda trónhercege (törökül *oglannak*, az orosz forrásokban *cárevicsnek*, a perzsa forrásokban *sáhzádénak* nevezik az uralkodó fiait) kezdettől fogva Toktamis politikai ellenfele. Emlékezhethetünk, hogy már 1391-ben Timur táborába siet Toktamis ellen, de a kondurcsai győzelem után az Arany Horda területén szervezkedik. Egyelőre alulmarad Toktamissal szemben, de Timur 1395-1396-os hadjárata után Toktamis annyira meggyengül, hogy Temür-Kutlug végre elfoglalhatja a trónt. 1397-től 1400-ig ő a kán; minden évből ismerünk a nevére vert érméket. Külpolitikai téren Temür-Kutlug persze lojális az Arany Hordát megzabolázó Timurral.

Temür-Kutlug uralkodása alatt hatalmas teljében jelenik meg Edigü, az a történelmi személyiség, akit – Nogájhoz és Mamajhoz hasonlóan – az Arany Horda harmadik nagy királycsinálójának tarthatunk. A 15. század első két évtizedének vezető alakja Edigü, s az Arany Hordában, akárcsak Nogáj esetében, most is sokkal inkább az ő neve fémjelzi a kort, mint az egymást váltogató kánoké. Az is Nogájhoz hasonlóvá teszi személyét, hogy a mangit törzs feje volt, s ez a törzs a 15. század második felétől a Volga és az Emba között nomadizáló nogáj horda gerincét adta, amely nevét, nem véletlenül, Nogájtól kölcsönözte. Érthető tehát, hogy Edigü emlékét elsősorban a nogáj tatárok epikus költészete őrizte meg. A nogájoknál Edigü epikus hős, aki a legendák magaslatába emelkedik. De az orosz évkönyvek szerint a legálmokabb és leggonoszabb tatár vezérek egyike volt Edigü, vagy oroszosan Jegyigej. A valóságban Edigü semmivel sem volt rosszabb vagy álmokabb a régebbi tatár vezéreknél, csak éppen több orosz forrás említi a nevét, érthető módon ellenséges hangnemben. Edigü vezérsége alatt ugyanis még egyszer fellobban, vagy inkább csak felparázslík az Arany Horda ereje, sok szenvedést zúdítva az orosz

földekre. Edigü helyét a birodalomban pontosan jelzi az az Arany Horda-i adománylevél, amelyet Temür-Kutlug kán 1398-ban bocsátott ki egy Mehmed nevű krími birtokos számára. Ebben az oklevélben Edigü mint a tízezredek, ezredek, századok és tizedek vezetője szerepel, tehát az Arany Horda seregének fővezére. Azaz a tényleges hatalom az ő kezében összpontosult.

Közben Toktamis, bár hatalma leáldozott, nem tűnt el a történelem színpadáról. Vitoldhoz (litvánul Vitautashoz), a litván nagyfejedelemhez menekült, aki Kijevből kormányozta országát. Toktamis tatárjainak egy részét Vitold északon, Vilna és Troki környékén telepítette le. Ezek a litvániai és lengyelországi tatár telepek a mai napig fennmaradtak. Nyelvüket az ottani lakosok régen elvesztették, lengyelül beszélnek, de muszlim vallásukat és tatár tudatukat máig megőrizték. A mai Lengyelországban Biatystok vidékén, a Szovjetunióban pedig Litvániában és Belorussziában élnek, alig pár ezren. A trónkövetelő Toktamis és tatárjainak befogadása előrelendítette a litván nagyfejedelem ügyét külpolitikai terveinek megvalósítását illetően. A 14. században Litvánia kelet-európai nagyhatalommá küzdött fel magát, Vitold pedig a litván nagyhatalmi politika szálait szövögette. Ha Toktamist sikerül visszaültetnie az Arany Horda trónjára, egy tőle függő Arany Horda segítségével könnyebben boldogul a szomszédos oroszokkal is, gondolta a nagy étvágyú Vitold. Amikor Temür-Kutlug Toktamis kiadatását kéri, Vitold nemet mond, s ezzel máris megvan a *casus belli*. Minthogy Vitold az előző években már kétszer kisebb győzelmet aratott az Arany Horda tatárjai felett, most is a siker reményében vonul a döntő csatába. Seregében Toktamis tatárjai, sőt ezúttal a német lovagrend segédcsapatai is ott menetelnek. Az egyesített litván erők átkelnek a Dnyeperen, majd bal oldali mellékfolyója, a Vorszkla mellett ütnek táborn. Temür-Kutlug megretten, és már a visszavonulásra gondol, de Edigü lelket önt belé, s a tatárok 1399 augusztusában megütköznek Vitold seregével. Vitoldnak menekülnie kell, a litván-tatár koalíciónak tehát nem sikerült Temür-Kutlug Arany Hordáját megtörnie. Edigü ezután kemény adót ró Kijevre és a litván területekre. Toktamis csak most tűnik el véglegesen a történelem porondjáról. A bukott uralkodó Nyugat-Szibériába, Dzsocsi ulusának északkeleti szögletébe menekül, ahol immár tehetetlen száműzött. De 1405-ben, pár héttel Timur halála előtt, Toktamis követői váratlanul megjelennek Ázsia nagyuránál. Ki tudja, hányadszor kéri visszafogadását a hálátlan és hűtlen Toktamis. Clavijo

spanyol követ úti leírásából tudjuk, hogy Timur ekkoriban ismét Edigü és az Arany Horda ellen készült, hiszen a szomszédos hatalom kezdett túlságosan izmosodni. Újra kegyelmébe fogadta tehát Toktamist, de kapcsolatuk fonala itt megszakadt, amikor Timur hamarosan a sírba dőlt, keresztény időszámítás szerint 1405-ben. Toktamis 1406-ban követte egykori urát a halál birodalmába (hogyan gyilkos fegyver vagy természetes halál révén, nem tudjuk) a szibériai Tümenben (ma Tyumeny). Így végződött a két nagy barát és halálos ellenség három évtizedes drámája.

Temür-Kutlug sem ült sokáig a trónon, 1399-ben vagy 1400-ban meghalt, bizonyos források szerint még a vorszklai csatában szerzett végzetes sebek, mások szerint a mértéktelen italozás ölte meg. Az új kán, Sádibek (1400-1408) Edigü engedelmes bábja, uralkodásának vége felé mégis megunhatta Edigü gyámkodását, mert önállóan próbált kormányozni, mire Edigü elűzte. Sádibek Derbentbe menekült, ahol pár év múlva meghalt. Érdekes, hogy itt, a Kaukázusban, Sirván és Azerbajdzsán területén, pár évig Sádibek helyi kiskirályként uralkodott, mert 1408 és 1411 között Derbentben, Semahában és Bakuban veretett érméket a nevére. Még Sádibek Arany Horda-i uralkodása alatt, 1405-ben, tehát Timur halála évében, az Arany Horda visszavette Hvárezmet. Az új kán, Pulad (1408-1410) alatt Edigüt egyre jobban érdekelte az orosz és a litván kérdés; a két hatalmat egymás ellen kijátszva próbálta leigázni őket. S ez, rendkívül ravasz politikával, átmenetileg sikerül is neki. A moszkvai nagyfejedelmet, Vaszilij Dmitrijevicset, a doni győző Dmitrij fiát Vitold ellen uszítja, ugyanakkor pedig Vitoldnak azt üzenté, hogy az oroszok meg akarják támadni. Az uszítás ősi taktikája teljes sikerrel járt: a litván és orosz seregek egymással viaskodva véreztek. Ekkor Edigü és tatárjai nagy sereggel titokban Moszkva ellen vonultak. Pulad mindvégig azzal hitegette a gyanútlan moszkvai nagyfejedelmet, hogy a litvánok ellen vonul, akkor azután váratlanul Moszkva ellen fordult. Moszkva nagy szerencséjére ekkor trónviszály hírei érkeztek Edigürhöz, aki gyorsan hazasietett. De mielőtt távozott volna, a gyanútlan moszkvaiakat keményen megsarcolta. Mindez 1409-ben történt.

Ezek az évek, 1410-ig, újból felvillantották az Arany Horda egykori nagyságát. Temür-Kutlug, Sádibek és Pulad uralkodása alatt, de főként Edigü mindenható irányításával az Arany Horda területe ismét egységbe forrt; a tatárok legyőzték a litvánokat és az oroszokat, az utóbbiakat pedig súlyosan adóztatták-sarcolták. Az Arany Horda nagyhatalmi státusát jelezte,

hogy Timur birodalmának örököse Horaszánban és Transzoxianában, a sánta hódító Sáhruh nevű fia, 1409-ben ünnepélyesen fogadja az Arany Horda-i követeket Herátban, sőt fiának dzsocsida herceglányt kér feleségül. Ez idő alatt a régi egyiptomi kapcsolatok is felélednek. Ezek viszont csak felszíni jelenségek.

1410-ben véget ért Edigü tízegynéhány éves pümkösi királysága, s az Arany Horda nagyhatalmi pozíciója az ekkor újra fellobbanó trónviszályok miatt végleg semmivé lesz. Az 1360-as években kezdődött anarchiát a Fehér Horda és Toktamis felszámolta, és rövid ideig tartó másodvirágzás kezdődött 1380-tól, amelynek végére Timur két hadjárata (1391, 1395) tett pontot. Edigünek még sikerült ideig-óráig az egykori hatalmat restaurálnia, de most, az 1410-es évektől a hanyatlást többé nem fékezheti senki. Az a benyomásunk, hogy kedvező külpolitikai helyzetben az Arany Horda teljes széthullása néhány éven belül bekövetkezhetett volna. Ha – és a történelem számára ez csak alternatíva – a kelet-európai államok egységesen lépnek fel a Horda ellen. Csakhogy az oroszok, a litvánok és a lengyelek egymással marakodtak; főként az orosz-litván ellentétet nem lehetett áthidalni, így azután, a kétségtelen hanyatlás ellenére, a bomló Arany Horda még majdnem egy évszázadig fennmaradhatott. Persze, egy kisebb területen és egyre apadó befolyással. Spuler német történész helyesen állapítja meg, hogy az Arany Horda teljes szétverését, amely már az 1300-as években reális lehetőség volt, most az oroszok és litvánok szinte szándékosan késleltették, mert az állandóan torzsalkodó kánok, kánjelöltek és emírek világából mindkét fél tatár segédcsapatokat toborozhatott, hogy egymás ügyeibe avatkozzék be. Van valami hasonlóság a 10. századi kalandozó magyarok és a 15. századi tatárok között. A magyarok sohasem juthattak volna Európa távoli szögleteibe, ha nem teljesen széttagolt helyi fejedelmek fogadják őket; eleinket is katonai segédcsapatokként vetették be megbízóik hol Itáliában, hol Hispániában, hol Germániában. Az európai egység erősödésével azután már nem volt szükség magyar portyázókra. A 15. századi tatárok is az orosz-litván-lengyel külpolitika sakkfigurái lettek, s hatalmuknak csak az erős, központosított orosz hatalom megszilárdítása vetett véget.

De ez még a jövő méhében rejlik. Edigü most még a Hordába siet Moszkva alól, ahol Pulad kánt letaszította trónjáról a már halott Temür-Kutlug kán fia, Temür. Az új kán Edigü ellensége, a nagyúrnak tehát menekülnie kell. Edigü Hvárezmbe siet, de Temür kán csapatai a sarkában

vannak. Hogy közben mi történt Pulad kánnal, nem tudjuk. Ez esetben az írott és numizmatikai források ellentmondanak egymásnak. Az írott források szerint Pulad 1410-ben meghalt, de ugyanakkor 1413– 1414-ig találunk nevére vert érméket. Jakubovszkij úgy próbálja feloldani ezt az ellentmondást, hogy feltételezi: Edigü a már halott Pulad nevére veretett pénzt. Ez minden tekintetben valószínűtlen és szokatlan gyakorlat lenne. A magyarázatot máshol találjuk. Azokban a városokban, amelyekben Pulad 1410 és 1413– 1414 között érméket veretett, ugyanolyan évszámmal nem találunk más kán nevére vert érmét. Ez azt jelenti, hogy Puladnak Temür kán 1410-es hatalomátvétele után sikerült elmenekülnie, rövid ideig egy-egy városban keresett menedéket, és ezeken a búvóhelyeken veretett érmét. Ezek a városok pedig az Urál folyó menti Szarajcsik, Bolgár és Azov. De, hogy az anarchia teljes legyen, Pulad, Temür kán és Edigü mellett most színre lépnek Toktamis fiai. Toktamisnak nem kevesebb mint tizenhárom fia élte túl a gyermekkort, így azután hosszú időre és bőven jutott trónkövetelő. Toktamis fiai előbb a moszkvai nagyfejedelemnél találtak menedéket, majd Kijev környékén, Vitold udvarában. Vitold örömmel fogadta be a tatár trónkövetelőket, s ahogyan annak idején atyjukat, most őket is támogatta az Arany Horda trónjának megszerzésében. Célja nyilvánvaló: egy, a litvánoktól vazallusként függő tatár államot ideális lenne Moszkva ellen uszítani. Először Dzselaeddin, a legidősebb Toktamis-fi indul útnak, akár a mesékben. Kihasznlva az alkalmat, hogy Temür kán Hvárezmbe üldözte Edigüt, Dzselaeddin meg is kaparintja a hatalmat. Ettől fogva Edigünek állandóan Toktamis ivadékaival kell torzsalkodnia. 1411 és 1419 között *öt* Toktamis-fiúról tudunk, akiből kán lett, ezek sorjában: Dzselaeddin, Kerimberdi, Kebek, Dzsabbárberdi és Kadirberdi. Az első háromtól érmék is maradtak az utókorra, az utóbbi kettőt csak írott forrásokból ismerjük. Amit az 1360-as évek anarchikus állapotairól mondtunk, az most is érvényes: az Arany Horda állami egysége ezekben az időkben

csak tünékeny illúzió. A kánok monotonul változó neveinél jobban meghatározza a kort a végig a porondon levő, cseleket vető, kánokat állító, mégis egyre csökkenő hatalmú Edigü emír, illetve Vitold, a litván nagyfejedelem. A hatalmi konstellációk roppant gyakran változnak: a kánjelöltek és a mögöttük álló Edigü, Vitold és az oroszok a legváltozatosabb szövetségeket hozzák létre. Amikor például Dzselaeddin 1410-ben hatalomra jut, Vitold támogatja. Edigü az új kán és a litvánok ellensége, éppen ezért Moszkva – ez csak természetes! – Edigüt támogatja egy új Toktamis-fiú, Kerimberdi trónra ültetésével. Kerimberdi persze litvánellenes politikát folytat. Ezért Vitold egy újabb Toktamis-fiút húz elő a „talomból”, és a lengyel Jagelló segítségével trónra ülteti. Ez az újabb báb Kebek, aki a lengyel forrásokban Betsabul néven szerepel. Kebek-Betsabul engedelmes marionettfigura, és Vitold kedve szerint táncoltatja: 1414-ben lovasokat küld a litvánok támogatására a német lovagrend elleni harcban. Edigü viszont Moszkvával próbál egyezkedni a litván-tatár koalíció ellen, és a trónról letaszított Kerimberdivel együtt 1416-ban Kijevet, híres barlangkolostoraival, a Lavrával együtt feldúlja. Minthogy Kijev ekkoriban litván kézen van, ez a dúlás Litvániát sebzi meg. Vitold, látva a fenyegetést, amelyet Edigü és kánjelöltje, valamint Moszkva összefogása jelenthetne, újabb Toktamis-fiút rángat elő, név szerint Dzsabbárberdit (a lengyel forrásokban Jeremferden néven szerepel), s őt küldi Edigü és Kerimberdi ellen. Dzsabbárberdi sikeres hadvezér; 1418-ban Edigü földönfutó lesz miatta és a Krimbe menekül. Ez idő tájt valószínűleg már csak a Krim-félsziget Edigü utolsó hatalmi szférája. Edigü tehát alulmaradt

Vitolddal szemben, aki az összes tatár kánjelöltet a kezében tartja. Békét is kér a litvánoktól; a békekötést 1419 elején tető alá is hozzák. Ettől fogva a litván befolyás egyre erősebb az Arany Hordában. Bármennyire furcsa is, Vitold 1430-ban bekövetkezett haláláig az Arany Horda főként litván politikai befolyás alatt áll. 1419-ben Edigü elesik a csatában a Jajik melletti Szarajcsiknál egy ötödik Toktamis-fíúval vívott ütközetben. Edigü szakadatlan trónvillongások és pártharcok között töltötte élete utolsó kilenc esztendejét, s befolyása egyre csökkent. A Horda széthullását tehát a nagyúr sem tudta megállítani. Az ő halálával az utolsó „konceptiózus” tatár államférfi távozik a történelem színpadáról. A tatárok ettől kezdve csak mint jelentős katonai erőt képviselő, háborúkban jól felhasználható segédcsoportok jöhettek számításba az erősödő litván és orosz államok szempontjából. Mint könnyen önállósodó rablócsapatok, továbbra is veszélyt jelentettek mind az orosz, mind a lengyel-litván nép számára, de igazi fenyegetést már nem. Edigü halálával az Arany Horda mint politikai *nagyhatalom* – nincs többé.

Kazán és a Krím elszakadása

Edigü halála után a Toka-Temürtől származó dzsocsida ág vette át a hatalmat a Hordában, személy szerint Ulug-Muhammed. Az új kán a litván Vitold teljes támogatását élvezte, és uralkodásának viszonylag szilárdabb első éveiben a Timurida Sáhruhhallal is békés szomszédságban él. De már uralma első éveiben sem tudja hatalmát kiterjeszteni az egész Arany Hordára. Devletberdi nevű unokaöccse a Krímet kormányozta, és rövidesen megjelenik bizonyos Barak, a Fehér Horda kánja: a trónt követeli. Barak, a Fehér Horda-i Urusz kán unokája, 1419-ben menekült Ulugbeghez, Timur unokájához, aki Transzoxiana kormányzója volt Szamarkandban. Mint egykor Timur Toktamist, most Ulugbeg is befogadja, és védőszárnyai alá veszi Barakot. Az ő, valamint Manszúr, Edigü fia segítségével Baraknak 1424-ben sikerül Ulug-Muhammedet elűznie az Arany Horda középső részeiről, majd Devletberdit is kiszorítja a Krímből. De csak pár évre, mert Ulug-Muhammed 1428-ban visszatér, Barakot kiveri, s a bitorló röviddel ezután meg is hal. 1428. márciusi levelében Ulug-Muhammed boldogan tudatja II. Murád török szultánnal, hogy hatalma ismét a régi az Arany Hordában.

Vitold 1430-ban bekövetkezett halálával azonban Ulug-Muhammed helyzete ismét megingott. Vitold alatt a litván nagyfejedelemség hatalma csúcspontjára jutott, most azonban feudális pártharcok színtere lesz, mezekben a harcokban a tatárok is szerephez jutnak. Mondanunk sem kell, hogy a litván hatalom gyengülésével, illetve a tatár erők szétaprózásával együtt nőnek Moszkva esélyei, hogy Kelet-Európa legnagyobb hatalmává magasodjék. Ehhez még jó fél évszázadra van szükség, de az 1430-as évektől kezdve Moszkva csillaga kétségtelenül felemelkedik, ha néha csatát veszít is. Ulug-Muhammed egy ideig a litván Szvidrigajlót támogatja, de rövidesen a litván ellenpárt, Kejsztut fia, Zsigmond táborába áll. Szvidrigajlo ekkor Toktamis egyik unokáját, Szejjid-Ahmedet lépteti fel ezen a zavaros színpadon mint trónkövetelőt. Szejjid-Ahmednek litván segítséggel sikerül területeket szereznie, főként a Horda nyugati részein, így azután 1434-ben Moszkva is Szejjid-Ahmedet ismeri el feljebbvalójának.

Időközben persze Ulug-Muhammed sem tétlenkedik, és sok borsot tör az oroszok és Szejjid-Ahmed tatárjainak orra alá 1437-ben Ulug-Muhammed lovasai beveszik Belev városát, de az oroszok kiűzik őket. Nem sokkal ezután, 1437-1438-ban, Ulug-Muhammed Kazánba vonul, s ettől fogva itt, az Arany Horda középső volgai részein uralkodik. Hatalmát az Arany Horda más részein nem tudja visszaszerezni. Ulug-Muhammed tehát az önálló, az Arany Hordától különvált Kazáni Kánság alapítója. A Kazáni Kánság az Arany Hordának azon területén alakult meg, amely kezdettől fogva a birodalom határszélein, az egykori volgai Bulgária romjain terpeszkedett. Ez a terület sok tekintetben különbözött az Arany Horda többi tájegységétől. Már a mongol-tatár hódítás előtt fejlett mezőgazdasági terület volt, az iszlám pedig a 10. században elterjedt az itt lakó bolgár-törökök körében, akik mellett különféle finnugor népek is éltek: cseremiszek, votjákok és mordvinok. Vagyis volgai Bulgária az Arany Horda egyik legfejlettebb kultúrterülete volt, amely mongol kor előtti különállását most, a 15. század derekán, ha egy dzsocsida tatár uralkodóház vezetése alatt is, de visszaszerezte. Ettől kezdve a Kazáni Kánság története nem tartozik szorosan vett témánkhoz, bár történelmi tény, hogy Kelet-Európa históriájában éppen az Arany Horda perifériájáról levált területek tatár utódállamai, tehát Kazán is döntő szerephez jutott. A tulajdonképpeni Arany Horda egyre inkább a központi területekre, a délorosz füves pusztára és az alsó Volga-vidékre szorult vissza, a kivált utódállamok pedig nagyobb politikai szerepre vergődtek, mint a nevében és zsugorodó területében még

létező Arany Horda, vagy ahogyan ekkori forrásaink nevezik: a Nagy Horda. Bár a Kazáni Kánságot etnikailag igen vegyes népi elemek lakták, tudatilag az Arany Horda utódainak tekintették magukat. Ezt a kortárs oroszok is így érezték, s a fő veszedelmet mindinkább a keleti határaikon élő kazáni tatárokban kezdték látni, akkor is, ha a Nagy Horda még reális fenyegetést jelentett. A Nagy Horda végleges pusztulásakor, az 1500-as évek első felétől pedig nyilvánvalóan kiderül, hogy a Kazáni Kánság az Arany Horda örököse, tehát az orosz állam fő politikai ellenfele. 1440 és 1450 között mind a kazáni tatárok, mind Szejjid-Ahmed Arany Hordája rendkívül harcias, és lovasai sok szenvedést okoznak mind az oroszoknak, mind a lengyeleknek. 1445-ben Ulug-Muhammed fiai, Júsuf és Mahmutek, Szuzdal közelében, a Kamenka folyónál mérnek súlyos csapást a moszkvai nagyfejedelem csapataira. Maga II. Vaszilij is tatár fogságba esik. Vaszilijt ekkor vakítják meg (ezért adta neki az orosz történetírás a *tyomnij*, „sötét, vak” melléknevet), bár hatalmas váltságdíj fejében szabadon engedik.

Az 1440-és, 1450-es években Kazánon kívül még három terület válik le az Arany Horda testéről. Ezek közül egynek, a Krímnek a kiválása súlyos politikai veszteség, amíg a másik kettő tulajdonképpen orosz, illetve litván területen létrejött tatár vazallusállam. Lássuk először e két utóbbit. Ulug-Muhammed halála után a kazáni kán trónjáért kirobbant a harc. A hatalomra jutott fiú, Mahmutek elől a másik két fivér, Kászim és Júsuf (más források szerint Jákub) a moszkvai nagyfejedelem udvarában keres menedéket. Hat évig állnak Vaszilij Tyomnij szolgálatában, csapataikkal az orosz nagyfejedelmet támogatják. 1452-ben a hűséges tatár vazallusokat a nagyfejedelem adományban részesíti: nekik adja a rjazanyi nagyfejedelemség és a moszkvai nagyfejedelemség között levő Mescsera területét, az Oka folyó menti Gorogyec, másként Mescserszkij Gorodok nevű várossal együtt. Ezt a helyet azután Kaszimov Gorodok vagy egyszerűen Kaszimov néven emlegetik orosz forrásaink; ma is Kaszimov ennek az Oka menti kisvárosnak a neve. A moszkvai nagyfejedelemnek vazallusi hűséggel tartozó kaszimovi tatár fejedelemség megszervezése az akkori orosz földek határterületén a moszkvai nagyfejedelmi politika mesteri húzása. Az orosz szolgálatban álló tatár államocská ugyanis ütközőterület az oroszok és a kazáni tatárok harcaiban. Az oroszok bármikor beavatkozhatnak Kaszimov ürügyén a kazáni ügyekbe azáltal, hogy a kaszimovi cárok és cárevicsek közül – merthogy őket az orosz

források így tisztelik – bármikor trónkövetelőt küldhetnek Kazánba. Ugyanakkor a kaszimovi tatárok és a kazáni tatárok harcaiban az oroszok megőrizhetik semlegességüket; igazán nem tehetnek semmit, ha kaszimovi szövetségeseik betörnek kazáni területre. Száz éven át, 1452-től 1552-ig, amikor Rettegett Iván seregei beveszik Kazánt, a kaszimovi tatár kánság fontos szerepre vergődik ebben a térségben, de Kazán bukása után nincs többé jelentősége a moszkvai politika számára. A kaszimovi kánság névleg mégis fennállt, egészen az 1600-as évek végéig tatár szigetként az orosz terület közepén, mintegy történelmi kuriózumként. Amikor az utolsó kaszimovi „uralkodó” fölveszi a keresztiséget, Kaszimov formális különállása is megszűnik, és a kaszimovi tatár előkelők jelentős része beolvad az orosz nemességbe.

Hasonló vazallus tatár fejedelemség jött létre litván fennhatóság alatt is, de ennek sem politikai súlya, sem állami életének időtartama nem hasonlítható a kaszimovihoz. Kurszk környékén, a Szoszna folyó vidékén 1438 táján keletkezett az a litvánoktól függő tatár államocska, amelyet forrásaink Jagoldaj tatár fejedelem nevével kapcsolnak össze. Ez a tiszavirág-életű alakulat még száz évig sem létezett, a 16. század első felében nyomtalanul tűnik el.

Ha Kaszim és Jagoldaj tatár államocskái orosz, illetve litván érdekeket szolgáló tatár fejedelemségek, amolyan ütközőállamocskák, akkor az Arany Horda déli részén a Krím különválása épp olyan súlyos veszteség az Arany Horda állami létére nézve, mint Kazán függetlensége. A Krím-félsziget, akárcsak a középső Volga-vidék, régi kultúrterület, fejlett földműveléssel és kertkultúrával, letelepedett városi és falusi népességgel, tarka etnikai képpel. A 13. századi mongol-tatár hódítás itt nemcsak politikai változást jelentett, hanem a Krím gazdasági-társadalmi történetének is új fejezetét nyitotta meg. A 13. században kialakult olasz kolóniák, Kaffa és Tana, a fekete-tengeri kereskedelmet uralták, s a krími városok gazdagsága az Arany Horda-i uralkodók egyik legfontosabb anyagi erőforrása volt. A Krím-félszigeti török népesség letelepülése és földművelésre való áttérése is gyorsabb ütemben haladt, mint az Arany Horda más területein. A Krím régi különállása az Arany Horda idején sem szűnt meg teljesen, s a Krím ura az első adandó alkalommal megpróbált önállósodni. A félsziget Dzsocsi kán Toka-Temür nevű fiának az öröksége lett, s az ő ágából származó dzsocsida hercegek uralkodtak itt. Krím önállósodásának első jele 1394-1395-ben figyelhető meg. Ekkor, a Toktamis és Timur közti összecsapások

zavaros éveiben, Toka-Temür hetedik leszármazottja, Tas-Temür önálló érmét veret a nevére. Igaz, nem sokáig, mivel rövidesen kénytelen Toktamis fennhatóságát elismerni. Az 1420-as évek elején Tas-Temür fia, Gijászeddin is önálló érméket veret, az Edigü halála utáni anarchikus időkben. A tényleges önállóság kivívása csak az unoka, Hádzsi-Girej életében érkezik el.

Természetesen sem Ulug-Muhammed, sem Szejjid-Ahmed nem akarta kiengedni a kezéből a gazdag krími területeket. Csakhogy az 1440-es évek derekán kedvező alkalom adódott Hádzsi-Girej számára. 1440 és 1450 között Szejjid-Ahmed Nagy Hordája sok kellemetlenséget okozott a lengyeleknek és litvánoknak. Állandó betörésekkel, rablóhadjáratokkal pusztították Podóliát és Litvániát. 1447-ben IV. Kázmér királynak sikerült óriási kelet-európai állammá egyesítenie Lengyelországot és Litvániát, de a litván Zsigmond fia, Kejsztut unokája, akit a források általában Mihaluskának becéznek, nem nyugodott bele a litván nagyfejedelemség elvesztésébe, s 1449-ben Szejjid-Ahmed tatárjaival szövetségben visszafoglalta Kijevet. IV. Kázmért tehát a litvánok és a Nagy Horda tatárjainak megerősödése készítette arra, hogy az önállósuló krími tatárok oldalára álljon. 1449-ben Hádzsi-Girej, többek között lengyel segítséggel is, önálló krími kán lett. A Krím kiválásával az Arany Horda a bomlás stádiumába érkezett. 1450-re tehát Hvárezm (amely még Edigü életében került a timuridák kezére), Kazán, a Krím, vagyis az Arany Horda legfontosabb területei leszakadtak a pusztai birodalom testéről, Kászim alatt egy oroszok uralta, Jagoldaj alatt pedig egy másik, litván fennhatóság alatt álló tatár vazallusállam keletkezett. A tulajdonképpeni Arany Horda, amelyet az orosz források immár csak Nagy Horda (*Bolsaja* vagy *Velikaja Orda*) néven emlegetnek, visszaszorult oda, ahonnan elindult a nagyság felé: a füves puszták világába. Újból nomád harcosok birodalma lett, amelynek csak alsó Volga-vidéki magva őrzött valamit a földművelő és a városi kultúrából.

Elérkezett tehát a nagy lehetőség, hogy az Arany Horda csonkolt testét egy egyesült lengyel-orosz szövetség megsemmisítse. Csakhogy erre sohasem került sor. Az erősödő orosz és lengyel állam ekkoriban már veszélyesebb hatalomnak tartotta egymást, mint a sokat dúló-portyázó, de manipulálható tatár hatalmi központokat. Amikor 1461-ben IV. Kázmért Novgorod elleni hadjáratában Hádzsi-Girej, a krími uralkodó támogatta, világossá vált Moszkva számára, hogy a lengyel-krími tatár szövetség

csakis az oroszok rovására terjeszkedhet. A következő évben, 1462-ben pedig III. Iván nagyfejedelem foglalja el a moszkvai trónt. Az ő személyében egy olyan nagyszabású államférfi került az orosz politika élére, aki több mint négy évtizedes uralkodása alatt beteljesíti az orosz földek egyesítését, kiépíti a központosított középkori orosz állam alapjait. III. Iván uralkodása alatt sikerül a krími kánt bevonni az orosz szövetségbe, eltántorítva a krími tatárokat a lengyel királytól, az Arany Horda maradványa, a Nagy Horda pedig éppen a „rokon” krími tatár kántól kapja majd a halálos döfést. De ez már az Arany Horda politikai történetét tárgyaló fejezet utolsó felvonása.

Az Arany Horda agóniája

A lejtőn lefelé haladó tárgy egyenletesen gyorsul, és mielőtt a lejtő végére érne, ahol a megsemmisülés várja, még számos, önmagánál könnyebb tárgyat semmisíthet meg. Valahogy így van ez a hanyatló társadalmakkal is. Az utókor, sőt az élesen látó jelenkor is jól látja, hogy megszámláltattak a napok és az órák, mégis milyen hosszúak és mennyi emberéletet követelnek ezek a történetileg rövidnek tetsző évek vagy évtizedek! Az Arany Horda az 1420-as években végleg elindult a lejtőn, az 1460-as években pedig már haláltusáját vívta. De ez az agonizáló államcsonk, amelynek végtagjait, a gazdag Kazánt és a Krímet levágták, még tömérdek szenvedést zúdított az orosz-litván-lengyel világra. 1465-ben Szejjid-Ahmed, a Nagy Horda kánja még haddal vonul Moszkva ellen, és csak a leszakadt „testvér”, Hádzsi-Girej krími tatárjainak hátbatámadása kényszeríti a sereget visszavonulásra.

1465-ben Szejjid-Ahmed kán letűnik a történelem színpadáról. Haláláról nincsenek pontos értesüléseink. Ekkor vagy néhány évvel előbb a volgai részeken uralkodó Kücsük-Muhammed kán is eltűnik a szemünk elől. 1466-ban az önálló krími kánság alapítója, Hádzsi-Girej is megtér őseihez, ez idő tájt tehát a tatár kánságokban új hatalmi átrendeződés megy végbe. Az Arany Horda, vagyis a Nagy Horda élére Kücsük-Muhammed fia, Ahmed kán kerül (1465-1481), akinek uralkodása alatt a Nagy Horda eléri a történetének utolsó szakaszához. Ez a másfél évtized egész Kelet- és Délkelet-Európa történetét meghatározó, sorsdöntő korszak. Két, egyre élesebben kirajzolódó nagyhatalom emelkedik ki ekkor, amelyek a következő két évszázad történelmének döntő tényezői lesznek: a központosított moszkvai orosz állam, illetve az oszmán-török birodalom.

Az országegyesítés, a hódítás és a központosítás nagy művét mindkét birodalomban egy-egy, hosszú évtizedekig uralkodó, széles látókörű és sikeres államférfi nevével jelezhetjük: az oroszoknál III. Iván nagyfejedelem (1462-1515), az oszmán-törököknél II. Hódító Mehmed szultán (1430-1481) nevével. Hódító Mehmed, török nevén Fátih Mehmed 1453-ban foglalta el Konstantinápolyt, hogy az oszmán birodalom székhelyévé tegye. Mehmed meghódította a Balkán nagy területeit és – mint látni fogjuk – a Krím felé is elindította hadi gályáit.

Hádzsi-Girej halála után a kán Núr-Devlet nevű fia került a trónra rövid két esztendőre (1466-1468), de testvére, Mengli-Girej letaszítja a trónról. Núr-Devlet ekkor Litvániába menekül, majd orosz szolgálatba áll, később, 1486-ban, III. Iván a vazallus kaszimovi tatár kánság élére állítja. Mengli-Girej 1474-ig szilárdan ül trónján, amely ekkor pár évre meginog. Az 1474-től 1479-ig terjedő időszak, mint Jakubovszkij is megjegyzi, a Krím és a Nagy Horda politikai történetének legsötétebb évei. Ugyanakkor nagy jelentőségű változásokat is érlel ez a néhány év. Tény, hogy Mengli-Girejt félreállítják, sőt tömlöcbe vetik. Hogy kik, az nem derül ki a forrásokból, ugyanis két krími ellenkán neve is felbukkan ezekben az években: az egyik Núr-Devlet, Mengli-Girej testvére, aki néhány évre visszatér a krími trónra, a másik egy Dzsánibek nevű kán (nem azonos persze az Arany Horda 14. századi nagy kánjával; őt egy tatár oklevél alapján Szejjid-Ahmed egyik fiával azonosíthatjuk). A küzdelembe Ahmed, a Nagy Horda kánja is beavatkozik. Ezt a zűrzavaros helyzetet használták ki az oszmán-törökök, hogy 1475-ben elfoglalják a génuaiaktól Kaffát és a körülötte húzódó part menti sávot. Ezt a területet közvetlenül saját hatalmi körükbe vonják, Kaffába török helytartót ültetnek, így azután Kaffa egész kereskedelme is az oszmánok kezébe jut. Az olaszok ettől fogva kiszorultak a fekete-tengeri kereskedelemről, helyükre pedig törökök telepedtek. Mengli-Girejt kiszabadítják és Konstantinápolyba viszik. A törökök beavatkozása a Krím ügyeibe óriási horderejű esemény. Kaffa elfoglalásának nemcsak gazdasági és hatalmi következményei voltak, hanem közvetlen politikai konzekvenciái is. 1478 végén Mengli-Girej török segítséggel tér vissza a Krímbe, hogy visszafoglalja káni trónját. Ezáltal viszont egyértelműen elkötelezi magát a török szultánnak. Ettől kezdve a Krími Kánság az Oszmán Birodalom vazallusa, a török szultán hívó szavára a krími tatár lovasoknak bármikor meg kell jelenniük a török hadak táborában. Tudnivaló, hogy a 16-17. századi török háborúk milyen sok hadszínterén,

tehát Magyarországon és Erdélyben is gyakran megjelentek a félelmetes krími tatárok. Belső életük tekintetében nagy fokú önállóságot élveztek, de a kán beiktatásához Sztambul hozzájárulására volt szükség, s a törökök gondoskodtak is róla, hogy mindig tanyázzon megfelelő számú trónkövetelő a Girej-családból a török fővárosban, akit alkalomadtán az engedetlen kán leváltására lehet küldeni.

Mengli-Girej második alkalommal huszonhét évig uralkodik, s az ő idejében szilárdul meg Moszkva és a Krím szövetsége. A Nagy Horda léte mindkét hatalom számára egyre terhesebb, érdekeik tehát ezen a ponton találkoznak. Mengli-Girej és III. Iván között rendszeres követjárások kezdődnek, amelyeket az oroszoknál fennmaradt ún. követkönyvekből (*poszolszkije knyigi*) részletesen ismerünk. Moszkva és a Krím közeledésének az lett a következménye, hogy a Krím eltávolodott a lengyel-litván perszonáluniótól, jóllehet ebben nagy szerepe volt IV. Kázmér király szerencsétlen külpolitikájának is. Mengli-Girej még 1479-ben, második trónraléptekor követséget küldött a lengyel-litván királyhoz, aki a tatár követet egy álló esztendeig visszatartotta. Ez a habozó lengyel politika nyilvánvalóan meggyorsította az orosz-krími tatár szövetség létrejöttét. Ugyanakkor IV. Kázmér a Nagy Horda kánjával, Ahmeddel barátkozik, sőt sereget ígér a támogatására. Közeledik is a két hatalmi szövetség összecsapása. III. Iván 1476-ban már elég erősnek érezte magát, hogy Ahmed kán követeit, akik az elmaradt évi adókat követelik fenyegető hangon, visszautasítsa. Ugyanakkor Ahmed meghívását is elhárítja, aki ősei szokása szerint a káni táborba rendelte a moszkvai uralkodót. A *Kazanszkij Letopiszec* néven ismert orosz évkönyvíró erről így tudósít: Ahmed „elküldte Ivan nagyfejedelemhez Moszkvába követeit, őseinek régi szokása szerint a baszmával, hogy az előző évekre szóló adókat kérjék tőle. A nagyfejedelem pedig egyáltalán nem félvén a császár [Ahmed] haragjától, átvette arcának a baszmáját, ráköpött, összetörte, a földre dobta és lábaival megtaposta.” A *baszmáról* vagy más néven *bajszáról*, a káni megbízást bizonyító fémlapocskáról még beszélünk. Most a hangnemre és a gesztusokra érdemes figyelni! Mennyire megváltoztak az erőviszonyok! A moszkvai nagyfejedelem olyan kihívó hangon beszél a tatár követekkel, ahogyan eddig csak a tatárok beszélhettek orosz vazallusaikkal. A moszkvai nagyfejedelem magabiztosan halad az orosz földek egyesítésében; 1478-ban Novgorod hatalmát végleg összezúzza, s az egykor hatalmas és büszke északi városállamot a moszkvai nagyfejedelemségbe tagolja.

1480-ban, úgy tetszik, ütött a nagy elszámolás órája az oroszok és a Nagy Horda tatárjai között. Ahmed kán az Oka mellékvizéhez, az Ugrához vonul. Az oroszok is készülődnek. III. Iván ebben az évben kétszer is távozik Moszkvából, láthatólag nem bízik saját erejében, s ha kell, kész a várost is kiüríteni a tatár támadók elől. Ugyanakkor Ahmed arra vár, hogy IV. Kázmér elküldje az ígért lengyel-litván csapatokat. Mivel azonban a segédhadak sehol, a novemberre beálló hideg télben, amikor még az Oka folyó is befagy, a tatárok elvonulnak. III. Iván visszatér Moszkvába; az elmaradt ütközetet ő és a moszkvaiak egyaránt győzelemként értékelik. A korabeli orosz krónikások lelkesednek, hogy lám, a Nagy Horda hatalma leáldozott, a tatárok nem mertek kezdet emelni a nagyfejedelemeire.

Bizonyos fókuszra jött ez az 1480-as év. A tatárok nem támadnak, mert gyengének érzik magukat lengyel segítség nélkül, de az oroszok is kerülnek a közvetlen összecsapást. Az elmaradt ugrai ütközet lélektanilag kétségkívül orosz győzelem. Érthető tehát a krónikások diadalittas hangja. Arról beszélnek: lehullott a tatár iga. Az 1480-as „várakozás az Ugrán” a tatár uralom végnapjait vetíti eléjük. A krónikásoknak ezt a szemléletét Karamzin, a 18. század nagy orosz történetírója átveszi, s nyomában az orosz-szovjet történetírás is. Annyira, hogy Jakubovszkij az Arany Hordáról Grekovval közösen írt nagy monográfiájában az Arany Horda pusztulásának végpontját 1480-ra teszi. Spuler szerint viszont ez az 1480-as dátum kissé merev.

Orosz történelmi szempontból kétségkívül fontos az 1480-as „ugrai várta”, de ha az Arany Horda történetéről beszélünk, a fonalat még 1502-ig, a Nagy Horda teljes felmorzsolódásáig kell gombolyítanunk. A tatár iga nem egy adott időpontban tört szét, az Arany Horda napja fokozatosan áldozott le. Csak az 1500-as évek elején lett teljessé a bukás; ettől kezdve készülhetett fel Moszkva minden erővel a követlen keleti szomszéd, a Kazáni Kánság felszámolására. Igaz, hogy az „ugrai várta” utáni két évtized valóban a Horda haláltusa.

A csata nélkül visszavonuló Ahmed kánt a következő évben, 1481-ben a Szibériai Kánság, Sejbán ulusának harcosai a Donyecig üzik, s ott megölik. Ahmed halálhírére fellélegezhetnek az oroszok, ugyanakkor vészír ez a tatárok számára. Ahmed örökségén fiai, Murtaza, Sejh-Ahmed és Szejjid-Ahmed osztozkodnak (az utóbbi nem azonos azzal az Arany Horda-i kánnal, aki 1465-ben bukott meg). A három Ahmed-fi a Don és az Urál folyók közti pusztai részeken legeltet, hatalmi területük pedig

állandóan változik. A három fiú közül egyik sem uralkodik többé valamely egységes ország fölött, ők csupán egy hordákra bomlott nomád állammaradvány mozaikrészeinek időleges kiskirályai. Nem a Nagy Horda önálló politikát folytató kánjai többé, csupán egymással marakodó kánocskák, akiket az orosz, a lengyel, a litván, a krími tatár és a kazáni tatár politika sakkfiguraként mozgat saját érdekében. A gyakran változó politikai konstellációk ellenére az 1480 előtt kialakuló szövetségi tömbök egyre jobban megszilárdulnak. A lengyel-litván unió a Nagy Hordával, az oroszok a Krími Kánsággal vannak szoros kapcsolatban. E két szövetségi rendszer között húzódnak a fő erővonalak. Az erőviszonyok pedig egyre inkább a Moszkva-Krím tengelynek kedveznek. 1492-ben meghal a lengyel király, IV. Kázmér, fia, Sándor lesz a litván nagyfejedelem, amíg másik fia, János Albert a lengyel király. Sándor, akárcsak atyja, a tatárokkal nem politizál eléggé ügyesen; a katonai segítséggel mindig cserben hagyja a Nagy Horda tatárjait. A krími tatárok gyakran kitörnek északnyugatra, és a füves pusztá Dnyeszter és Dnyeper közti részét az ellenőrzésük alá vonják, a lengyelek és litvánok tehát elveszítik fekete-tengeri kijáratukat. Podólia és Kijev is örök rettegésben él a krími tatár portyák mi itt. A lengyel befolyási övezet tovább csökken, amikor a törökök 1484-ben elfoglalják a Dnyeszter torkolatánál fekvő Akkerman (ma Belgorod Dnyesztrovszkij) városát és Kiliát. Kaffa után e két kikötő birtoklása révén az oszmánoké immár a fekete-tengeri kereskedelem feletti ellenőrzés. Nem csoda, ha a hatékony lengyel segítség hiányában és a gyakori krími tatár zaklatások miatt a Nagy Horda barátkozni próbál az oroszokkal. 1487-ben Murtaza kán követséget küld III. Ivánhoz, szövetséget ajánlva neki, s a krími trónra Mengli-Girej testvérét, a már moszkvai szolgálatban álló Núr-Devletet ajánlja. Csakhogy a nagyfejedelem nem áll kötélnek, sőt azonnal értesíti is a krími kánt a Nagy Horda terveiről. A lengyel-litván fél sem bízik igazán a Nagy Horda szövetségében és erejében, ezért 1500-ban Sándor litván nagyfejedelem megpróbálja Mengli-Girejt Moszkvára uszítani. De a krími kán sem tágít az orosz szövetség mellől, s értesíti a moszkvai nagyfejedelmet Sándor terveiről. Látható tehát, hogy a lengyel-litvánok és a Nagy Horda közti szövetség nem épült olyan szilárd alapokra, mint III. Iván és Mengli-Girej összefogása. Ennek több oka is volt. Egyrészt a lengyelek ingatag, ügyetlen külpolitikája, amely IV. Kázmér és fia, Sándor tatárpolitikáját jellemezte. Másrészt a Nagy Horda – főként az állandó belső viszályok miatt – katonailag szerfölött meggyengült. Végül a kölcsönös bizalmatlanság miatt

a Nagy Horda roncsai és a lengyel-litván szövetséges a döntő pillanatokban képtelen volt a közös fellépésre.

A Nagy Horda annyira magára maradt, hogy 1502-ben a Dnyeper közelében, a Gyeszna torkolatvidékén Mengli-Girej krími tatárjai döntő vereséget mértek Sejh-Ahmed Nagy Hordájára. 1502-ben tehát egy tatár állam semmisítette meg az egykor hatalmas Arany Horda maradványát, a Nagy Hordát. Egy dzsocsida győzött a másik fölött. A Nagy Horda felbomlott, de Sejh-Ahmed még élt. Először Akkermanba menekült, majd ismét a lengyelekhez fordult. Csakhogy Sándor ekkor már semmi hasznát sem vehette a földönfutónak, és Mengli-Girej is fenyegetően óvta a lengyel királyt, nehogy Sejh-Ahmedet támogatni merészelje.

S itt a politika fintora következett, a politikáé, amely nem ismer barátságot, csak érdeket. III. Iván egyrészt örvendezett a Nagy Horda leveretésének, másrészt aggodalommal töltötte el a Krími Kánság hatalmának növekedése. Nem is alaptalanul, hiszen Sejh-Ahmed legyőzete után Mengli-Girej most az Arany Hordának fizetett évi adót követelte magának az oroszoktól. Krím az Arany Horda örökösének tartotta magát, s most megpróbált úgy bánni az oroszokkal, mint az Arany Horda-i kánok. III. Iván tehát fontolgatni kezdte, hogy a Nagy Horda bukott vezetőjét, Sejh-Ahmedet ne telepítse-e le nogáj támogatóival együtt Asztrahánban. Végül döntött: biztosította Sejh-Ahmedet, hogy támogatni fogja az asztraháni trón megszerzésében. Csakhogy Asztrahánban Sejh-Ahmed testvére, Abdulkarim ült a trónon, Sejh-Ahmed közeledésének hírére tehát kitört a trónviszály. Abdulkarim elég erős volt ahhoz, semhogy most testvére elbitorolja az országát. Az erőviszonyokat megismerve, lassan III. Iván is feladta tervét, így azután Sejh-Ahmed Litvániába menekült, egykori szövetségeséhez, Sándorhoz. De Sándor nem mert ujjat húzni Mengli-Girejjel, az egyre izmosodó krími tatár állam kánjával, és 1505-ben kivégeztette a Nagy Horda utolsó kánját. Még ugyanebben az évben halt meg III. Iván moszkvai nagyfejedelem, akinek döntő szerepe volt a központosított orosz állam megszervezésében. Még megélhette élete legnagyobb ellenségének, a Nagy Horda utolsó kánjának a halálát.

Ezzel valóban elérkeztünk az Arany Horda epilógusához. Dzsocsi ulusza, a 13-14. században naggyá nőtt Arany Horda a 15. században darabjaira hullt, majd a 16. század elejére központi része, a Nagy Horda is eltűnt a porondról. Ha mindenképpen egy dátumhoz akarjuk kötni a véget, 1502-t vagy 1505-öt jelölhetjük meg. Ám legyünk óvatosak: az Arany

Horda eltűnt ugyan, de a tatárok nem! Három tatár utódállam osztozott az Arany Horda egykori területén: a kazáni, az asztraháni és a krími kánság. A kaszimovi kánságot és Jagoldaj kánságát figyelmen kívül hagyhatjuk, hiszen ezek közvetlen orosz, illetve litván fennhatóság alatt álló bábállamok, sőt inkább csak fejedelemségek voltak. Persze a három utódállam külön-külön jóval kisebb erőt képviselt, mint a valaha egységes Arany Horda, de a feltörekvő moszkvai államnak továbbra is egyik kulcskérdése maradt a tatárokhoz fűződő viszony alakítása. A moszkvai nagyfejedelmek, III. Iván utódai: fia, III. Vaszilij, majd unokája, IV. vagy Rettegett Iván folytatta a nagy előd munkáját, az orosz földek egyesítését és a tatárok elleni ügyes külpolitikát. 1552-ben Kazán, majd 1556-ban Asztrahán hullt porba az oroszok előtt, s ezzel megnyílt az út Szibéria felé. Az orosz és a kelet-európai történelem új fejezete kezdődik a keleti orosz terjeszkedéssel. Állt még viszont a Krími Kánság, amelyik a többi tatár állam bukása után joggal érezhette magát az Arany Horda egyedüli örökösének. Az orosz határvidéknek a krími tatárokkal szembeni védelme az 1600-as évek végéig az orosz birodalom egyik alapvető külpolitikai feladata volt. A krími kánok állandóan követelték az évi adót az oroszoktól; végül csak Nagy Péter uralkodása alatt, a 17. század utolsó éveiben dőlt el, hogy a tatár zsarolásnak vége. A Krími Kánság egyre inkább az oszmán-török érdekek előretolt hídfőállása volt Oroszországgal szemben, s az oroszoknak 1783-ban sikerült a Krími Kánságot végleg anektálniuk.

5

**KÁNOK ÉS BÉGEK:
ÁLLAM ÉS TÁRSADALOM
AZ ARANY HORDÁBAN**

Keleti önkény? Ázsiai termelési mód? Nomád feudalizmus?

A történelem jóval több uralkodók trónharcainál, csataképek véres tablójánál, birodalmak keletkezésének és bukásának *leírásánál* Pedig a modern európai történetírás sokáig ebben az irányban haladt, a történelem kronológiai és eseménytörténeti alapvetését végezve el, amióta a 17. században megszületett a források összegyűjtése és kritikai feldolgozása. Magának a történelemnek a felfedezése hatalmas civilizációs vívmány, amelyet a középkori Európa a görög-római antikvitástól vett át és tanult meg. Világosan erre utal a *historia* szó európai elterjedése: az európai nyelvek a történelmet ezzel a görög-latin szóval jelölik, s ahol ez nem így van, mint a mi nyelvünkben (*történelem*) vagy a németben (*Geschichte*), ezek a sajátos kifejezések mind később születtek, a *historia* tudatos helyettesítésére. Amint a magyar és a német szó származása világosan mutatja, a „történelem” eredetileg *eseményt, történet* jelentett, esetleges, véletlenszerű vagy, a keresztény világkép szerint, gondviselésszerű tényeket. Hogy a történelemben *fejlődés* és *rendszer* is van, az késői európai gondolat, a 17. század, majd a 18. századi felvilágosodás szülte. A modern történetírás kialakulása tipikusan európai jelenség, ahogyan minden emberi és társadalmi jelenség *történetiségének* a gondolata is az európai gondolkodás talaján született. A 19. századra alakulnak ki a *történeti fejlődés* alapjára építő történetfilozófiák, a hegeli, majd a belőle szervesen merítő marxi gondolatrendszer. A tőkés rend gyarmatosító tevékenysége és erőszakos exportja fokozatosan teremti meg a világtörténelmet, amely a 20. századra valóban egységes világfolyamattá válik.

Marx és Engels a korabeli tudományok eredményeire építve dolgozzák ki társadalmi formációelméletüket. E szerint az emberiség története lényegében *öt* gazdasági-társadalmi alakulatba sűrítendő: az ősközösségi, a rabszolgatartó, a feudális, a kapitalista és a szocialista-kommunista formációba. Fontos azonban figyelembe vennünk, hogy Marx és Engels nagyszabású elmélete elsősorban *az európai történeti fejlődés ismeretében* készült. Az ő korukban Ázsiáról, főként az indiai és a kínai civilizációról a mainál hihetetlenül kevesebb és lényegtelenebb ismeret állt a történettudomány rendelkezésére. Marx fiatalkori írásaiban, majd a csak jóval a halála után, a 20. században publikált „Grundrissé”-ben mégis megjelenik már az a gondolat, hogy az ázsiai társadalmak fejlődését nem

lehet erőszakkal belepréselni az európai fejlődés ismert menetébe. Éppen ezért Marx a pre-kapitalista, a tőkés rend előtti ázsiai társadalmakra az *ázsiai termelési mód* fogalmát vezette be. Ennek a formációnak a lényege a föld közösségi tulajdona lenne, szemben az antik (vegyes, közösségi és magán-), valamint a germán (magán-) földtulajdonnal szemben. A Marx részéről felvetett gondolatot az 1920-as években felújították és továbbfejlesztették a Szovjetunió marxista ideológusai és történészei. Ennek a termékeny vitának a harmincas évek elején a sztálini személyi kultusz adminisztratív úton véget vetett, szektásokként bélyegezve meg az ázsiai termelési mód híveit, s egyedül üdvözítőnek nyilvánítva a marxi ötös formáció sémáját. Vagyis minden nép történelmét igenis bele kell préselni az ötös séma megfelelő rubrikájába! A hatvanas években, a XX. kongresszus utáni friss légkörben újból napirendre került az ázsiai termelési mód kérdése, immár nemzetközi vitává bővülve. Ebben Tőkei Ferenc révén a magyar marxista ideológusok is részt vállaltak. A vita ez alkalommal nem ért véget, hanem ma is aktuális. Ennek a formáció-elméletnek bárki lehet a híve vagy az ellenzője. A történész szuverén joga, hogy milyen módszerrel és elméletekkel dolgozik. A történelem és a történetiség elve semmilyen irányban sem szereti és nem is tűri meg a merev, dogmatikus elveket. Szükségünk van ugyan fogalmi absztrakciókra, hogy dolgozhassunk, de ezekbe az elvont sémákba sohasem lehet csonkítás nélkül belegyömöszölni a tényeket. Gondolati sémákat, modelleket fogadunk el, a tényekre alkalmazzuk őket, a tények pedig visszahatnak a sémára és módosítják.

A *feudalizmus* például olyan terminus, amelynek létét, gyakorlati alkalmazhatóságát egyetlen történész sem vonhatja kétségbe. De még az egyértelműen feudálisnak minősített középkori Európa egyes régióiban is mennyi arca, mennyi konkrét formája van ennek a formációnak! Itt egyik vonása, ott valamely másik a szembeötlő és uralkodó; ami az egyik helyen kifejlett formában van meg, az egy másik területen netán embrionális szinten rekedt. Ezenkívül magát a feudalizmus kifejezést is történetileg kell vizsgálnunk. Kialakul, fejlődik, visszafejlődik, eltávozik, más jelenségekkel keveredik, kihal. Tehát földrajzilag és időrendileg egységes feudalizmus, *a* feudalizmus – nem létezik. Egy történeti terminusnak akkor van értelme, ha nem túl szűk és nem túl tág jelentésű. Ha a feudalizmust a nyugat-európai hűbériségre szűkítjük le, vagy pedig parttalanul kitágítjuk Ázsia felé, hogy kínai, indiai és egyéb feudalizmusról is beszélhessünk, egyaránt használhatatlanná teszünk egy történelmi fogalmat. Az ötös formáció

elméletének a világtörténelemre erőltetése, akárcsak az ázsiai termelési módnak a nem európai történeti fejlődésre való ráhúzása, bármilyen furcsán hangozzék is, ugyanannak az Európa-centrikus történetszemléletnek a merev megnyilatkozása, amelyet éppen az utóbbi elmélet tagad.

Az ázsiai termelési mód elméletének hívei helyesen ismerték fel, hogy az Európán kívüli történelmet nem lehet az európai fejlődés alapján kikovácsolt fogalomrendszer kaptafájára ráhúzni. Főleg a kínai és hátsó-indiai fejlődés területén sok konkrét elemzéssel járultak hozzá a szakemberek az egyes nem európai történelmek megértéséhez. Ugyanakkor viszont a nem európai fejlődést egységes fejlődésnek látni, s egységes címkével, az ázsiai termelési mód címkéjével ellátni, éppen olyan egyoldalú módszer, mint a rabszolgatartó és a feudális terminusok Ázsiára való kiterjesztése. Arról már nem is szólva, hogy Ázsia földrajzi fogalmának belekeverése egy történelmi terminusba, amelyet az afrikai és az ősmérikai fejlődésre is használunk, egyenesen zavaró. Egy fogalom, amelyet olyan eltérő, és egymástól teljesen független történeti területekre és civilizációkra alkalmazhatunk, mint Kína vagy az amerikai azték birodalom, rendkívül csekély értékű a konkrét történelmi elemzésekben. Ha Kínát, Indiát, a belső-ázsiai nomádok világát, az arabokat, az aztékokat és a perui inkákat *egyaránt* az ázsiai termelési mód címkéjével látjuk el, akkor a középkori Kínát, Indiát és az említett civilizációkat a feudalizmus címkéjével ellátó szakértők nyugodtan nevezhetnék a feudalizmust – „európai termelési módnak”. Ezzel az abszurd példával csak azt akarjuk jelezni, hogy mind az európai történeti fejlődés ötös formációjának világtörténelmi távlatú kiterjesztése, mind az ázsiai termelési mód *minden* nem európai fejlődésre való alkalmazása ugyanazon ideológiai érem *két* oldala.

A szociológia és a történetfilozófia 20. századi fejlődése, főként Max Weber kutatásai aláhúzták a differenciált szemlélet jelentőségét. Eszerint egy társadalmat nem lehet pusztán egyetlen tényezőre leszűkítve osztályozni. Például a földtulajdonviszonyok egyedüli osztályozó elvként való alkalmazása bántó egyoldalúság. A társadalmi jelenségeket a maguk sokoldalúságában, a gazdasági, politikai, kulturális és más szférák bonyolult együtt hatásában kell megragadni.

Amennyire beszélhetünk szerves európai történelemről, úgy nem beszélhetünk ilyenről az Európán kívüli világ esetében. A kapitalizmus európai megjelenéséig és kifejlődéséig nem létezik világtörténelem, csak helyi kultúrák és civilizációk vannak. Éppen ezért egyoldalú elmélet az is,

amely az ázsiai termelési mód Marxra visszanyúló, ám jelentősen továbbfejlesztett elmélete mellett és ellenére született a német származású amerikai sinológus, vagyis Kína-szakértő, K.-A, Wittfogel tollából. Híres műve, az „Oriental despotism” („Keleti önkényuralom”) 1957-ben jelent meg, s ezzel Wittfogel új fogalmat teremtett a keleti társadalmak osztályozásában. Wittfogel kezdetben marxista, később az ázsiai termelési mód elméletének híve volt. A *keleti despotizmus* fogalmával olyan elméletet próbált kidolgozni, amely, akár csak az ázsiai termelési mód, az Európán kívüli történeti fejlődésekre nyújt egyetemes sémát. Lehetetlen pár mondatban egy ilyen bonyolult elméletet ismertetni, mégis meg kell kísérelnünk. A keleti despotizmus elmélete szerint, amint az az elnevezésből is következik, a keleti társadalmakban valamely teljhatalmú uralkodó nevében egy hivatali bürokrata-réteg gyakorolja a hatalmat. A tudós a keleti társadalmak lényegét az államhatalmat kisajátító bürokrataréteg mindenhatóságában, illetve az emberi szabadságjogok ki nem alakulásában látja. Wittfogel, mint kiváló Kína-szakértő, számos találó megfigyelést közöl, elmélete mégis védhetetlen és elhibázottan általánosító jellegű. Az ázsiai termelési mód hívei éppúgy, mint a klasszikus ötös formációelmélet marxistái, a keleti despotizmus elméletét kereken elutasították. Érdekes, hogy egy ponton Wittfogel keleti despotizmus elmélete, illetve az ázsiai termelési mód elmélete mégis találkozik: antidogmatikus felfogásukban. Mindkettő elutasítja ugyanis a vulgármarxista dogmákat, s közben a nem európai fejlődést egyaránt saját rendszerükbe akarják belepréselni.

Amíg a keleti despotizmus elméletét *egészében* a legtöbb kutató elutasította, az ázsiai termelési mód hívei pedig Keleten és Nyugaton egyaránt kisebbségben vannak, addig a társadalmi formációk ötös elmélete a marxista történészek körében virulensnek bizonyult. A szovjet történettudomány a húszas évektől kezdve a belső-ázsiai nomádok és az Arany Horda történetének elemzésénél elsősorban a *feudalizmus* fogalmát alkalmazza. Korszakalkotó volt ezen a téren a kiváló orientalista, B. J. Vlagyimircov munkássága, pontosabban a tudós nagy elméleti munkája, „A mongolok társadalmi rendje. A mongol nomád feudalizmus”, amely 1934-ben jelent meg. Vlagyimircov műve témánk szempontjából elsőrendű fontosságú. Az olvasónak az a benyomása, mintha ez a könyv nem lenne más, mint az ötös formáció elmélet „feudalizmus” címszavának egy belső-ázsiai nomád társadalomra való adaptálása. Hogy ennél mégis több, azt a

szertő szaktudósi rangja biztosítja. Kétségtelen, hogy Vlagyimircov is a feudalizmus európai fejlődéséből elvont koncepcióját erőszakolja rá a mongol társadalomra, de mint kiváló filológus és történész, sohasem szakad el annyira a tényektől, mint egy ideológus. Munkája tehát, erőltettségére ellenére, sok mindent megértet a mongol nomádok társadalmi és gazdasági rendszeréből, mert mindig konkrét elemzéseket nyújt.

A *nomád feudalizmus* elméletét Vlagyimircov úgy értelmezi, hogy a föld magántulajdona, amely a feudalizmus egyik fő jellemzője, a nomádoknál is megtalálható, oly módon, hogy a legelőterület, ahol a nomád nemzetségek közösségi és egyéni tulajdonban levő állataikat legeltetik, a kánok és a törzsfők, *nojonok* tehát az uralkodó és a nagyurak magántulajdonában vannak.

Vlagyimircov elmélete széles körben elterjedt a szovjet történelmi irodalomban, és csak az ötvenes-hatvanas években alakult ki vita a nomád feudalizmus vlagyimircovi értelmezése körül. Elsősorban Tolibekov kazak és Markov orosz történészek munkáira gondolunk. Ők vonták ugyanis kétségbe, hogy a nomád társadalmakban létezett volna földmagántulajdon; ennek megjelenését a letelepedett életmódhoz kötik. E sorok írója nem titkolja, hogy Tolibekov és Markov nézeteit osztja, kevésbé bizonyítottnak tartva Vlagyimircovnak és híveinek a *nomád feudalizmusról* megfogalmazott tételét. Ezzel persze nem tagadjuk, hogy bizonyos, nomádok által alapított államokban, tehát a mongol birodalomban is, a letelepült népek és területük meghódítása után olyan jelenségek bukkantak fel eredeti fejlődési jegyekként, amelyek az európai feudalizmus *bizonyos* korszakának *bizonyos* elemeire hasonlítanak. Mindazonáltal nem beszélhetünk Arany Horda-i feudalizmusról mint történelmi jelenségről. A legtöbb, amit megengedhetünk, hogy bizonyos társadalmi-gazdasági jelenségek feudális jellegéről beszélünk. Csakhogy ezek a jelenségek éppen a nomádok hódítása után, a letelepedett népek készítésére indultak fejlődésnek, tehát ha feudalizációról egyáltalán beszélhetünk, annak éppen hogy a nomádokhoz nincs köze. Röviden, a *nomád és a feudalizmus* fogalmak együttes használatát nem indokolják történelmi érvek.

Mindaz, amit eddig e három elmélet gyengéiről, korlátairól mondtunk, nem azt jelenti, hogy a szóban forgó elméletek nem tartalmazzanak értékes gondolatokat, magvas elemzéseket, amelyeknek konkrét történelmi kutatásainkban ne látnánk hasznát. Meggyőződésünk, hogy az Arany Horda államát sem a keleti önkényuralom, sem az ázsiai termelési mód, sem a

feudalizmus fogalmával nem jellemezhetjük. Ugyanakkor viszont azt is meggyőződéssel vallhatjuk, hogy az Arany Horda államára igenis jellemzőek a keleti önkényuralom, az ázsiai termelési mód és a feudalizmus bizonyos fogalmi ismérvei. Más szóval, az Arany Horda olyan, eredeti fejlődés révén létrejött kelet-európai államalakulat és társadalmi-gazdasági képlet, amelyet sokoldalúan kell elemeznünk, leírunk, megvilágítanunk anélkül, hogy bármilyen kényelmes, a történeti fejlődés más tájairól orozott címkét aggatnánk rá.

A törzstől az államig

Az állam az emberiség nagy civilizációs vívmánya. Belső-Ázsia történetében igen sokszor keletkezett nomád hódítás révén hatalmas államalakulat, de ezek, a hunok, az avarok, a türkök, az ujgurok birodalmi, hosszabb-rövidebb virágzás után elbuktak. A belső-ázsiai nomád közeg képes volt hatalmat, sőt államot teremteni, de csak a letelepült országok civilizációja tette lehetővé, hogy nomád alapítású birodalmak fenn is maradjanak. Ennek következménye mindig a nomád hódítók beolvadása volt. Innen az a paradox helyzet, hogy a belső-ázsiai, törökök és mongol nomád csoportok hosszú századokon át újra meg újra meghódították Észak-Kínát, birodalmat szerveztek, de pár nemzedék alatt beolvadtak a kínai civilizáció tengerébe, átadván helyüket egy frissen jött nomád dinasztiának vagy egy „bennezült” kínai uralkodóháznak. A belső-ázsiai nomád államok viszont abból a törzsi-nemzetségi világból nőttek ki, amely a 12. században is jellemezte a mai Mongólia területén élő mongol és török törzseket.

Milyen is volt az a törzsi világ, amelyből Dzsingisz birodalma kiemelkedett? A társadalom és a gazdaság alapsejtje a nagycsalád, mongol nevén az *ajil* volt. (Érdekes megjegyeznünk, hogy ez nagyon régi török eredetű szó a mongolban, a török nyelvekben pedig eredetileg állatok számára elkerített karámot vagy ólat jelentett, később a néhány sátorból álló kis nomád települést, falut is, amely a karám mellett szerénykedett. Az orosz *aul* szó az utóbbi jelentésben került át valamelyik török nyelvből, amíg a magyar „ól” az első jelentésben honosodott meg nyelvünkben, egy honfoglalás előtti török nyelvből való átvételként.) Az állatállomány a család tulajdona volt, a nős fiúk megkapták a részüket belőle, külön *ajilba* mentek, de együtt legeltettek apjuk nyájával. A legkisebb fiú volt a tűzhely

örzője, aki az atya jurtáját, ingóságait is örökölte az állatokkal együtt. Ő nem hagyta el atyját, amíg az meg nem halt. Több ajil együtt alkotott egy nemzetséget, mongolul *obokot*, több obok egy *irgent*, vagyis törzset.

Mint minden törzsi rendszer a világon, a mongol törzs lényege sem egyértelmű a kívülálló számára, főleg nem nyolcszáz év távolából. A nemzetség, az altörzs vagy ág, illetve a törzs határvonalai rendkívül képlékenyek a nomádok világában. Tudati síkon, és ezt forrásaink is rögzítik, a nomádok úgy éltek saját törzsi rendszerükben, hogy az a családok szétbomlása révén jött létre. Ezt azáltal juttatták kifejezésre, hogy minden törzsnek képzeletszülte genealógiája, egy közös őstől való származási legendája volt. A törzs úgy fogadott be egy idegen nemzetséget, hogy az elfogadta a törzs származási legendáját. Tehát a társadalom, és ez megint csak általános tanulsága a világ népeit tanulmányozó szociálintropológiának, úgy fejezi ki a politikai összetartozást, hogy vérségi kötelékekre utaló kifejezéseket használ. Ősidőkben a vérségi elv valóban fontos társadalmiszervező tényező volt, de ez ne tévesszen meg bennünket, ha a 12. századi mongol-török törzsi világban teszünk látogatást. Ennek a társadalomnak már semmi köze sincsen az ősközösségi formáció nemzetségi világához, annál jóval fejlettebb, politikailag és gazdaságilag is tagolt társadalom. Ezt sokan elfelejtették, amikor a belső-ázsiai nomádok törzsi világát „primitív nemzetségi társadalmakként” kezelték. Az európai feudalizmusban, amikor a hűbériség különböző fokán álló egyének atyának, fiúnak vagy testvérnek nevezik egymást, kinek is jutna eszébe, hogy a hűbériség – nemzetségi társadalom? Ugyanilyen durva hiba lenne, ha a 12. századi mongolokat az ő terminológiájuk alapján primitív nemzetségi társadalomnak gondolnánk. Dzsingisz kán korára a mongol törzsekben és nemzetségekben már erős volt a gazdasági elkülönülés gazdag és szegény közrendű között, a nemzetség- és törzsfők pedig széles körű hatalmat gyakoroltak, persze főként hadjáratok idején. Márpedig a háborúskodás mindennapos volt a nomád törzsek világában.

És itt felvetődhet a földtulajdon kérdése. Láttuk, hogy a nomád számára a legfontosabb az állatállomány és a sátor, egyéb ingóságai a család, illetve saját személyi tulajdonában van. A nemzetségek nagycsaládonként használták a közös törzsi legelőterületet, mongol nevén a *nutugot*. Nyomát sem találjuk itt Vlagyimircov azon fikciójának, hogy a legelőterületet a törzsfők, a nojonok osztanák szét a közrendűek között. Persze ez a törzsi terület, a *nutug*, rendkívül laza fogalom a mongol nomádok világában,

helye sokat és gyakran változhat az állandó törzsi-nemzetségi villongások közepette. Az állatállomány fosztogatása és a vadászterületek fölötti huzakodás miatt állandóak a törzsi viták. Ajlok és obokok válnak le az egyik törzsről, hogy a másikhoz csatlakozzanak. Arról, hogy a törzsfők tulajdona lenne a törzsi terület, szó sincsen. De – hogy az ázsiai termelési mód híveinek öröme kisebb legyen – ez nem azért van így, mintha a nomád törzs *tudatosan* közösségileg birtokolná a földet. A föld, a terület egyszerűen nem játszott szerepet, vagy, pontosabban szólva, alárendelt szerepet játszott a nomád szemléletében. A nomád *tudatilag* (jogi, érzelmi szempontból) nem kapcsolódott úgy a földhöz, mint egy letelepült földművelő.

Az 1100-as évek végének mongol törzsi társadalmának többségét azok a szabad közemberek, pásztorok alkották, akik a törzsi villongások idején egyúttal a törzs harcosai, fegyverforgatói voltak. Az ő soraikban éppen a háborúk miatt indult meg a vagyoni differenciálódás, ahogyan az állandó harcok viszontagságai között kiemelkedtek a jó szervezőképességű hadvezérek. A vezetők, a *nojonok* hatalma tehát elsősorban háborúk idején nőtt meg, békében még alig volt több hatalmuk, mint bármelyik egyszerű harcosnak. Dzsingisz előtt tehát holmi pusztai arisztokráciáról beszélni még lehetetlen. Vagyoni egyenlőtlenségek léteznek, társadalmi tagolódás is van, de fejlett hatalmat gyakorló uralkodó osztály sehol. Ezért még a „korai osztálytársadalom” is túlzás, amit erre a világra mondhatunk. Nagy a társadalmi mozgás, a mobilizáció, hamar lehet a rátermett harcosból vezető. A törzsek közti háborúskodás nagyon szerény méretű, a „hadjáratok” pár száz, ritkán pár ezer embert mozgatnak meg. A korszak törzsfőit, „hadvezéreit” inkább alkalmi célokra összeverődött bandák vezéreinek mondhatnánk.

Ez tehát az a belső feszültségekkel terhes törzsi világ, amelyet egy tehetséges vezető, mint Dzsingisz, néhány év alatt birodalommá képes szervezni. Ez a mozaikszerű struktúra, a sok-sok apróbb és nagyobb nemzetség és törzs szinte a politikai hatalom szülőanyja a lovas nomádok világában. Dzsingisznek mégis olyan birodalmat sikerült létrehoznia a 13. század elején, amely jellegét, méreteit és tartós fennmaradását tekintve messze felülmúlt minden addigi belső-ázsiai hatalmat. Meg tudjuk-e fejteni Dzsingisz titkát? Hogyan tudta birodalmát nemcsak megteremtteni, hanem tartós államalakulattá is formálni?

Dzsingisz pályafutása úgy kezdődött, mint nagy elődeié a füves pusztán: a szomszédos törzsek meghódításával. A hódítás révén a legyőzött törzs a győztes tulajdona lesz, vezetőit kiirtják, ha ellenálltak, majd új, a hódító törzs vezetéséhez hűséges vezető réteget állítanak az élére. A zsákmány a hódító törzset gazdagítja, persze nem egyenlő mértékben: a törzsi vezetőréteg kapja a legtöbbet. Ezek a hódítások nem módosítják a törzsi világ gazdasági alapjait, az állattartás formáját. Vlagyimircov és iskolája szerint Dzsingisz hódításai nyomán a nomád feudalizmus erőteljes fejlődésnek indult a török-mongol nomád világban. Csakhogy ennek nem látjuk igazolható nyomát. A mongol hódítás kétségkívül jelentékeny változásokat idéz elő a kialakuló nomád birodalom életében, de ezeknek semmi közük a földtulajdonviszonyokhoz. Vlagyimircov szerint az egyszerű pásztorharcosok a hódítások révén egyre inkább a feudális pusztai arisztokrácia hatalma alá kerülnek, s a gazdag urak nyájainak őrzői lesznek, éppen úgy, ahogyan a középkori jobbágy kénytelen művelni a földesurak birtokolt területet. Vlagyimircov szavaival a mongol köznép többsége „idegen nyájak pásztorává” lesz. Ez így nem igaz; a törzsi vezetők, az urak rétege nem óriási nyájak tulajdonosa, az állatállomány továbbra is a közemberek, a nagycsalád tulajdonában marad. De kié a föld? – kérdezik a nomád feudalizmus hívei utolsó érvként. Természetesen – mondják – a nojonoké, a törzsi vezető rétegé, amelynek egyedüli joga van dönteni abban, hogy a törzs hol legeltetheti a nyájait. Ez azonban ismét csak igazolhatatlan feltételezés a Dzsingisz alatti, szerveződő birodalom korában. A föld is, mint minden: emberek, népek, városok, vagyonok az uralkodó, a kán tulajdona. Ez olyan elképzelés, amely Kínától Indiáig, és még sok helyen általános a nem európai fejlődésben, de az ókori európai államelméletben is megvolt. Ez minden önkényuralom, tehát az abszolút hatalom elvén alapuló államelmélet általános elve, akár keleti despotizmus, akár nyugati, ha ezeknek a földrajzi terminusoknak egyáltalán van értelme. A kérdés éppen az, hogy az abszolút hatalomnak ezen az elméletén belül milyenek voltak a tényleges tulajdonviszonyok? A mongolok Dzsingisz idején, mint évszázadokkal korábban a különféle birodalomalapító belső-ázsiai török nomádok, *nép*-ben, nem pedig *földben* gondolkoztak. Az államot az ember és állatállomány koncentrációja és növekedése révén jelentkező *hatalomban* képzelték el és érezték; ez a nomád viszonyok alapján teljesen érthető. *A területiség elve csak letelepedett társadalmak esetén lehet az állam nélkülözhetetlen ismérve!* Persze a nomád is tudta, hogy embernek és

állatnak földterület kell, hogy sátrat verjen és legeltesse nyáját. Csakhogy ez a földterület *állandóan változott*; egy nomád állam akár pár év alatt ezer kilométerekkel odébb „helyezhette át” saját területét Belső-Ázsia hatalmas füves pusztáin, és ez az *államszemléletben* semmilyen változást sem hozott. Egészen más a helyzet, amikor a nomád hódítók letelepedett civilizációkkal találkoztak. Ezeket nem lehetett egészen letarolni, a szántóföldeket legelőterületté változtatni, jóllehet a hódítás első szakaszában Dzsingiszék ezt is megtették. A megművelt földeket és a fallal övezett városokat a pusztai nomádok csupán akadálnak tekintették. Csakhogy hamarosan rájöttek, hogy a pusztítás helyett az adóztatás, a mezőgazdaság és kézművesség adóztatása minden rombolásnál hatalmasabb zsákmányt és gazdagságot jelent. S éppen ezzel a felismeréssel kezdődik a mongol világbirodalom történetének második fázisa.

Volt azonban Dzsingisz kánnak egy zseniális újítása, amely roppant hatással volt a mongol államiság további történetére, és amelynek révén az általa alapított nomád birodalom sokkal nagyobb teherbírású lett történeti távlatokban is, mint a korábbi idők belső-ázsiai nomád birodalmi. Talán ez az a „titok”, amely Dzsingisz birodalmát szívósabbá tette elődeinél. A mongol *hadsereg* megszervezésére céloztunk. Maga a nomád *had* kialakítása nem újdonság, hiszen a hunok óta a szabad pásztorokból összeverődött nomád törzsi hadsereg jó néhányszor ámulatba ejtette Eurázsia civilizált társadalmait. Csakhogy ezek a hadak ugyanolyan gyorsan bomlottak szét, mint amilyen váratlanul létrejöttek. Katonai és törzsi vezetés ugyanis teljesen egybeesett, és a törzsi világ centrifugális erői egy-egy kivételes képességű uralkodó, például Attila halála után azonnal elemeire szabdalták a vezér alatt hatalmassá duzzadt sereget. Dzsingisz kán, akárcsak nomád elődei, a törzsi világot hadseregbe kezdte szervezni. Még a szervezés tízes elve is ugyanaz volt, amely már a hunok óta ismerős Belső-Ázsiában. Ami Dzsingisz esetében újdonság, a kán kísérlete az erős és visszafordíthatatlan érvényű *központi hatalom* kialakítására. Ennek alapfeltétele pedig a törzsek szétzúzása volt. Emlékezhetünk, hogy a Kárpát-medencében a 10. század végén megszülető keresztény magyar államban a visszahúzó erőket főként a régi törzsek képviselték. Géza fejedelem, majd Szent István király mindent megtett a törzsi hatalom szétzúzására; Magyarország egész területéről ismerünk törzsi eredetű helyneveket (Kér, Keszi stb.), ezek tanúsítják, hogy az egykori törzsek erejét széttelepítéssel törték meg. Az új magyar államot a területiségen

alapuló megyerendszer alapján szervezték. Dzsingisz is egész államát katonai egységek szerint osztotta fel: tízezrekbe (*tümen*), ezrekbe (*minggan*), századokba (*dzsagun*), tizedekbe (*arban*). Ez végleges formában Dzsingisz nagy kánna választásakor történt meg, 1206-ban, amikor a nagyúr 95 ezredes fennhatósága alá helyezte az egyesített mongol-török törzsi világot. A hadi szervezet és az ebből következő tökéletes centralizáció révén jött létre a korai mongol állam, anélkül azonban, hogy Dzsingisz a törzsi kereteket teljesen szétrombolta volna. Számos példát ismerünk, amikor egyes katonai csoportok ugyanabból a törzsből szerveződtek, a törzsi harcok során a legyőzött törzseket viszont Dzsingisz katonai alapon szétszította. A sorrend „A Mongolok Titkos Története” szerint ez: „Imígyen levverte, kirabolta és szanaszét osztotta a kereit népet.” A szétszítás világosan az ingóságokra és az emberekre utal. Dzsingisz a hűséges harcosok között osztotta szét a legyőzött törzseket-nemzetségeket. A kereit nép vagy törzsszövetség egyes törzseit és nemzetségeit például katonai alapon, mintegy szolgálati jutalomként osztotta szét. Ugyanakkor viszont a *kereit* név. mint a szétszórt kereit törzsek és nemzetségek neve, törzsi alegység vagy nemzetség neveként fennmaradt az új törzsszövetségi keretek között is. Egy-egy legyőzött nemzetségnek vagy törzsnek az együtt hagyása egészen kivételes kegynek számított, kevés példát is tudunk az ilyesmiről. A nemzetségi-törzsi világ, ha teljesen átalakult formában és a katonai funkcióknak alárendelve is, de mégsem szűnt meg Dzsingisz államában.

A Dzsingisz korára már erősen hierarchizált törzsi társadalomban létrejött az a nemzetség- és törzsfők körüli katonai kíséroréteg, amely Dzsingisz hódításaiban és államalapításában olyan nagy szerephez jutott. A mongolban *nökör*nek nevezik azt a szabad harcost, aki egy nojon katonai szolgálatába lép. A *nökör* a törzsfő bizalmi emberei közé tartozott, aki békeidőben az úr szállása körüli teendőket látta el, mintegy udvari szolgálta volt. A *nökörök* különféle törzsek és nemzetségek soraiból kerültek ki, rendszerint az elszegényedett elemek közül, így saját régi törzsüknek nem tartoztak többé hűséggel, egyedül csak új uruknak. Hadi és egyéb szolgálataik fejében ellátást és védelmet kaptak az úrtól.

Hasonló katonai kíséroelem jelenléte és ennek a rétegnek a szerepe a kialakuló államhatalom megszervezésében más kora középkori népeknél is megfigyelhető. Elegendő a germán *Gefolgschaft* vagy a keleti szláv *druzsina* szerepére utalnunk. Az előbbinek a korai germán királyságok, az

utóbbinak a Kijevi Rusz kialakulásában volt fontos szerepe. A személyi függésen alapuló nökör-intézmény bizonyos általános jellemzőiben csakugyan hasonlít az európai hűbériség viszonyaira, amennyiben mindkettő a személyes függésen alapul, s a hűbériséget is korábbi, prefeudális barbár germán előzményekre lehet visszavezetni. De a nökör-intézményt hűbériségnek vagy vazallusi függésnek tekinteni terminológiai zavart okozna. Az európai feudalizmusnak egy sereg más tényezője is van, mint a mongol nököriségnek, és szerződéses jellege, amely írásos formában is rögződik, sokkal magasabb fejlődési fokra állítja, mint a nomádoknál kialakult kíséreti rendszert. A nyugati hűbériség olyan kétoldalú jogviszony volt, amely a hűbérest is bizonyos jogokkal ruházta fel, tiszteletben tartva emberi méltóságát is. A mongol-török világban viszont a szolga teljesen kiszolgáltatott személy, jogai csak az úrnak, a nojonnak vannak. A nökörök alkották tehát azt a katonai és „polgári” élcsapatot – a kettő teljesen egybeesett –, amely a mongol birodalom születésénél bábáskodott. A mongol nökör szó, amelyet leginkább a „társ, bajtárs” szóval adhatnánk vissza, a mongolok által meghódított kunokhoz is átkerült, bizonyára az intézmény nevéként, így azután a magyarországi kunoknál is megvolt. A magyar források *nyögérnek* nevezik ezt a kun katonai kíséroréteget, amely olyan nagy szerephez jutott IV. (Kun) László uralkodása idején. (Csak érdekességként említjük, hogy a 20. századi Mongóliában, a mai Mongol Népköztársaságban az „elvtárs” szó megjelölésére is ezt a szót használják, amint az orosz *továriscs* szó is a tágabb „társ, bajtárs” szótól kapta modern „elvtárs” jelentését.)

A dzsingiszi hódítások során alakul ki az előjogoknak az a kezdetleges rendszere is, amely főbb vonásaiban sok bomló törzsi társadalomra jellemző. A mongolban *darkannak*, a törökben *tarkannak* vagy *tarhannak* nevezték azt a szabad személyt, aki hűsége és katonai szolgálatai fejében bizonyos kiváltságokban részesült. Ezek a kiváltságok a következők voltak: a hadi-es a vadzsákmány teljes megtartásának joga (szemben a közemberrel, akinek egy bizonyos részt mintegy adóként le kellett adnia katonai-törzsi főnökének), kilenc bűnét nem büntették, ivadékai pedig élvezhették mindezeket az előjogokat. A darkan-kiváltságokat szabad közember és katonai-törzsi vezető egyaránt megkaphatta, tehát eredetileg semmi köze sem volt a szociális-gazdasági helyzetéhez. A hatalom teljes központosítására utal, hogy a legfőbb úrnak mindenki, a leghatalmasabb nojonok is adózni kénytelenek, holmi feudális kiváltságokról, hát még

adományokról viszont a dzsingiszi államban szó sem lehet. A darkan-intézményből mindenesetre kialakulhatott a feudalizmushoz hasonló mentességi rendszer a letelepedett kultúrákkal való együttélés idején, a késő 13. és a 14. században.

Amikor Dzsingisz 1206-ban „a nemezfalú jurták népét”, tehát a mongóliai törzsi világot nomád birodalommá egyesítette, lezárult az államalapítás első fázisa. A második korszak azoknak a hódításoknak az ideje, amikor a letelepült civilizációk kerültek sorra: Turkesztán, Irán, Kaukázus, volgai Bulgária, az orosz fejedelemségek. A fallal övezett városok, amelyek előbb csak pusztítani való objektumok voltak, hiszen csak elcsúfították a legelőt, csakhamar a birodalom fontos erőforrásai lettek. A korai mongol állam vezetői még Dzsingisz életében rájöttek, hogy a mezőgazdaság és a városi kézműipar megadóztatása révén kerül a legnagyobb zsákmány a hódítóknak. A városokat Dzsingisz közvetlenül általa kinevezett kormányzókra bízta, mongol nevükön *darugákra*, török nevükön *baszkakokra*. A katonai egységekkel támogatott helytartók szedették be a hatalmas adókat. Az adóztatáson kívül a mongol hatalom nem is avatkozott be a földművesek és a városok életébe.

A nem nomád elemet a mongol állam nem tudta olyan határozottan magába olvasztani, mint a nomádot. Jóllehet a nomád és a földműves szektor mindvégig elkülönült a mongol birodalomban, majd az Arany Hordában, bizonyos fokú integrációra az idők folyamán mégis sor került. A mongol-tatórok az államhatalmat egységesítették, a földműves lakosság révén pedig a feudalizációhoz *hasonló* jelenségek bukkantak fel az Arany Horda társadalmi-gazdasági fejlődésében. Ebből a szempontból a 13., 14. és 15. század nagy különbségeket mutat. Ezt az állami, illetve társadalmi-gazdasági integrációt érdemes közelebbről is megvizsgáljunk, vagyis azt a kérdést: hogyan lesz valamely nomád birodalomból vegyes, nomád-földműves alapokon nyugvó állam.

Tatár államelmélet: az ulusrendszer

A mongol birodalom a mongol-török törzsek teljes meghódítása, majd civilizált területek leigázása révén keletkezett. A meghódított törzseket, törzsszövetségeket, népeket a mongolok az *irgen* szóval jelölték. Ugyanakkor azt a sok törzsrre, népre kiterjedő hatalmat, amelyet a mongolok hoztak létre, *ulusnak*, vagy az előző szóval összetéve *ulusz*

irgennek nevezték. Nomád szemlélet szerint a meghódított népek, törzsek összessége a hódító vezér nemzetségének a tulajdona. A mi esetünkben tehát Dzsingisz kán és nemzetsége volt a mongol ulusz birtokosa. Az ulusz fogalom tehát először ugyanúgy a hatalmat, a hatalmi koncentrációt jelzi, ami népek egyesítése, magyarán hódítás révén jön létre. Ebben a nomád birodalomfogalomban, az uluszban, a területiségnek alárendelt szerepe van. A kialakult birodalom vezető rétege Dzsingisz nemzetsége, amelyet büszkén *altan urugnak*, arany ágnek vagy arany nemzetségnek neveznek. A legfőbb uralkodó csakis ebből a családból származhat, megválasztására a káni rokonság összejövetelén, az „ország gyűlésén” kerül sor, amelyet a török-mongol *kuriltáj/kurultáj* szóval jelöl. A kán az uralkodó családból származó „hercegeknek”, a *köbegüneknek* örökletes használatra adja a birodalom egyes részeit, s ezeket a nép- és birodalomrészeket éppúgy ulusznak nevezik, mint az egész birodalmat. Amíg a birodalmi egység, legalábbis papíron, fennállt, Kínától az orosz fejedelemségekig, a birodalom összefoglaló elnevezése *mongol jeke ulusz* volt, magyarul „nagy mongol birodalom”, amíg a részbirodalmakat a tulajdonos dzsingiszida nevével jelölték. Először, mint emlékezünk, Dzsingisz kán négy fia között osztotta fel birodalmát, s a legidősebb, Dzsocsi kapta örökül az Irtistól nyugatra eső részeket. Dzsocsi ulusza a kán fiai, Batu és Berke alatt válnak ténylegesen, *de facto* is önálló államokká, és Mengü-Temür 1266-ban veretett érme jelzi a jogi, *de jure* függetlenedést. Bár Dzsocsi országának államjogi fikciója hosszú ideig fennmaradt, a birodalom már születése percétől fogva két részre hullott: a Batu vezette Arany Hordára nyugaton, illetve az Orda által vezetett Fehér Hordára keleten.

Az uluszrendszer természetéből fakadt, hogy a szétaprózódás nemzedékről nemzedékre fokozódott, hiszen Dzsocsi leszármazottai egyre szaporodtak, de közöttük kellett az immár hódítások révén lényegesen nem bővíthető birodalmat, a nagy uluszt egyre további részekre, uluszokra szabdalni. Ily módon az ulusz szónak igen korán kialakult már „részbirodalom, hercegség” jelentése is. A nagy ulusz egyre több kisebb uluszra oszlott. Az ulusznak ez a „részbirodalom, részfejedelemség” jelentése tükröződik a 14. század eleji „Kun Kódex”, a „*Codex Cumanicus*” adatában is, amely a török-mongol ulusz szót a latin *pars* („rész”) szóval fordítja le. A dzsingiszi korszak ulusz-fogalma, amelyet Vlagyimircov találóan „néptulajdon, nép-patrimonium”-nak fordít, a letelepült népekkel való együttélés és a viszonylag állandó határok közé

való szorítottság miatt egyre inkább az „állam mint területi egység” jelentést veszi fel. Bekövetkezik az, ami a barbár hódítások révén keletkezett államalakulatok esetében gyakori, és amit a germán törzsek királyságai esetében az 5-8. századi Európában a népszemlélet territorializációjának, azaz területivé válásának neveznek. Az ulusz „az alattvalók, a birodalom népességének összessége” értelmében mégis mindvégig megőrizte elsődleges jelentését is. Ezt a terminust a török népesség is átvette, s felváltva használta saját régi terminusával, az *iljel* szóval. Ez utóbbiból ered az *ilkán* elnevezés, amely a dzsingiszidák perzsiai uluszának, Hülegü uluszának az uralkodói címe volt. Forrásaink szerint kezdetben a dzsocsida kánokra is alkalmazták az *ilkán* megjelölést.

Az a terület, ahol a nomád törzsszövetség vagy nép élt, a *nutug* nevet kapta a mongolban. A birodalom létrejöttével az egész mongol ulusz és a részuluszok által elfoglalt területet is ezzel a szóval jelölték, de még gyakrabban török megfelelőjével, a *jurt* szóval. Érdekes ennek a török szónak a története. A mongol kor előtt a *jurt* a nomád sátoztábor, szálláshelyet jelölte, a nomádok lakóházaival, sátraival együtt. A mongol korban a *nutug* szó szinonimájaként a törzs szállásterületét, a nyári és téli nomadizálások, szállások helyét *jurtnak*, majd az egész nagy ulusz területét is *jurtnak* nevezték. A későbbi török nyelvekben, így a legtöbb mai török nyelvben is megfigyelhető ez a kettős jelentés: a *jurt* egyrészt az „ország, haza” fogalmának kifejezésére, másrészt a „lakóház, nomád sátor” megjelölésére szolgál. Az utóbbi értelemben került be később az európai nyelvekbe, tehát a magyar „jurta” szó is a török-mongol nomádok sátrát jelöli a mai napig.

A 14. század közepére, özbek és Dzsánibek uralkodásának idejére a társadalmi és gazdasági viszonyokban lényeges változások következtek be. Ezek oka elsősorban a letelepült földművesekkel és városlakókkal való érintkezésben és az államhatárok állandósulásában rejlik. A határok megszilárdulásának oka természetesen az volt, hogy lezárultak a nagy hódítások. Az uluszrendszer és a terület végessége együttesen eredményezte, hogy a szétaprózottság egyre nőtt, a Dzsingisz nemzetség minden kis tatár hercegének külön ulusza volt. Sok kis ulusz a nagy uluszban, sok kis ország a birodalomban. 1389-ben egy Pimen nevű orosz szerzetes Carigrádba, azaz Konstantinápolyba utaztában az Arany Horda területén haladt át, és a Don menti területeken egymás után találkozott a tatár hercegek uluszaival, például a *Bek-Bulatov ulusszal*, az *Ak-Bugin*

ulusszal, azaz Bek-Bulat uluszával, Ak-Buga uluszával. Az uluszokat tehát a fejedelem nevével jelölték. Az 1360-as évekre nyilván olyan mértékű lett a szétagolódás, hogy ez robbantotta szét elemi erővel az özbek és Dzsánibek alatt még erős központi hatalom alatt álló birodalmat. Hallatlanul érdekes folyamat tanúi vagyunk a tatár állam másfél évszázados történetében. Dzsingisz létrehozott egy olyan katonai elveken alapuló, erősen központosított államot, amely a katonai vasfegyelem és a törzsrendszer részleges szétagolásának köszönhető erejét. Dzsocsi ulusza döntő mértékben a Desti Kipcsak török törzseire, a kun-kipcsakokra települt rá; itt a katonai és törzsi felosztás egybeesett, ezek a meghódított elemek a mongol nomádokhoz hasonló társadalmi-gazdasági körülmények között éltek, bár a szellemi-anyagi kultúra valamivel magasabb szintjén. Mindenesetre a tatár uluszrendszer könnyen betagoalta a Kipcsak-sztyepp török törzsi népességét a saját uluszaiba. A Dzsingisz által bevezetett mongol vasfegyelem és központosítás azonban nem tudta gyökeresen átformálni a török-mongol törzsi világot. Az az uluszrendszer, amely a katonai beosztással párosítva egy hatalmas, központilag irányított birodalmat hozott létre, idővel éppen az államiség lazulását eredményezte. Mindaz, amit az uluszrendszerről mondtunk, sok tekintetben emlékeztet az európai hűbériségből ismert jelenségekre, persze primitívebb formában, s a végeredmény is hasonló: a feudális szétagoltság állapota. Csakhogy a 14. század közepéig a leglényegesebb vonásnak, a *feudumnak*, vagyis a földbirtoknak nyoma sincs az Arany Horda területén, ezért bizonyos rokon jelenségek láttán nem nevezhetjük az uluszrendszert feudalizmusnak vagy hűbériségnek. A letelepült világgal való együttélés azonban a 14. század második felére kétségkívül olyan társadalmi-gazdasági változásokat értelt meg, hogy azok alapján az Arany Hordában beszélhetünk bizonyos feudalizációs vonásokról. Ezekről a következőkben még lesz szó, most csak mindennek az államhatalomra és államfelfogásra gyakorolt hatását vizsgáljuk.

Mivel az ulusz, a birodalom egyre inkább azonosult egy meghatározott területtel, felvette az „állam, államterület” jelentést is, ily módon a *jurt* szó „az ulusz területe” értelemben mintegy fölöslegessé vált, hiszen a *hatalom* és a *terület* fogalma egybeolvadt az ulusz terminusban. A *jurt* egyre jobban visszaszorult „lakóhely, falu, sátor” jelentésébe, az államterület jelölésére pedig a török-mongol ulusz és *el ulusz* szavakon kívül az arab eredetű *vilájet* szót is alkalmazzák, amelynek jelentése egyértelműen „ország,

tartomány”, tehát területre utal. Mindennek eredményeként az államfogalom fejlődése révén az ulusz és a jurtt szavak között a 14. század második felére egyre csekélyebb a különbség, forrásaink bizonyos terminológiai zűrzavarról is tanúskodnak: a terminusok eredeti jelentései valójában összemosódtak.

Rendkívül izgalmas az a mód, ahogyan a tatárok az orosz fejedelemségeket saját uluszrendszerükbe betagolták, illetve ahogyan a tatár ulusz-szisztéma hatott az orosz részfejedelemségek rendszerére. Az orosz feudális rendszerben olyan részfejedelemségek alakultak ki az egységes kijevi államból, amelyek egyre tovább aprózódtak, de a kijevi, majd később a vlagyimiri fejedelem főségét, nagyfejedelmi voltát elismerték. A tatár kánok az egyes orosz részfejedelemségeket (*ügyel, ugyelnüje knyazsesztva*) mint uluszokat betagolták saját birodalmukba. A különbség a nomád uluszokkal szemben csak az volt, hogy az *ulusz-ügyel* vezetőjét, a szóban forgó orosz fejedelmet a kán nevezte ki, illetve iktatta be tisztségébe. Az egyes orosz fejedelmek így módon közvetlenül a kánok kényétől-kedvétől függtek. Ezt a szemléletet maguk az orosz évkönyvek is átvették, amikor az egyes orosz fejedelmeket (*knyaz*) *uluszrtüj knyaznak* vagy *ulusznyiknak* nevezik. Tehát a fogalom nevét is átvették, amely végső soron a *votcsina* orosz fogalmával rokon. A *votcsina* terminus eredetileg az „atyai rész”-t, „atyai örökség”-et jelentette, és ez a név ment át az örökségként kapott „földbirtok”-ra is, tehát ugyanaz a jelentésfejlődés zajlott le, mint a latin *patrimonium* szó esetében. Feudális földviszonyok között a *votcsina* lett a nomád ulusz megfelelője. A tatár ulusz és az orosz *votcsina* szinte szemünk láttára olvad eggyé a korabeli tatár és orosz szemléletben. Egy orosz forrásban a következő szavakra bukkanunk: „*carev ulusz i knyazja otcsina*”, „a cár ulusza és a fejedelem *votcsinája*”. A *cár* a korabeli oroszban az Arany Horda-i kán kizárólagos címe, amelyet csak IV. (Rettegett) Iván vesz fel a 16. században. Tehát az Arany Horda birodalma ulusz, az orosz fejedelemség, a *votcsina* pedig ennek az ulusznak a része, kis ulusz.

A 14. század második felében arra is van példánk az orosz évkönyvekből, hogy az ulusz szót, amely az egyik évkönyvben szerepel, a másik változat az orosz *volosztj* szóval helyettesíti, ami egyértelműen területi-adminisztratív fogalom, „kerület, járás” értelemben. Ez és az ehhez hasonló adatok arra utalnak tehát, hogy az ulusz terminus minden tekintetben területre vonatkozik. Miután a moszkvai nagyfejedelemség függése megszűnik a Nagy Hordától, az egyes tatár államok a moszkvai

államot olyan ulusznak tartják, amelynek önálló uralkodója van. Ebből a szempontból érdekes, hogy Mengli-Girej krími kán és III. Iván moszkvai nagyfejedelem levelezésében az orosz uralkodót a krími kán „a nagy ulus nagyfejedelemének” nevezi. Nagy ulusza pedig csak szuverén uralkodónak lehetett. Ez persze később sem akadályozta meg a krími kánokat, hogy ezt a politikai realitást ne próbálják megváltoztatni, moszkvai „nagy ulusz”-t a saját uralkodóházuknak alávetett ulusz”-szá alakítva.

Dzsocsi ulusza, amely legnagyobb kiterjedése idején a szibériai Irtyis vidékétől a Dunáig terjedt, alakulása pillanatától fogva két részre oszlott: a mongol hadszervezet kettős beosztásának megfelelően jobb- és balszárnyra. A nyugati részen Batu, a keletin Orda uralkodott. Az alávetettségnek vagy vazallitásnak sajátos formája jött létre e két birodalomrész között. Rasídadóin szerint Ordát nagy tisztelet övezte, és bár Dzsocsi örököse a második fiú, Batu lett, a nagykán által a Dzsocsi uluszába küldött okleveleken mindig az elsőszülött fiú, vagyis Orda neve szerepelt az első helyen. Orda uluszának tényleges önállósága később is olyan nagy volt, hogy utódai sohasem mentek Batu utódaihoz a beiktatásért, mert Batu és Orda leszármazottai saját uluszuk önálló uralkodói voltak. De mégis az volt a szokásuk, fűzi hozzá Rasídadóin, hogy Orda leszármazottai uralkodójuknak ismerik el Batu ivadékait, ezért felül az ő nevüket írják az oklevelekre. A két birodalomrész között, tehát valamilyen ahhoz hasonló viszony volt, mint a nagy mongol birodalom kánja és az Arany Horda első kánjai, Batu és Berke idejében. Az Arany Horda ténylegesen önálló, jogilag a nagykánnak alávetett. A jogi alávetettséget olyan formák fejezték ki, mint az oklevélkibocsátás joga (kinek a nevében történik), majd később, az iszlám felvétele után a pénzverésé. Batu és Orda ulusza hosszú ideig élte *formálisan* egységes állami életét, de a gyakorlatban teljesen önállóan.

A 14. században, mint láttuk, a Fehér Horda kánjai, Orda leszármazottai megpróbálták jogilag is önállósodni, majd Toktamis révén rövid időre Batu ulusza is a Fehér Horda fennhatósága alá került. Orda uluszának a történetét jóval kevésbé ismerjük, mint a nyugati birodalomrészét, Batu uluszáét, de a kelet-európai történelem szempontjából éppen az utóbbi a fontos. Teljes képet rajzolni arról, hogy a nagy uluszból, az Arany Hordából hogyan lesz sok-sok kis ulusz, a források töredékessége miatt szinte lehetetlen, de a legfontosabbakat meg kell említenünk. Még Batu életében testvére,

A félelmetes mongol lovasroham. Perzsa miniatúra

Berke ulusza az Észak-Kaukázus vidékén terült el. Amikor Berke lépett a trónra, Batu uluszához, azaz a Volga-vidékhez csatolta saját észak-kaukázusi ulusát is, s ettől kezdve számíthatjuk ezt a területi részt a mindenkori kán „házi birtokának”. A nagy ulus, az ulusok összessége a kán tulajdona, de ő maga közvetlenül saját „kis” ulusában legelteti állatait, ott él az udvarával, irányítja a nagy uluszt. Az európai uralkodók házi birtokával, a francia *domain*nel vethetnénk egybe ezt a káni „házi uluszt”-t, hangsúlyozva, hogy mindez csak analógia, mert a domain – földbirtok, az *ulusz* viszont embercsoport. Hogy volt-e külön neve ennek a házi ulusznak az Arany Hordában? Adatszerűen nem tudjuk igazolni, de a korabeli Iránban, a Csagatáj-birodalomban, tehát Turkesztán területén volt erre egy török kifejezés, az *encsü/incsü*, amely egyes mai török nyelvekben is továbbél. Az encsü jelentése: az uralkodó tulajdonában levő szolgák és földbirtokok. Az utóbbi jelentés természetes, ha megfontoljuk az iráni és turkesztáni földművelő életmódot. Mindezek alapján valószínű, hogy az encsü, mint az uralkodó magántulajdona, az Arany Horda kánjainál is megvolt.

Az ulusrendszer áttekintésénél a két alapfogalmon, az uluszon és jurton kívül nem hagyhatjuk figyelmen kívül a harmadik pillért, az *ordát*. Amíg az ulusz és a jurt a széttagolódás irányában fejlődött, addig az orda a központosítás irányában hatott és fejlődött. Mindjárt a bevezetőben említettük, hogy az orda, illetve török alakjában az *ordu* az uralkodó vagy a főúr nomád szálláshelyét jelölte. A kán ordája a birodalom mozgó központja volt. Nem véletlen, hogy a „Codex Cumanicus” a latin *curia*, „udvar” szóval fordítja a török-mongol szót, mert európai értelemben csakugyan az uralkodó udvara volt. Az orda az, ahonnan a központosítás kiindult, ahol a kán és hűséges emberei, a nőkörök tömörültek a mongol

birodalom kialakulásának első időszakában. Az orda kezdettől fogva adminisztratív és katonai központ volt. A kán körül alakul ki az udvartartás és az államapparátust alkotó szolgáló réteg, és innen, a központból indul ki minden politikai változás, személyi kinevezés. A káni ordában találjuk a kánt és katonai kíséretét, az udvari főurakat a maguk katonai kíséretével, továbbá mindezek családjait, az asszonyok seregét a hatalmas szolgálhaddal, végül, de nem utolsósorban az állatállományt, amelynek a legeltetése szabja meg a nomád sátoortábor egész évi mozgását.

Rubruc ferences szerzetes, IX. Lajos francia király tatárországi követe így írja le benyomását Batu ordájáról: „Amikor Batu udvarát megpillantottam, félelem töltött el, mert lakhelye olyannak látszott, mint valami hosszan elnyúló, nagy város, melyet három vagy négy mérföldön végig mindenfelől emberek özönlenek körül. És amint Izráel népéből mindenki tudta, hogy a frigyláda sátrához viszonyítva hol üsse fel táborát, úgy ezek is tudják, hogy a kán udvarának mely oldalán kell elhelyezkedniük, amikor házaikat a földre állítják.” Ez az utóbbi utalás arra vonatkozik, hogy a káni résztől, amelynek ajtói dél felé néztek, csak jobbra és balra lehetett a jurákat elhelyezni, a káni palotajurta bejáratával szemben nem.

A káni udvartartásnak is megvolt a maga hierarchikus rendszere, amelyről szintén pontos leírásaink vannak. Batu udvartartását mind Piano Carpini, mind Rubruc leírta. A kán kimagasló helyen, egy kerevethoz hasonló nagy trónuson ül, amelyet arany borít, és lépcsőfokok vezetnek fel hozzá. A káni trón neve mongolul *jeki oran*, törökül *ulug orun* volt, ami „nagy hely, magas hely” jelentésű kifejezés. Akárcsak a jurta belsejében, a férfiak és nők az udvarban is elkülönültek, a férfiak a kán jobb oldalán, a nők a kán bal oldalán helyezkedtek el. Mindkét oldal felépítése hierarchikus. A férfiaknál ez a sorrend: trónörökös, káni rokonság, majd írnok-tisztségviselők. A nők sorrendje: az első feleség vagy kánné (*katun*), a kán további feleségei, a káni család női rokonsága. A kánnal szemben helyezkedtek el a főurak (mongolul *nojon*, törökül *beg*), a követeket is itt, szemből fogadták. A káni trón előtti asztalon arany- és ezüstkupák és – edények sorakoztak; ezek jelezték a kán gazdagságát és hatalmát, és persze a lakomákon is ezeket használták.

A 14. század végétől fogva a káni szállás, a mozgó főváros neve, az orda egyre gyakrabban jelöli az államot, tehát fogalmilag az uluszhoz közelít. Forrásaink ettől kezdve sokszor kétértelműen használják az orda szót,

amely a kán székhelyét és a birodalmat egyaránt jelölheti. Az orosz évkönyvekben rengeteg olyan utalást találunk, amelyek szerint a fejedelmek és követek az ordába mennek; ez egyaránt vonatkozhat az Arany Hordára általában, illetve a káni székhelyre. A 14. század végére tehát, az eredetileg jól megkülönböztethető három terminus, az ulus, a jur, és az orda teljesen egybeolvadt: az államot, az állam népességét és területét egyaránt jelenthette.

Hadsereg és társadalom

A mongol világbirodalmat a hadsereg teremtette meg. Az Arany Horda területe, egy korai, 1223-as hadjáratot nem számítva, 1236-tól került fokozatos hódítások révén a nagy mongol ulusba. A hadsereg az Arany Horda későbbi, önálló története során is megőrizte központi szerepét, hiszen ez volt az az erő, amellyel olyan sokáig volt képes leigázni a nomád és a letelepült népeket. Az állam többféleképpen jöhet létre; az egyik leggyakoribb módszer a hódítás. Az Arany Horda a hódítás klasszikus példája. A hódítás feladata a hadseregére hárul, ezáltal születik meg az állam, majd az állam léte fölött a hadsereg örökdi.

Dzsingisz drasztikus módon teremtett birodalmat, amikor a török-mongol törzsi világot tízes hadszervezetbe tagolta. Maga a tízes hadi szervezet addig sem volt ismeretlen, de Dzsingisz módszere igen. Az engedelmes és behódolt törzseket a hadszervezetben is együtt hagyta. Több példa közül említsünk meg egyet. Az ongut törzs őszintén és önként behódolt Dzsingisznek, aki jutalmul egyben hagyta őket, majd négy ezredde szerveztette a törzset. De ez volt a ritkább eset. Az ellenálló törzseket ugyanis kíméletlenül szétszórta és szétszította. „A Mongolok Titkos Történetéi-ből és Rasídaddín munkájából sok katonai vezető nevét ismerjük, s mindegyiknél ott a megjegyzés, hogy melyik törzsből származik. Ha megnézzük például Dzsingisz személyes ezredének századosait, akkor dzsalair, merkit, kereit, tatár és más törzsbeli tiszteket találunk köztük, az egykor leverte népek fiait. Hadsereg és népesség tehát nem elkülönült világban élt, mintha modern csapatok a kaszárnyában. Az ezredek, századok és tizedek száma, amelyek egy-egy ulusba tartoztak, nem azt jelenti, hogy csak ennyi ember élt a szóban forgó ulusban, hanem azt, hogy az ulus nomád lakossága és gazdasága ennyi és ennyi ezred kiállítására volt képes. A háznép (az asszonyok, gyerekek, öregek), az

állatállomány, a szekerek és sátrak éppúgy beletartoztak például az ezred (*minggan*) fogalmába. Ez viszont azt jelenti hogy az egész társadalmat katonai, hadi alapon szervezték meg, s minden, a társadalmi viszonyok, a gazdaság, a mindennapi élet, az állam katonai szervezetének volt alárendelve. A katonai elv pedig felülről hierarchizált, központi hatalmat jelent.

Ez a piramisszerű felépítés a mongol birodalomban, majd az önállósult Arany Hordában egyaránt ilyen volt: legfelül van az uralkodó, a kán. Ő mindenható, despota, önkényúr, senkinek sem felel tetteiért. Az Örökkévaló Égnek (mongolul *möngke tengeri*, törökül *mengü tengri*) köszönheti hatalmát. *Dei gratia*, Isten kegyelméből uralkodik, ahogyan az európai királyok jelölték meg hatalmuk jogforrását. Csakhogy amíg az európai társadalomfejlődésben az abszolút hatalom pusztán fikció volt, amely csak rövid időszakokban juthatott kifejezésre az alulról jövő társadalmi hatások korlátozó ereje miatt, addig a tatár uralkodót senki és semmi nem korlátozta, abszolút hatalma véres realitás volt.

A kán alatti következő lépcsőfok, a káni család férfi tagjai tehát, akik uluszként megkapták a tízes katonai rendbe szervezett népcsoportot, mindenben a kánnak alávetettek. Piano Carpini, aki vezéreknek vagy fejedelmeknek nevezi őket (*duces*), így ír erről: „A tatárok kánjának bámulatra méltó hatalma van valamennyiük fölött. Senki sem merészel másutt időzni, csak ahol ő kijelöli számára, ő rendeli el, hol állomásozzanak a vezérek, a vezérek viszont kijelölik az ezredesek, az ezredesek a századosok, a századosok a tizedesek helyét.” Sokszor idézték Piano Carpininak ezt a szövegrészét annak igazolására, hogy lám: ez nomád feudalizmus, hiszen az alattvalók röghöz vannak kötve. Csakhogy ez az idézet egyértelműen arról tanúskodik, hogy egy katonai elven szervezett társadalomban természetes, hogy a katonai egységekbe osztott „civil” társadalom és gazdaság mozgását minden tekintetben a központi hatalom determinálja, határozza meg. A viszonylag állandó területre vonatkozó kötöttség célja mindössze az, hogy a nomád háttországra támaszkodó hadsereget könnyebben, sőt azonnal tudják mozgósítani.

Hadsereg és társadalom egybeolvadását, a hadsereg uralkodó helyzete mellett, jelzi az a tény is, hogy a katonai egységek vezetőit egységesen a mongol nojon, a török *beg* vagy az arab-perzsa *emir* szóval jelölték. Ezek a szavak eredetileg a törzsi örökletes arisztokrácia tagjaira utaltak, mondjuk így: az urakra. A Dzsingisznek behódolt törzsfők saját és más törzsekből

összegyűrt új katonai egység vezetőiként megmaradhettek mint nojonok, de a szolgálat és a lojalitás alapján az ismeretlenségből magas katonai rangra vergődő közrendűek is nojonokká vagy begek ké lehettek. Vegyünk erre egy példát: egy ezredes (mongolul *minganu nojon*, törökül *ming begi*) talán a Dzsingisz előtti török-mongol törzsi arisztokrácia ura volt, mielőtt ezredes lett volna, bár lehetett akár egyszerű vitéz is, akit hőstetteinek jutalmául nevezett ki a kán erre a magas katonai posztra. A lényeg: a szolgálati elv és a hűség alapján Dzsingisz teljesen átgyúrta a régi pusztai világot, új uralkodó osztályt alakítva ki, amelyben a katonai tisztség, az államapparátusban viselt funkció és a „nemesi” rang egybeesett. Mármint nem egy személyt illetően, hanem e három dolog mindegyikén osztoztak a katonai-nomád vezetőréteg tagjai. Újabb példa: Borogul nojon előbb két udvari tisztséget töltött be, azután Dzsingisz testőrségének a tagja, később a testőrség parancsnoka, majd tízezredes, végül az egész jobbszárny vezetője. Tehát valaki pusztán katonai tisztsége által (ez az elsődleges) a vezetőréteg tagja lehetett, ennek révén különböző címeket kapott, alkalmanként pedig hivatalt is. Ez utóbbit azért hangsúlyozzuk, mert egy alacsonyabb rangú katona, például egy tizedes, nyilván nem kapott állami hivatalt, az ezredesek viszont gyakorlatilag mindig ilyen magas polcra emelkedtek. Dzsingisz és a nagy hódítások idején hallatlanul nagy volt a társadalmi mozgás, hiszen ekkor alakult ki az új birodalom új vezetése. Ez a mobilitás aztán fokozatosan csökkent, mert mái Dzsingisz is úgy nevezte ki leghűségesebb embereit ezredesekké, hogy ivadékaik is ugyanebben a megbecsülésben részesültek. Vagyis a nagy kán egy örökletes arisztokrácia alapjait vetette meg. A 14. század végére, az egyes dzsingiszida birodalomrészekben, tehát az Arany Hordában is kialakul az a konszolidált hatalom és vezető réteg, amelybe már sokkal nehezebb bekerülni, mint a birodalomalapító Dzsingisz idejében. Aki Dzsingisz, Dzsocsi vagy Batu idejében érdemeket szerzett, s ennek megfelelően a katonai és társadalmi ranglétra magasabb fokára hágott, az biztos lehetett afelől, hogy utódai is a tatár állam előkelői között lesznek. Ugyanakkor, bár a társadalmi mobilitás idővel csökkent, egy katonai rendszerben az egyénnek mindig lehetősége van, hogy hűsége vagy vitézi tettei révén a mélyből a legmagasabbra szökkenjen. Éppen csak kán nem lehetett, mert az csak Dzsingisz „arany ágából” származhatott.

Dzsingisz 1206-ban nevezte ki 95 ezredesét, Rasídaddín pedig Dzsingisz 101 ezredéről tud. Mindez azt jelenti, hogy a Dzsingisz korabeli hadsereg

számát mintegy 100 000 főre becsülhetjük. Ez persze az egész birodalomra vonatkozik, s a későbbi Arany Hordára nézve semmit sem mond. Az Arany Horda története azzal kezdődik, amikor Dzsingisz *négy* ezredet bocsát Dzsocsi rendelkezésére, s ebből a négy ezredből alakul ki Batu hódítása és a kun-kipcsak népesség betagolása révén az Arany Horda serege és állama. A hadsereg, mint már többször említettük, két nagy részre oszlott, jobb- és balszárnyra, amely a mongolok déli tájékozódási irányának megfelelően a nyugati, illetve a keleti szárnyat jelölte (a mongol *baraungar*, a török *ong kol* annyi mint „jobb kar”; a mongol *dzaungar*, a török *szol kol* annyi mint „bal kar”). Ahogyan Dzsocsi ulusza két szárnyra oszlott, úgy az eredetileg jobbszárnyat alkotó nyugati részek Batu ulusza is további két szárnyra oszlott, és csatákban is két szárnyra osztották a részt vevő egységeket. Centrum – jobb oldal – bal oldal: íme, a szerkezet, amely a nomád nemezsátor belső berendezésétől kezdve a káni tábor, az orda felépítésén át a kis és nagy hadiegységek felállításáig a nomád tatár-török hadiállamot, az Arany Hordát jellemzi.

Már Dzsingisz megszervezi azt a központi katonai elitet, a testőrséget, amely a birodalom, tehát a centrum, a kán biztonságát védelmezi. A kereitek leverése után Dzsingisz rendkívül szerény létszámú testőrséget, 80 éjszakai és 70 nappali testőrt állít a sátra köré. 1206-ban, nagykánná történt választása után azonnal tízezer lesz a testőrök (mongolul *kesik*) létszáma. A testőrséget az egyes katonai egységek parancsnokainak és a közrendűeknek a fiaiból toborozzák, a legjobb és legdaliásabb fiatal harcosokból. Érdekesek a toborzás alapelvei: egy ezredes fia tíz bajtársát (nökör) és egy öccsét, egy százados fia öt bajtársát és egy öccsét, egy tizedes vagy egy közember

Tatár harcos teljes páncélzatban

fia három bajtársát és egy öccsét hozhatja magával a testőrségbe. Az ifjú testőrjelöltet, lóval és felszereléssel, annak a katonai egységnek kell kiállítania, ahonnan jött.

A testőrség három csoportra oszlott: az éjszakai örökre (*kebteül*), a tegzesekre (*koresi*) és a nappali örökre (*turkak*). Az első kettőből egy-egy ezredet, az utóbbiból nyolc ezredet állítottak ki. Ez a tízezer testőr alkotta Dzsingisz derékhadát (*jeke gol*). Az általános védelmi feladatokon kívül nehéz pontos különbséget tenni a három csoport között. Egy bizonyos, a csekélyebb számú éjszakai örök és tegzesek látták el a bizalmi feladatokat. Az éjszakai örök feladata volt a káni jurta és tábor éjjeli őrzése, továbbá parancsolgattak a káni állatállomány vigyázóinak, a tevehajcsárok, a gulyásoknak, a csikósoknak és juhászoknak, a káni jurta szolgálóinak, sőt a káni mozgó jurta szekereire is felügyeltek. A tegzesek osztották szét az étel-italt, de mindig az éjjeli őrségen kezdték, hátha az étel mérgezett. A solymászatban és vadászatban is az éjszakai örök jeleskedtek, őket nem lehetett hadba vinni, mindig a kán körül kellett forgolódniuk. A testőrséget ugyanazzal a vasfegyelemmel igazgatták, mint az egész hadsereget: minden

rendellenességet a kánnak és csak a kánnak lehetett jelenteni, egymást az örök nem fenýíthették. A testőr közvetlenül a kánnak felelt mindenért. Aki napnyugta után elhaladt a káni jurta előtt vagy mögött, azt az éjszakai őrköteles volt elfogni, reggelig őrizetben tartani, majd kihallgatni. A testőrök kiváltságos legények voltak. Dzsingisz pontosan előírta, hogy egy „külső” ezredes és valamely egyszerű testőr egyenrangú, egy „külső” százados és tizedes pedig a testőr kíséző szolgálival (!) egyenlő. Dzsingisz testőreinek utódai éppúgy örökletes arisztokráciává emelkedtek, mint a magasabb hadvezetés tagjai. Az Arany Horda-i kánok testőrségéről nincsenek ilyen pontos feljegyzéseink, de mivel Dzsingisz államából a legkonzervatívabb elemet, éppen a hadsereg felépítését vették át, biztos, hogy az Arany Horda-i kán testőrsége is hasonló alapelvek szerint szolgált. A testőrség Dzsingisz általi hármass felosztásáról késői, Arany Horda-i adatunk nincsen.

Az alá- és fölérendeltségi viszonyoknak a társadalomban különféle formái, módszerei lehetnek. A legdrasztikusabb módszer, ha az állam szerveződött felső katonai vezetőréteg nyers erőszakkal gyűri maga alá a társadalmat. Minél nyersebbek az eszközök, annál nagyobb a fegyelem, a rend. A tatár had- és államvezetés megteremtette ezt a „rendet”, amelyet „fortélyos félelem” igazgatott. Felülről minden parancsot átvettek, lefelé minden parancsot végrehajtottak. A történelemben később sokszor ismétlődő legdurvább katonai módszereket a tatárok találták ki, de legalábbis ők fejlesztették tökélyre. „Ha ütközetben a tíz ember közül egy, kettő vagy három, esetleg több megfutamodik, mindet kivégzik; ha pedig az egész tized megfutamodik, ezeket mind kivégzik, kivéve, ha az egész század megfutamodik. Hogy rövid legyen: hacsak együttesen meg nem hátrálnak, az összes menekülőt megölik” – írja Piano Carpini. Vagy még egy példa a dzsingiszi vasfegyelmre. Dzsuvainí perzsa történetírótól tudjuk, hogy csata előtt a harcosokat kiéheztették, mert Dzsingisz azt tartotta: „a jóllakott kutya rosszul vadászik”.

De itt az idő, hogy ne csak a szervező elvekről, hanem a tatár harcosról is szóljunk, aki csatákban alapította és csatákban tartotta fenn birodalmát. Milyen lehetett az a keleti lovas, aki mindenütt rettegetést keltett pusztá megjelenésével? Lássuk a felszerelését! Legfontosabb fegyvere az íj és nyíl volt. Az egyszerű lovasnak legalább egy íja és nyíllal teli tegeze volt, de gyakran több készlete is. Az acél nyílhegy két oldalán éles volt, s a tatár harcos tegezén állandóan ott hordta a csiszolókövet, hogy nyílhegyét fenegesse. Vadászathoz és madarászathoz másfajta nyilakat használtak,

mint a csatában. Leírásokból és régészeti leletekből tudjuk, hogy sokfajta és változatos volt a tatár harcos íjas készlete. A lovas fegyverzetéhez tartozott a kéttollú szekerce is, amelyet övébe tűzve viselt, továbbá egy kötél, amelyet a hadigépek húzásához vagy más alkalmakkor használhatott. A minimum, amellyel az egyszerű tatár lovasnak a behívóparancsra meg kellett jelennie: felszerszámozott ló, íj, tegez, nyílvesszők, szekerce és kötél. A katonai vezetők és a gazdagabb harcosok fegyvertárában találjuk még az enyhén hajlított, hegyes végű egyélű szablyát, a sisakot, valamint a harcos és a ló páncélzatát. A sisak fejkvédője acélból készült, a nyak körüli része bőrből. Ember és ló vértete vagy bőrből, vagy acélból készült. A bőrpáncél szurokkal összeragasztott és bőrszíjakkal összevarrott bőrcsíkokból állt, de bőrpáncél esetében is a ló homlokvértjét és az ember két vállvértjét vaslemezből kovácsolták. Mind a ló vértjét, mind a harcos páncélját több részből rakták össze, hogy viszonylag kényelmesen tudjanak mozogni. Az acélból készült páncél sok kisebb, tenyérszerű lemezből állt, amelyeket bőrszíjakkal fűztek össze és idomítottak szorosan a testhez, egyes részeket pedig csatokkal illesztettek egybe. A végén „úgy kifényesítik, hogy aki ránéz, megláthatja magát benne” (Piano Carpini). Voltak lándzsás lovasok is; a fegyver acélhegyének tövével kis horgot helyeztek el, ezzel rántották le az ellenséges lovast a nyeregből. (A lándzsa mongol-török neve, a *dzsida* a 16. században a magyar nyelvbe is átkerült az oszmán harcosok közvetítésével.) A védőfegyverek sorában találjuk a vesszőkből vagy ágakból font pajzsot, amelyet láthatóan csak tábori őrségben és éjjel használtak, tehát harcban nem.

Végül említsük meg a katonai csapatjelvényeket, a zászlókat. A török és mongol egyaránt a *tug* szót használta a hadijelvényre; ez a szó eredetileg a törzsfő, a katonai vezető felségjelére utalt, a mongol kor előtti időkben pedig zászló is, dob is lehetett. A mongol kori török-mongol népeknél a *tug* elsősorban a lófarokból vagy lószőről készült zászlóra utalt. Dzsingisz 1206-os nagykáni választásakor az ünnepélyes eseményt az jelezte, hogy kitűzték a „kilenc lábú jakfarkos zászlót”. A kilenc mágikus szám a törököknél és a mongoloknál, már all. századi karahanida törököknél olvashatunk a „kilenc zászlójú kánról”.

A tatár hadsereg gerincét tehát a lovaskatona alkotta. Ritkán gondolunk rá, de a mongol hódítóknak gyalogságuk is volt, amelyet a meghódított és szolgásgorba taszított népekből toboroztak. Ezeket küldték előre a csatában, de a meghatározó a lovas harcmodor volt. Hogyan állt össze és harcolt a

tatár hadsereg? A kán vagy nagyúr hívó szava parancs volt; a harcosoknak a megjelölt időben és helyen az előírt felszereléssel kellett megjelenniük. A sereg számát, ellátottságát, felszereltségét, általános állapotát külön hadi felügyelők, a *tovacsik* ellenőrizték, akik különben a központi parancsokat is továbbították harc idején. Az összeverődött sereg török-mongol neve *cserig*, tehát ugyanaz a szó, amelyet a honfoglalás előtt a magyarok átvettek egy török nyelvből. A sereg felépítését tekintve legelől haladtak a felderítők vagy őrszemek kis csapatjai (*karavul*); az ő feladatuk elsősorban az ellenség kikémlelése volt, rablást, gyűjtogatást nem művelhettek, az útjukba került ellenséget viszont minden teketória nélkül meg kellett ölniük. Mögöttük haladt az elővéd (*manglaj*, eredeti jelentése: homlok). A sereg gerince, mint szó volt róla, középre (*gol*), valamint jobb- és balszárnyra oszlott. Leghátul vonultak az utóvéd (*csagdavul*) csapatai. Mindez csak a legvázlatosabb ismertetés, a tatárok ugyanis a legapróbb részletekig kidolgozták a hadsereg ellátását és taktikáját.

Ami a csatarendet illeti, a vezérek és az előkelő katonai veze-192 tők messze a sereg mögött maradtak, az asszonyok, gyermekek és a szabad lovak társaságában. Piano Carpini szerint sokszor még bábukat is ültettek a lovakra, így a háttérben várakozókról az ellenség azt hihette, hogy egy erős és hatalmas második sereg. Előrehajtották a foglyokat és az idegen népekből erőszakkal toborzott csapatokat. A hadsereg a két szárnyon volt igazán félelmetes. Középen nem szívesen támadtak, hagyták, hogy az ellenség meneküljön, akkor azután két oldalról villámgyorsan bekerítették és szétmorzsolták. A nyílt közelharcot nem kedvelték, hiszen fő erejüket az íjászok alkották. A többszöri és sűrű nyílzápor zavarta meg leginkább ellenfeleiket. Ha az ellenség erősnek mutatkozott, s nem futott el a nyílzápor elől, akkor a mongolok visszavonultak. Ilyenkor fárasztani igyekeztek a szétterülő ellenséges vonalat. A hatalmas erejű tatár hadak természetesen sík terepen voltak igazán az elemükben, de a folyók előtt sem torpantak meg. A folyami átkelést is tökéletesen megszervezték. Az előkelők nagy, kerek bőrzsákba helyezték ruháikat és fegyvereiket, ők maguk is a tetejébe ültek, majd az alkalmatosságot egy tatár lovas a ló farkához kötve úsztatta át a vízen. A közkatonáknál pedig mindig volt egy bőrtömlő, amelyben személyes holmijukat helyezték el, s a tömlőt nyergükhöz kötve átúsztatták a folyón.

Kétségkívül az erődök ostroma volt a legnehezebb feladat a tatár könnyűlovasság számára, s ha valahol, hát itt vallottak kudarcot a

leggyakrabban. A nagy, kőfallal körülvett várakat nehezen tudták bevenni, bár voltak hadigépeik, amelyek kő- és vasgolyókat röpítettek a falakra. Gyakori módszer volt a ki-füstölés: tüzes nyilak belövésével igyekeztek az erődben tűzvészt kelteni, hogy a várvédőket kivonulásra kényszerítsék. Máskor elvezették a várárok vizét és vízzel árasztották el az erősséget, ismerték továbbá az aknászatot és az ostromlétrákat is. Mindenesetre várakat nem szívesen ostromoltak, inkább megadásra szólították fel a védőket, szabad elvonulást ígérve. Főként az első időkben, Dzsingisz és Batu alatt, az ilyen ígéretet rendre megszegték, s az elvonuló védőket felkoncolták. Csupán a kézműveseknek kegyelmeztek, ezeket magukkal vitték a káni és főúri ordákba. A nagy hódítások kezdetén nem ejtettek foglyot, a rabok csoportjait szétosztották egymás között, majd szekercéjükkel lemészárolták a szerencsétleneket. Az Arany Horda idejére ez a barbárság már nem jellemző. A fogoly a zsákmány szerves és értékes része lett, ugyanis el lehetett adni rabszolgának. Erre a kérdésre a rabszolga-kereskedelmet tárgyaló részben még visszatérünk. A foglyokat mint munkaerőt házi rabszolgaként is munkába állították. Győztes csaták után nagy esemény volt az osztozkodás. A zsákmányolt állatokból, ruhákból, kelmékből, fegyverekből, drágakövekből és emberekből egyaránt részesült a kán és a csatában részt vett egyszerű harcos is, persze nem egyformán, hanem meghatározott hierarchikus rendben.

Az itt ismertetett hadrend és csatarend egészében véve érvényes az Arany Horda egész történetére. Lényeges változást a katonaság felszerelésében csak két mozzanat hozott. Az egyik a vaskarikákból font páncéling megjelenése az 1300-as évek második felében, és ami ennél jóval fontosabb, a tűzfegyverek megjelenése Kelet-Európában és az Arany Hordában a 15. század során. De mindezek a változások sem az egész sereg jellegét, sem felépítését, harcmódorát, sem az Arany Horda államában betöltött szerepét nem érintették. Mindössze annyi történt, hogy a 15. századra – a központi hatalom gyengülése miatt – egyre kisebb lett a tatár seregek létszáma, ezért egyre gyakoribbá vált, hogy a tatárok oldalán litvánok, lengyelek és oroszok csatároztak. A hadsereg központi szerepe azonban az Arany Horda államában mindvégig megmaradt. Az ismert Arany Horda-i és korai krími tatár okleveleken az uralkodó mindig a hadsereg vezetőit említi első helyen: a jobbszárny és balszárny hercegeinek, a tízezredeseknek, ezredeseknek, századosoknak és tizedeseknek szól

először a parancsszava. Ez pedig egyértelműen a hadseregnek az államhatalomban és társadalomban elfoglalt vezető szerepére utal.

Jaszak és saria:

a mongol és muszlim joggyakorlat

Minden törzsi társadalomnak, tehát a Dzsingisz előtti belső-ázsiai török és mongol népeknek is megvolt a maguk íratlan szokásjoguk, amely szabályozta a társadalom életét. A törzsi szokások és jogok rendszerét a törökök *törünek* nevezték (innen a magyar *törvény* szó is, egy honfoglalás előtti török nyelvből), a mongolok pedig *joszunnak* vagy törökből átvett szóval *törének*, *dörének*. Ilyen szokásjog volt például, hogy „A Mongolok Titkos Története” szerint az uralkodónak engedelmeskedni kell „a szokások és a nagy törvény” (*joszun jeke töre*) szerint. A mongolok a letelepült, városi életet élő civilizált világ egészen másfajta törvényeit is ezekkel a terminusokkal illették. Amikor például a két hvárezmi mohamedán, Jalavacs és fia, Maszúd, Dzsingisz szolgálatába állt, elmagyarították a nagykánnak a városok „szokását és törvényét” (*joszu döre*).

Dzsingisz, világbirodalma megalapításával egyidőben, a török-mongol törzsi világ szokásjogrendszerét végleges formába öntötte és

Arany Horda-i kard, a feliraton Özbek kán nevével. 14. század

saját despotikus hatalmának erejével szentesítette, mintegy a birodalom törvénykönyvévé és alkotmányává tette. Ennek a dzsingiszi mongol törvénytárnak a mongol neve *dzsaszak*, törökül *jaszak* (a mohamedán források *jasza* néven említik), amely már nevében is utal rá, hogy több mint a szokásjog, több mint a római „*consuetudo*” fogalma. A *dzsaszak/jaszak* szót ugyanis az „összeállít, rendbe tesz” jelentésű igéből képezték, tehát mondhatnánk, hogy a latin *constitutio*, és az ebből magyarított *alkotmány*

szónak a tökéletes jelentéstani párja. Nem természeti szokásjog tehát, hanem uralkodói akarattal törvényerőre emelt alkotmány. A dzsingiszi államalkotás fontos része ez, amelyet az uralkodó azonnal írásba is foglaltatott. 1206-ban nevezte ki hű emberét, Sigi-Kutukut amolyan „főbírónak”, akinek a népek összeírását és a bírászkodási ügyeket egyaránt a „Kék Könyv”-be (a „*Kökö Debter*”-be) kellett foglalnia. Ez a „Kék Könyv” lehetett a mongol birodalom első alaptörvénye.

A jaszak nem maradt fenn eredetiben és teljes formájában, de a 13-14. századi muszlim szerzők jóvoltából sok mindent tudunk róla. Rendkívüli módon tisztelték, és Makrízi arab történétíró szerint az új kán trónraléptekor és egyéb alkalmakkor előhozták a kincstárból és felolvasták. Kezdetben a jaszak az Arany Hordában kizárólagos szerepet játszott. Batu kötelezővé tette minden alattvaló számára, s aki megsértette, az a fejével felelt. A jaszak az iszlám térhódításával egyre gyengült, háttérbe szorult, de az iszlám törvényei és szelleme sem tudta végleg megsemmisíteni. Az Arany Horda-i főúrnak vagy harcosnak, amikor már buzgó mohamedánná lett, akkor is szinte vérévé vált az egykori dzsingiszi törvény. Az iszlám legfeljebb csak enyhítette és valamelyest átalakította. Mindenesetre özbek trónraléptéig, 1312-ig a jaszak és az iszlám jogrend még nem került nyílt összeütközésbe. Nogáj, holott felvette az iszlámot, 1278-ban még kötelezőnek nyilvánítja a jaszakot. Ezt úgy kell elképzelnünk, mint magyar krónikáink Géza vezérének álláspontját, aki a kereszténység felvétele ellenére még a régi hitnek is hódolt. Mindez jól megfér a nomádok hagyományos vallási türelmével.

De milyen is volt ez a híres dzsingiszi jaszak? Mindenekelőtt is szigorú: törvényerőre emelt despotizmus, törvényesített önkény. Az uralkodó mindenhatóságának, illetve egy katonailag szervezett társadalom lépcsőfokain álló vezetők mindenhatóságának „jogi” dokumentuma. A halálbüntetést könnyen osztja. Természetes, hogy az emberölést halállal bünteti, s az a férfi is életével fizet, aki más asszonyával szeretkezik (persze azért megvolt a férfiúi promiszkuitás, hiszen a gazdag ember tárgyként birtokolta a saját háztartásában élő feleségeket, ágyasokat és szolgálókat, akár több tucatot is). Súlyosabb esetben a lopást is halállal büntették, amíg a kisebb lopást, például egy birka el-hajtását csak száz botütéssel. A hamis hírmondót kivégezték, úgyszintén azt a fecsegőt is, aki a haditanács határozatait kiszivárogtatta: halállal lakolt az a merész ember is, aki a káni jurta küszöbére lépett, és még sorolhatnánk. Vagyis csak két büntetés

létezik: a halál és a botozás. Nem csoda, ha ilyen drákói szigorú törvények mellett minden korai utazó csodálattal jegyzi fel, hogy a mongoloknál rend és fegyelem van, nem lopnak, nem civakodnak, jurtaikat és szekérsátraikat nem kell féltetniük a tolvajoktól. Nemcsak Piano Carpini, hanem az özbek uralkodása alatt az Arany Hordában utazó arab Ibn Battúta is csodálattal ír erről a fegyelemről. De egyvalamiben, a mongolok legendás részegeskedésében még a jaszak sem tudott és mert új lapot nyitni. Tanulságos, amit ezzel kapcsolatban Dzsingisz kán szájába ad Rasídaddín, amikor a nagykan aranymondásait, az ún. *bilikeket* sorolja fel (a nagy vezér az élet minden vonatkozásáról nyilatkozott, „az ivadékok ivadékáig” kötelező érvénnyel). Miután Dzsingisz hosszasan ecseteli az alkohol rendkívül káros hatásait, szó szerint ezeket mondja: „Ha már nincsen ellenszere az ivásnak, akkor az ember háromszor igya le magát havonta. Ha túllép ezen a három alkalmon, akkor bűnt követ el. Ha egy hónapban csak kétszer issza le magát, ez már jobb, ha pedig egyszer, ez még dicséretesebb. Ha pedig egyáltalán nem iszik mi lehet ennél is jobb? Ám hol találunk olyan embert, aki nem iszik? Mert ha találunk, akkor bizony azt méltányolni keli!” Úgy látszik, ebben az esetben a szokatlanul enyhe jaszak sem tudott rendet teremteni a mongolok között, mert sok 13. századi kánról és főemberről tudunk, akit a mértéktelen italozás döntött a sírba, például Dzsingisz fiát, Ögödejt is. De Piano Carpini is megemlíti, hogy Batu kánnak szerfölött piros volt az arca.

A jaszak megtiltotta az önbíráskodást, s a bíráskodás jogát a felettes úr jogkörébe utalta. Rubruc leírása szerint ha két embernek peres ügye volt, senki sem mert közbelépni, még az apa sem fia érdekében, mert az ítékezés joga a felettesé volt. A sérelmezettnek ura udvarához kellett folyamodnia, s a folyamodás után a „felperes” jogilag védett személy volt, amíg ítélet nem született. Ha a sérelmező bármit tett ellene ezután, halállal lakolt. Ugyanezt mondja Barbaro a 15. század tatár viszonyairól: feletteseik döntenek peres ügyekben. A mongolul *dzsargunak*, törökül *jargunak* nevezett bíróságot magyarul méltán nevezhetnénk úriszéknek, hiszen a magyar jobbágy is a földesúr joghatósága alá tartozott, a tatár harcos pedig katonai és polgári felettesének (a kettő ugyanaz volt) joghatósága alá. A jogi eljárás, a tatár „per” lefolyása roppant gyors volt, az úr szóbeli döntést hozott az egyszerű emberek ügyében. Hosszabb peres eljárásról csak előkelők esetében tudunk: az egyik Möngke nagykan pere az ellene összeesküvő hercegek ellen, a másik Mihail Jaroszlavovics tveri fejedelem pere az Arany Hordában.

Ezeket a főurak elleni pereket viszont találóan nevezhetnénk modern szóval „koncepció” pereknek, mert az ítéletet, a halálbüntetést előre eldöntötték. Mindössze annyit tudunk ezekről, hogy egy ilyen perben a vádlottnak nem sok esélye volt a védekezésre. Igaz, meghallgatták; védje magát, ha tudja.

Piano Carpini szerint a nagykán udvarában mindenféle tisztviselő és hivatalnok nyüzsög, „csak éppen ügyvédjei nincsenek, mivel minden az ő szava alapján dől el, a pereskedés huzavonája nélkül”. A tatár hatalmi szemlélet hierarchikus jellegéből következett, hogy a gyanúsítottak, mint alantas helyzetű embernek, nem sok reménye lehetett bírái előtt. Vádló és bíró, a tatár *jargucsi* egy és ugyanazon személy volt. S ahogyan a nagy-káni igazságszolgáltatásról írta Piano Carpini, „a többi vezér hasonlóképpen maga jár el a rája tartozó ügyekben”. Ilyen körülmények között a törvényesség és igazságosság modernebb fogalmait nehéz meglegnünk a tatár igazságszolgáltatásban. Ha valakit nem tudtak tetten érni, és az esetnek szemtanúja se volt, akkor peres eljárást sem indítottak, de ha több tanú jelentkezett, akkor bíróság elé idézték a gyanúsítottat, s ha nem akart vallani, az európai középkorban is jól ismert kínzásnak, tortúrának vetették alá.

A tatár joggyakorlatnak írásos nyomai is vannak. A különböző jogi protokollumokat, döntvényeket mongolul *möcselgének* hívták. Sok mindent jelentett ez a möcselge, elsősorban a vazallusi szerződések, szövetségkötések lejegyzett szövegét. Ilyen korai szövegeink nincsenek, de a 15. századból már ránk maradt jogi dokumentum: Mengli-Girej kán és a krími Kirk-Jer város lakói kötnék szerződést, azaz a lakók elismerik a kán főségét, a kán pedig garantálja bántatlanságukat és kereskedelmi jogaik védelmét. De ez a szerződés már nem egy mongol möcselge, hanem az arab-perzsa szóval jelölt *ahdnáme* vagy *sarnáme*, azaz eskülevél.

Amint a jogi dokumentum alapja sem a jaszak többé, hanem a *saria*, az iszlám jog. Ezzel elérkeztünk ahhoz a ponthoz, ahol a török-mongol, illetve az iszlám jog egymás mellett éléséről és harcáról kell beszélnünk. Bár az iszlám Berke kán óta jelen volt a birodalomban, csak özbek uralkodása alatt vert gyökeret. Ekkoriban jelenik meg a mohamedán jog a saría az élet minden területén, s kezdi kiszorítani a jaszakot. Az iszlám világképe, jogi szemlélete sokkal fejlettebb és kulturáltabb volt a dzsingiszi jaszaknál, néhány ponton pedig kibékíthetetlenül álltak szemben egymással. Ugyanakkor az iszlámot több ponton jobban össze lehetett egyeztetni a jaszakkal, mint a kereszténységet. Ilyen érintkezési pont volt például a

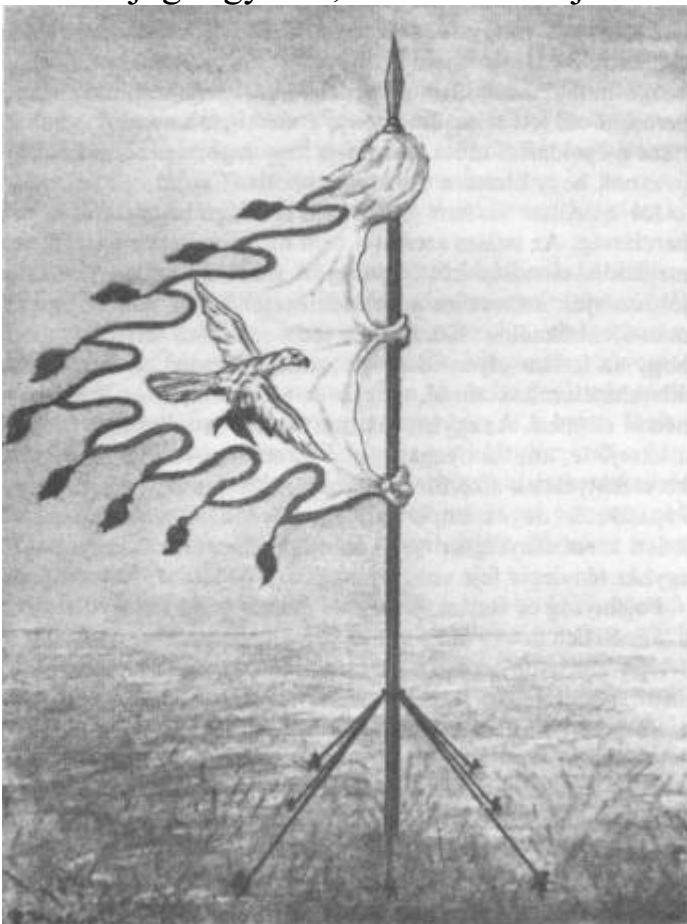
többnejűség. Minél előkelőbb volt egy mongol úr, annál több felesége és ágyasa volt. Az előkelők egy főfeleséget tartottak (az volt a főfeleség, akit legkorábban vett el, vagy jobban szólva vett *meg* a mongol úr, vagy pedig a származásra nézve legelőkelőbb). Mohammed vallása – mint mindenki tudja – megengedte a többnejűséget, ha számukat négyben korlátozta is. Ez a korlátozás azonban az uralkodókra és nagyurakra sohasem vonatkozott a gyakorlatban, igaz, hogy a rabtartás révén „legálisan” is szaporítani lehetett az ágyasok számát. De bizonyos házassági szokások már különböztek az iszlámtól. A mongoloknál az elhunyt testvér feleségét, sőt az elhunyt atya feleségét is (természetesen, ha mostohaanya volt) nőül *kellett* venni. Ez már ütközött a mohamedán felfogással, amely az ilyesmit tiltotta. Amikor özbek, a buzgó mohamedán elvette apja feleségét, Bajalunt, aki bizánci hercegnőből lett tatár úrasszony, a mufti csak azzal a rabulisztikus megoldással tudta igazolni a frigy jogosságát iszlám szempontból, hogy hiszen a nej atyja „hitetlen” volt.

Jól beleillett viszont az iszlám ideológiába a tatár-török harciasság. Az iszlám szerint a nem muszlim népek és területek meghódítása vallási kötelezettség. A Szent háborút, a *dzsihádot* jól ismerjük a muszlim népek történetéből, így volt ez az oszmán-törököknél is. Könnyebbé tette az iszlám terjedését az is, hogy az iszlám olyan ideológia, amely minden tekintetben az államhatalomhoz simul, vagyis a világi hatalmat fenntartás nélkül elismeri. Az egyháznak mint önálló hatalmi szervezetnek a létrejötte, amit a nyugat-római birodalom romjain a nyugati keresztényeknek sikerült megteremteniük, az iszlámban el sem képzelhető, de az antik talajon kifejlődött, „cezaropapista” keleti kereszténységben sem, ahol a bizánci császár egyúttal az egyház tényleges feje volt.

Pogányság és iszlám, jaszak és saría sokáig élt együtt, és az a kíméletlen harc, amit a magyar államhatalom vívott Szent István királytól kezdve a pogány múlt, erkölcsök és szokások ellen, egyáltalában nem jellemezte az Arany Horda régi és új szemléletét. Bár az iszlám a mongolok között egyre erősebb hivatalos helyzetbe került, a pogány múlt szokásai és erkölcsi pedig a mindennapi élet bástyái mögé szorultak vissza, ennek a múltnak a 15. században is sok nyomát látjuk. Hádzsi-Girej, az első önálló krími tatár kán egy 1453-ban kibocsátott oklevele a kötelező muszlim invokációval, segélykérő fohással kezdődik: „Allahnak, az irgalmasnak és könyörületesnek a nevében.” Azután egy másik mohamedán arab formula következik, majd a harmadik helyen ez áll: „Az örök Isten erejéből” (*mengü*

tengri kücsünde), azaz szóról szóra ismétli azt a formulát, amelyet Dzsingisz óta minden kán használ.

De bármily szívósak voltak is, a dzsingiszi törvények és a török törzsi szokások, az iszlám egyre jobban kiszorította őket a törvénykezésből, a jaszak szabályai már csak a hadsereg bíraskodásában érvényesültek. A civilizált területeken kezdettől fogva a mohamedán bíró, a *kádi* intézett minden jogi ügyletet, özbek kán idejétől kezdve

Dzsingisz kán jakfarkas zászlója. Rekonstrukció

pedig a mohamedán egyházi tisztségek és intézmények különleges megbecsülésben részesültek. Özbek idejében mégis létezett a két joghatóság: a jargucsi a nomádok és a hadsereg ügyeiben ítélkezett, a főkádi, a *kádi al-kudát* pedig a muszlim főbíró volt. Jól megfigyelhető tehát pogányságnak és iszlámnak ez a párhuzamos léte, majd özbek uralkodásától kezdve az utóbbi egyértelmű felülkerekedése nemcsak a világkép, vallás és jog területén, hanem az egész társadalom és állam szervezetében is. A 15. századra az iszlám teljesen áthatotta az élet minden területét, és nem

véletlen, hogy ez az a század, amikor a legcivilizáltabb, földműves és városi kultúrára, valamint a legmélyebb muszlim tradícióra visszatekintő területek leválnak az Arany Hordáról (Kazán, Krím, Asztrahán). Az iszlám mint univerzális vallás egyértelműen a civilizáció irányába terelte az egykor vad török-mongol nomád harcosokat. A társadalmi és állami terminológia minden területén ez abban nyilvánult meg, hogy az iszlámmal szorosan összefüggő arab-perzsa fogalmak és intézmények jelennek meg, s a 15. századra a török-mongol és arab-perzsa terminológia fokozatosan összeolvad, egységesedik. A 15. századra az Arany Horda és utódállamai egyértelműen mohamedán országok, amelyekben Mohamed törvénye, a saría uralkodik, s az uralkodóház és a hadi szervezet őrzi csak az egykori dzsingiszi törvény maradványait.

Úr és szolga: a társadalom tagolódása

Az Arany Horda társadalma rendkívül heterogén volt, ami azért érdekes, mert a hatalom viszont rendkívül homogén. Mit jelent ez? A dzsingiszi hódítások nyomán kialakuló birodalom a maga katonai-bürokratikus jellegében létrehozott egy hatalmi rendszert, amely a földműves kultúrákkal való érintkezés során Kínától az Arany Hordáig igen változatos további fejlődésen ment át. Az 1260-1270-es évektől az egyes dzsingiszida részbirodalmak, immár önálló fejlődésben, a meghódított területek lakosságát különféle módon próbálták egybeolvasztani. Ahol mély civilizációs hagyományú társadalmakat és államokat hódítottak meg, ott hamar beolvadtak a mongol dinasztiák, Kínát például még száz évig sem uralták, amiként Iránt sem. Ezekben a területeken tehát igazi integrációra nem is került sor. Közép-Ázsiában és az Arany Horda területén viszont sajátos folyamat indult meg. Itt régi nomád hagyományú török népeket hódítottak meg a mongolok, egyben pedig régi földműves és városi kultúrákat is, amelyek lakossága etnikailag tarka képet mutatott. Az Arany Horda három nagy kultúrterületén, Hvárezmben, Kazánban és a Krímben mindenütt éltek török elemek. Itt a török elem letelepedése és civilizációja már jóval a mongol kor előtt megkezdődött, ha természetesen nem is érte el azt a fokot, mint az ősi iráni és kínai civilizációk esetében. Az Arany Horda a pusztákon megteremtette az egységes állami hatalmi rendszert, de az állam heterogén társadalmát eleinte alig sikerült beolvasztania. A mongol hatalom csak a nomádok katonai szolgálatára és egyéb adóira, a földművelő

és városi lakosságnak pedig csak az adóira és szolgáltatásaira tartott számat. A társadalom bizonyos fokú integrációja lényegében csak az 1300-as évektől kezdődött meg a nomád és letelepült elemek között, de ez a két szektor az Arany Horda története során végig megőrizte szembenállását.

Az Arany Horda társadalmi piramisának a csúcsán a mindenható uralkodó, a kán állt. Ő valóban mindenható, az összes alattvalók ura együttesen és külön-külön is. Az alattvalók a kán szemszögéből nézve együttesen a kán tulajdonában vannak, az ő ulusát alkotják. De ez a hatalom szempontjából egységes nagy embermassza, az ulus, a birodalom, az állam – emberekből áll. Az egyes alattvalókat vagy az alattvalók csoportjait, mindenkit, aki nem tartozott Dzsingisz arany ágához, köznépként, alattvalónak, mongolul *karacsunak* nevezték. Tehát a nem dzsingiszida előkelő hadvezérek és urak a nagy uluszt birtokló kán és a kis ulusok élén álló káni rokonság szempontjából egyaránt alattvalónak, szolgának számítottak. A szolga fogalmát mongolul *bogolnak*, törökül *kulnak* mondták. A kán és családja szemszögéből tehát az egész társadalom alattvalónak és szolgának számít, egyedül a káni család az úr, a tulajdonos. Már „A Mongolok Titkos Története”-ben e két terminus szinonimaként szerepel: valakit, aki kánjára kezet emelt, karacsunak és bogolnak nevez a krónikás. Dzsingiszida és nem dzsingiszida között óriási a különbség: egy dzsingiszida tudata, sánta hasonlattal, az ószövetségi választott nép tudatával volt rokon: különbek vagyunk mindenki másnál, a mi feladatunk tehát a „többiek” meghódítása. Egy nem dzsingiszida nem szólíthat meg engedély nélkül egy dzsingiszidát, egy dzsingiszida-ivadék pedig sohasem lép be egy közember – akár egy nagyhatalmú úr – sátrába. Ilyen egyszerű volt a társadalom egy Dzsingisz-sarj szemszögéből: vannak urak, ezek ők, és vannak rajtuk kívül szolgák, ez az egész társadalom.

Alattvaló és alattvaló között persze a gyakorlatban óriási különbség volt. A dzsingiszidák mindenütt a Dzsingisz idejében kialakult új katonai réteg, az urak segítségével gyakorolták a hatalmat. Azokat az embereket végy családokat, amelyek az egykor levert vagy csatlakozott törzsek közül kerültek ki és jutottak bizalmi állásokhoz Dzsingisz idejében, vagyis a birodalom legfelső vezető rétegéhez tartoztak, *ötögü bogolnak*, „régiszolga”-nak nevezték. Ilyen „régiszolga” akár hatalmas urak is lehettek. Világos példát idézhetünk erre a felfogásra a mongol kori Iránból. 1315-ben Húszéin, a kaukázusi Arrán kormányzója a dzsingiszida Akbuka tiszteletére lakomát rendez, és a kelyhet ülve adja át Akbukának. Erre az utóbbi

mongol nyelven kifakad: „Mivel te régi szolga (*ötögü bogol*) és alattvaló (*karacsu*) vagy, hogyan fogadhatnám el tőled, aki ülsz, a kelyhet.” Ezek után Huszeint tovább korholja, hogy elfelejtette a jaszakot, és a törökök szokásait (*joszun*) hozza vissza. Ez jellemző fényt vet az Arany Horda-i viszonyokra is, ahol ugyanez a dzsingiszida felfogás érvényesült.

A gyakorlatban a hatalmat a kán és rokonsága a hozzá hűséges uralkodórétegre ruházta át, vagyis azon keresztül gyakorolta a hatalmát. Ezt az uralkodóréteget Dzsingisz a szolgálati elv alapján kezdte kialakítani, és a következő nemzedékekben örökletessé váltak a Dzsingisz által kiemelt családok és személyek tisztségei. Csakhogy ezt az örökletességet nem lehet összehasonlítani az európai arisztokrácia örökletességével. A dzsingiszida államokban, tehát az Arany Hordában is, igazán örökletes arisztokrácia csak egy volt: Dzsingisz arany ága, vagyis az Arany Hordában egyedül Dzsocsi ivadékai. A kán, a bátyok és nagybátyok (*aka*), az öcsök és unokaöcsök (*ini*), valamint a kán fiai (mongolul *köbegün*, törökül *oglan*) igazi születési arisztokráciát alkottak, amelytől nem lehet elvenni a hatalmat. Egymással megvívhatnak, civakodhatnak, meg is ölhetik egymást, de a trónon csakis Dzsocsi sarja ülhet. Ez alól nem volt kivétel, egészen 1783-ig, a Krími Kánság teljes beolvasztásáig. Az Arany Hordának és utódállamainak a trónján csakis Dzsocsi, tehát Dzsingisz legidősebb fiának leszármazottja ülhetett. A nem dzsocsida uralkodóréteg, a katonai és adminisztratív funkciókat betöltő urak szolgálati réteget alkottak. Vagyis kialakulhattak ugyan örökletes főúri családok, a despotikus káni hatalom mégis bármikor elsöpörhette a szembeszegülő főurakat és házuk népét. Ez a létbizonytalanság jutott kifejezésre abban is, hogy trónraléptekor minden kán megerősítette a katonai és hivatali apparátus urainak kiváltságait. Ezt a főúri réteget nevezték, mint már említettük, nojonnak, begnek vagy emírnak a különböző nyelveken. Ugyanezt a szót használták a dzsocsida uralkodóház tagjaira is, és idővel ezek a szavak mintegy címként tapadtak a katonai vagy adminisztratív poszton álló urak nevéhez. Az uraknak vagy főuraknak ez a csoportja ugyanúgy szervezte meg hatalmát, mint a kán és rokonsága, azaz lefelé ő ugyanolyan önkényúr volt saját alattvalóival szemben, amint ő is csak szolga volt a kán szemében. A bégek vagy emírek szempontjából (az Arany Hordában a 14. században a mongol nyelv eltűnésével már nem használták a nojon szót) minden alattvaló karacsu volt, ahogyan a bég és az emír is karacsu a kán előtt.

A piramisszerkezet hierarchiája tehát így festett a társadalom alulnézetében: a kán az én uram urának az ura (a láncolat hosszan bővíthető), felülnézetben pedig: az alattvaló az én szolgám szolgájának a szolgája (ez a láncolat is bővíthető). De, mint ahogyan a hatalomnak van egy felső határa, amely tovább már nem bővíthető, ez pedig a kán személyében összpontosul, úgy az alávetettségnek is van egy alsó határa, amely a legalacsonyabb rendű szolgák, a rabszolgák csoportját jelenti. A leglényegesebb különbség ezen társadalm szerkezet, illetve a feudalizmus között az, hogy ebben a szerkezetben az alul levőnek, legyen az bármilyen hatalmas úr is, semmi joga és emberi méltósága sincsen a felette állóval szemben. Tanulságos ebben a vonatkozásban a nyugati hűbériség egy gesztusának a tatár birodalmak egy gesztusával való összevetése, amelyet Rubruc elbeszélése alapján idézhetünk fel. Rubruc Batu udvarában várakozik a kihallgatására. „Végre jelt adott a beszédre [Batu kán]. Ekkor vezetőnk utasított, hogy hajtsunk térdet és beszéljünk. Fél térdre ereszkedtem, mint ember előtt szokás. Erre intett, hogy két lábbal hajtsak térdet, amit meg is tettem, nem akarva ezzel ellenkezni.” Nyugat-Európában csak Isten előtt lehetett két térdre ereszkedni, ember előtt csak fél térdre. Ez a gesztus fejezte ki az emberi méltóságnak azt a gondolatát, hogy a leghatalmasabb ember is hatalom alá, azaz Isten hatalma alá tartozik, tehát lefelé bizonyos kímélettel kell viselkednie. Bármennyire elméleti értékű volt is ez a felfogás Európában, amelyet a gyakorlatban sok-sok önkényúr áthágott, az erkölcsi normák rendszere hosszú távon mégis jelentősen alakította az emberi társadalmak életét.

Egy olyan társadalomban, ahol mindenki úr és szolga egyszerre, kivéve az uralkodót, aki *csak úr*, és kivéve a legalacsonyabb rendű rabszolgákat, házi cselédeket, akik *csak szolgák*, természetes, hogy a szolgálalelkűség a meghatározó társadalmi „morál”. Az alávetettség gazdasági vetülete az, hogy mindenki adózik a kánnak, a közrendű nomád és a földműves is. Az általános adókötelezettség alól egyes személyek szolgálataik fejében adómentességet kaphattak, *tarhánok* lehettek. Ez a kivételes helyzetű réteg, amely már Dzsingisz alatt kezd kialakulni, nem kizárólag az urak közül került ki. A tarhánság intézménye jelentősen fejlődött a 14-15. században, s ez a fejlődés az Arany Horda uralkodó rétegeinek a szerkezetét is megváltoztatja. Most csak annyit jegyezzünk meg, hogy az egyes vallások képviselői, a papok, a tanítók, az egyházi szervezet, mint egész, kezdettől fogva teljes adómentességet élvezett az Arany Hordában. Tehát nemcsak az

iszlám szolgái, hanem például az orosz papság is kollektív adómentességben részesült a tatárok részéről.

Kevés szó esett eddig a közvetlen termelőről és társadalmi státusáról, tehát azokról a nomád pásztorokról, földművesekről és kézművesekről, akik az Arany Horda egész gazdasági alapját előteremtették. Az ő helyzetüket természetesen a társadalmi piramis felső kis részén elhelyezkedő, a katonaságot és államhatalmat megszervező és kézben tartó nomád előkelők szabták meg. Nyilvánvaló, hogy itt is, akárcsak a feudális rendben, a gazdaságon kívüli kényszer uralkodik, az adófizetők között tehát csak annyi a különbség, hogy az állattenyésztő nomádok – háború esetén a harcosok – adóterhei jóval csekélyebbek, mint a letelepült földművelőké. A földművesek és a városi lakosság státusa is számottevő módon változott az Arany Horda története során, s talán a földművelés és a városok tekintélyének emelkedése, a civilizáció bizonyos mérvű terjedése volt a leglényegesebb fejlődési irány. A kezdeti hódítások után a mezőgazdasági népesség és a városok közvetlenül a kán kezébe kerültek. A városok élén a kán megbízottai vagy helytartók álltak, akik nem avatkoztak be a termelés menetébe, csupán az adók begyűjtésére volt gondjuk, az adókat azután a káni család tagjai között osztották szét. Kezdetben a városok nem tartoztak a birodalomrészként kapott uluszhoz, mindössze arról volt szó, hogy az „arany ág” tagjai részesültek a városok jövedelméből. Ismerünk olyan példákat, hogy Batu kán és Irán első mongol kánja, Hülegü, kínai földek és városok jövedelméből részesültek a nagykán kegyéből. Vagy egy másik példa: Kubiláj nagykán új népszámlálást rendelt el Buharában. Tizenhatezer embert számoltak össze, ebből háromezer Batu uluszához tartozott, háromezer Hülegü anyjához, a többi pedig a nagy káné és utódaié volt. Ezt a rendszert szemléletesen írja le Muínaddín Natanzí perzsa történétíró: „Mikor régen Dzsingisz kán elvégezte a négy fiú közti osztozkodást, mindegyiknek adott birtokot a másik fiú birtokán belül, úgyhogy emiatt állandóan követek utazgattak egymás között. Példának okáért Hvárezmben, amely Dzsocsi birtoka, Csagatájnak adta Kijatot és Hivát.” Az Amu-darja bal partja, a fővárossal, Ürgencsel együtt viszont Dzsocsi uluszához tartozott. Így már érthető, hogy a nagy mongol birodalom felbomlása után miért robbantak ki olyan éles harcok a részbirodalmak között. Érthető, hogy az Arany Horda kánjai nem akartak lemondani Tebriz és a többi gazdag iráni városból kincstárukba özönlő jövedelmekről.

Mit tudunk az Arany Horda-i földművesek, a parasztek helyzetéről? Nagyon-nagyon keveset, amelyet csak a szomszédos Irán területéről vett párhuzamok révén bővíthetünk kissé. 14-15. századi dokumentumokból kiderül, hogy a parasztek neve *ekincsi* vagy *szabancsi* volt. Felvetődik a kérdés, hogy a Krímben vagy a volgai Bulgáriában élő parasztek mennyiben voltak röghöz kötött állapotban. Mivel a tatár jog, a jaszak szerint minden szolga az úr tulajdona, a kánok az adófizető parasztek is tulajdonuknak tartották. A parasztek nem költözhetett kedve szerint, hiszen urának a tulajdona volt. Ez ugyan ellenkezett az iszlám szellemével, de tudjuk, hogy Iránban éppen mongol hatásra ment végbe a parasztek röghözköttése, és ezáltal legkíméletlenebb kizsákmányolása. Kezdetben a kán tulajdonába került földművesek közül egyre több alattvalót ajándékoztak a kánok hűséges embereiknek, a 14. században tehát elkezdődött egyfajta feudalizációs folyamat, a szolgálati birtokok kialakulása, és ennek megfelelően az uralkodórétegek egy része is letelepült vagy már városokban lakott.

A földművesre, a szabancsira, akár közvetlenül a káni tisztviselőknek, akár később földesúrnak rótták le adóit és szolgáltatásait, hihetetlen terhek nehezedtek. A mohamedán jogfelfogás minden adófizetőt, földművest és nomádot egyaránt az adófizető alattvaló, a *rája* kategóriájába sorolt be. Hogy a földművesekre nehezebb sor várt az Arany Hordában, mint közrendű nomád sorstársaikra, az már a jaszakból, a török-mongol világszemléletből fakadt. A parasztság tagolódásáról szinte semmit sem tudunk. Csupán néhány adat utal arra, hogy ez a réteg egyáltalán nem volt homogén, és a paraszti részes bérlők, az *ortakcsik* megjelenése egy 14. század végi oklevélben világosan utal a parasztság vagyoni és szociális tagoltságára. A részes bérlők és a földesúr viszonyát a saría, az iszlám törvénye részletesen szabályozta, és ezt írásos szerződésben, az ún. *kabalában* rögzítették. Sajnos roppant keveset tudunk a bérlők és a földesúrnak viszonyáról. Nem tudjuk például, hogy a föld bérbeadásán kívül még mi minden egyéb, úgymint vetőmag, szerszámok, igásállatok bérbeadásával, és milyen feltételekkel jött létre a bérleti viszony. (Rendkívül érdekes, hogy az orosz parasztság történetében az 1400-as években megjelenő új adószolgasági formát ugyanezzel az arab eredetű török szóval jelölik, mint az Arany Horda-i oklevélen. Az adólevelek különböző fajtáit az oroszban *kabalának* hívták a 15. századtól, azokat a parasztekot pedig, akik a földesúrnak kölcsönök révén a földesúrnak egyre

jobban eladósodtak, *kabalnüje ljugyinak*, „adósleveles emberekének. Ez esetben nyilván egy, az iszlám országokban, a 14. századtól kezdve pedig az Arany Hordában is megjelenő bérleti forma jutott el a középkori orosz területekre. Az átvétel pontos szálai nem tisztázottak.)

A gazdaságilag és társadalmilag tagolt parasztságon kívül az Arany Horda földművelő területein, de a nomád pásztoroknál is megvoltak a személyes függésnek legjobban kiszolgáltatott áldozatok, a rabszolgák. Ez a réteg nem volt számottevő mint a termelőerő része, hiszen elsősorban a ház, illetve a lakhely körüli, kétkezi munkát igénylő teendőket kellett végezniük. A rabszolgák zömét elsősorban a hadifoglyok alkották. Ugyanakkor mint „mozgó áru”, mint „beszélő szerszám” (*instrumentum vocale*), ahogyan az ókori Rómában nevezték őket, fontos szerepet játszottak az Arany Horda kereskedelmében. A mameluk Egyiptomba az Arany Horda exportálta a legtöbb eleven árut.

Végül nem szóltunk még arról a rétegről, amely a városi lakosság gerincét alkotta, a kézművesekről. A nomádok mindig sokra tartották őket, hiszen fegyverrel, háztartási és luxuscikkkel látták el őket ezek a mesterek. A hódítások első szakaszában a városlakók közül csak ezek kaptak kegyelmet; tömegesen szállították őket a kán és a főurak szállásaira. Hvárezm, a Krím és Bulgária kézművesei nagy, mongol kor előtti hagyományra tekinthettek vissza, és a tatárok kezdeti brutalitása után városaikban szabadon dolgozhattak. Persze ez is éppoly szigorúan és keményen megadózott réteg volt, mint a földműveseké. Az Arany Horda városi kézműves közege volt kezdettől fogva az iszlám vallási és kulturális elterjedésének a forrása. Az iszlám különös gonddal szabályozta a kézművesség társadalmi viszonyait, és magas szintű céhszervezetbe (arabul *futuvva*) tömörítette az iparúzókat. A kézművesekről (törökül *hurfet agalari*) megemlékeznek az Arany Horda-i oklevelek, és arról is van tudomásunk, hogy a 15. századi Krímben már léteztek céhszervezetek is.

Államapparátus és közigazgatás

Az Arany Horda államának eredetéről, a hadseregnek az államalapításban és a közigazgatásban betöltött szerepéről, a katonai elvről mint társadalomszervező elvről már eddig is sok szó esett. Azt is világosan látjuk immár, hogy ez a nomád eredetű hadi szektor mindvégig meghatározó szerepet játszott az állam történetében. De azt is jeleztük, hogy a letelepült

népességgel kapcsolatban kezdettől fogva felvetődött egy olyan közigazgatás megteremtése, amely nemcsak a nyers katonai erőszakon alapul. Ez az igény már a nagymongol birodalom létrejöttékor jelentkezett, az államapparátus, a polgári közigazgatás első tisztségei pedig a nagykáni udvarban jelentek meg. Ezt a nagykáni udvari apparátust a mongol hagyomány és a kínai államigazgatási tradíciók hozták létre. Piano Carpinitől tudjuk, hogy Batu udvarában, ordájában lényegében ugyanazok a tisztségviselők szolgálták urukat, mint a nagykánéban. Csakhogy minden részbirodalomban, főként a teljes különválás után, a helyi hagyományok éppen a polgári közigazgatás alakulását befolyásolták leginkább. Az Arany Hordában tehát elsősorban az iráni államigazgatási hagyományok és az egyre erősebb iszlám felfogás alakította az államapparátus és a közigazgatás Dzsingisz idejére visszanyúló mongol-kínai modelljét. Ha valahol, hát itt tudjuk legjobban azt a társadalmi átalakulást, fejlődést megragadni, ahogyan az Arany Horda egy nomád alapítású katonai államból fokozatosan a nomád és letelepült lakosság egyre jobban szerveződő együttműködésén alapuló birodalommá válik. Az 1200-as évekről jószerivel alig tudunk valamit, de a 14. és 15. század vonatkozásában sokkal részletesebb képet rajzolhatunk a tatár állam közigazgatásáról. Ebben elsősorban a fennmaradt tatár oklevelekre támaszkodhatunk.

Mielőtt az államapparátus tisztségviselőiről szólnánk, egy elvi kérdést is meg kell említenünk. Ez pedig az a furcsa helyzet, hogy az egyes tisztségek és címek viselőinek a jogköre nem volt egyértelműen tisztázott. Egy-egy tisztség által jelölt hatáskör sokszor csak főbb vonalaiban rajzolódott ki, s ugyanaz a tisztségnév időben más hatáskörökre is kiterjedhetett, vagy pedig hatásköre teljesen elhalt, de üres címként még továbbélt. Ily módon hivatali tisztség és cím között nem lehet mindig éles határvonalat húzni. Ezekhez az általános nehézségekhez járul a töredékes forrásanyag, amelyben sokszor csak elnagyolt utalásokat találunk a tényleges funkciókra. Számos esetben kell ezért segítségül hívnunk a sokkal jobb forrásadottságú és mélyebb kulturális gyökerekre visszanyúló iráni példákat.

A fennmaradt káni oklevelekben felsorolt tisztségviselők pusztán sorrendje világosan mutatja a hierarchiában betöltött helyüket. Az első helyen, mint szó volt róla, mindig a katonai tisztségek sorjáznak. Ezután következnek a területi és városi kormányzók vagy helytartók, az iszlám tisztségviselői, a kancelláriai titkárok és írnokok, az adóhivatalnokok, a káni küldöttek és követek, a városi rendészeti és az udvari tisztségviselők, a

birodalmi közlekedési hálózat emberei, legvégül a városi kézművesek és a falusi előjárók. Szemlátomást a katonai és polgári közigazgatás először a mezőgazdasági vidékeken és a városokban vált külön, a katonai vezetők, a nagyurak pedig egyre inkább a polgári közigazgatáson keresztül uralták, adóztatták ezeket a területeket. A hadsereg csupán biztonsági háttérként szolgált ehhez. Az 1300-as évek derekára alakul ki az a helyzet, hogy az Arany Horda négy főméltósága a négy *ulusz-begi* vagy *ulusz-emír*, akik közül a leghatalmasabb a *beglerbegi* (vagy arab néven *amírulumará*), azaz a „bégek bégje, az emírek emírje”. Ezek nyilván a birodalom katonai ügyeinek legfőbb irányítói lehettek, a *beglerbegi* pedig modern szóval hadseregtábornoknak nevezhető. A hadsereg ügyein kívül a 14. században már biztosan nem ők intézkedtek, hanem a hivatali apparátus, amelynek élén az iszlám országokban perzsa szóval jelölt *vezír*, illetve helyettese, a *náib* állt. A *vezír* és az *ulusz-begik* viszonyát, hatáskörét nem tudjuk pontosan megrajzolni. Forrásaink csak puszta létükre utalnak és arra, hogy a *vezír* szerepe nem volt olyan széles körű, mint az ilkánok Perzsiájában. Ez azt jelentheti, hogy a polgári bürokrácia is, akárcsak a katonai vezetés, minden tekintetben a központtól, a kántól függött a helyi közigazgatási hagyományok ereje, az öngazgatás nem volt olyan mély, mint Iránban. Érdekes, hogy az *ulusz-begik*, a *vezír* és a *náib* tisztségéről hallgatnak az Arany Horda oklevelei, valószínűleg azért, mert ezek már olyan magas tisztségek voltak, hogy a legtöbbször helyi érdekű okleveleken nem is kellett e nagyurak nevét említeni. Az államtanácsban, amelyet *divánnak* neveztek, ezek a nagyurak tevékeny részt vettek.

Az egyes területeket és városokat a kormányzók vagy helytartók irányították. Az első kánok idejében a törökül *baszkaknak*, mongolul *darugának* nevezett kormányzók irányították a letelepült népesség összeírásának és megadóztatásának feladatát. Adataink alapján voltak területi, városi és falusi *darugák*.

A legnagyobb területi egység, a tartomány vagy terület neve a 14. századtól kezdve *tümen* (az orosz forrásokban *tymá*) volt. Érdekesen jelzi ez az elnevezés, hogy az eredetileg *csak* katonai egység, a tízezred megjelölésére szolgáló terminus hogyan válik nomád és letelepült népességet egyaránt magába foglaló *terület* elnevezésévé. Újabb példa ez a nomád *népben* gondolkodás katonai elvének a letelepültek *területi* szemléletével való összefonódására, az elnevezés pedig arra is utal, hogy a nomád katonai elem fokozatosan letelepült.

A tartomány a központi városoktól kapta nevét, így a *Kirim tümeni*, a krími tartomány a Krím-félszigetnek is nevet adó Kirim városnévből származik (később Eszki Kirim és Szolgát néven emlegetik). Ilyen tartomány volt a kazáni, az asztraháni és a hvárezmi, hogy csak a nagyobbakat említsük. De olyan kisebb tartományok is voltak, mint az ükeki (a mai Szaratov környékén levő egykori Ukek várossal mint központtal), vagy a mohsi (a mai narovcsati) tartomány az Arany Horda északi részén, a főleg finnugor mordvin népesség által lakott Moksa folyó partjain. Ezek a tartományok szinte természetes módon a régi gazdasági, kereskedelmi, kulturális határok mentén alakultak ki, majd az 1400-as években a bomlás is ezeknek a tartományoknak a határvonalai mentén megy végbe. A Volga menti Szarájnak, a főváros környékének, tehát az alsó Volga vidékének mint a kán közvetlen házi tartományának nem volt külön kormányzója, darugája. A városi és falusi darugák afféle városi előljárók vagy polgármesterek voltak, rangban nyilván jóval a nagy tartományi kormányzók alatt. A lényeg azonban mindenütt az, hogy a daruga a kán alá rendelt ember, a központi akarat végrehajtója, segítségére ott táborozik nyomatékkal a katonaság. Területi, városi autonómiáról, önkormányzatról szó sem lehet. A baszkakok vagy darugák ott voltak az orosz fejedelemségekben is, mint a káni hatalom képviselői, és visszaéléseikkel szemben a 14. század elejéig sok orosz népfelkelésről tudunk. Ha valaki megölte a kán adószedőjét, annak persze büntetőhadjárat lett a következménye. Mindenesetre a 14. század elejétől ez az intézmény az orosz területeken visszaszorul, az orosz fejedelmek, majd a közülük kiemelkedő moszkvai nagyfejedelem szerzi meg azt a jogot, hogy a káni, vagyis az állami adókat begyűjtse, és a kánhoz eljuttassa. A darugák mégsem tűnnek el orosz területről, az 1400-as években is hallunk róluk, csak éppen a szerepük visszaszorult: a tatár hatalom jelenlétére figyelmeztetik az orosz fejedelmeket.

A polgári közigazgatás vezetői után következtek a mohamedán egyházi tisztségviselők, a muftik, a kádik és mások. Ezekről majd az iszlámot tárgyaló részben szólunk, itt csak hangsúlyozzuk, hogy rangban közvetlenül a területi és városi közigazgatás vezetői alatt állnak. A 14. századtól az iszlám döntő szellemi és világi hatalom az Arany Hordában.

Utánuk jönnek a tanács írnokai (*díván bitkecsileri* vagy *díván bitigcsileri*). Fejlett közigazgatás írásbeliség nélkül lehetetlen. A kán, a nagyurak, a kormányzók körül kialakult tanácsitkárok és írnokok

működését a következő részben külön tárgyaljuk, hiszen ez a tevékenység volt az adminisztráció lelke.

Ezután következik az adóügyi és pénzügyi apparátus hatalmas serege. Az alapadóktól a speciális, egyes korokban felbukkanó adókig igen sok adófajta nevét ismerjük, erről is külön beszélünk majd az adózás tárgyalása során. Most csak annyit, hogy az adószedő legáltalánosabb elnevezése a *tamgacsi* volt. Ez az apparátus tartotta rajta a kezét, karöltve bizonyos mohamedán vallási tisztségekkel, a kereskedelmen és a városi bazárok, piacok forgalmán is.

A városok és a kereskedelem rendjén a katonaság külön csoportjai, a *totkavulok*, *karavulok* és *kabakcsik* örködtek.

Rendkívül nehéz helyzetben vagyunk az udvari tisztségek megítélésében, mivel ezek igencsak a sor végén helyezkednek el, ráadásul funkcióik is csak sejthetők. Már Dzsingisz kialakította közvetlen udvartartásának tisztségviselőit; az elnevezések a káni udvar közvetlen ellátására utalnak, van például szakács, lovász és így tovább. Udvari szokás szerint ezek a funkciók lassan elhalnak, hogy egyre inkább címekké süllyedjenek, a lényeg a káni udvarban betöltött bizalmi szerep, amelyhez egy hagyományos udvari címet biggyesztenek. Az Arany Horda kánjainál az udvari tisztségviselők legfontosabb feladatköre a káni udvar ellátása, ételmezése, lakomák és vadászatok rendezése volt. Ezekre utaló török-mongol címeket az Arany Hordából jó néhányat ismerünk. A *cserbi* Dzsingisz idejében az udvar körüli legáltalánosabb teendőket végezte el, később szerepe egyre inkább a követek fogadásához és elszállásolásához kapcsolódott, mondhatnánk, a cserbi amolyan szállásmester volt. A *bökevül* az étkezések és lakomák általános felügyelője, asztalnoknak, tárnoknak nevezhetnénk. Rangban alatta állt a *bávurcsi*, ami mongolul egyszerűen szakácsot jelent. Az *aktacsi*, a lovász- vagy istállóemester a káni ménesekről gondoskodott. Végül a *kuscsi*, a madarász és a *barszcsi*, a párducos ember a kánoknál végig nagy szerepet játszó madarászatot, solymászatot és vadászatokat szervezték.

Fontos szerepük volt a káni küldötteknek vagy követeknek, akiknek az elnevezése *elcsi* volt. Mind a nomád, mind a földműves lakosságot az adókon kívül legjobban sújtó teher az állami küldöttek ellátása volt: a beszállásolás, az ételmezés, a háttaslovak felkészítése. Mivel minden központi döntés vagy utasítás a küldöttek révén jutott el az alattvalókhoz, igen nagy számú küldött, követ, hírnök járta a birodalmat, és ennek a

siserahadnak az ellátása a lakosságra nehezedett. Nem szólva arról, hogy az állami hivatalnokok és küldöttek, a tatár államszervezet jellegének megfelelően, sok önkényeskedést, visszaélést követtek el, általában többet követeltek, mint ami nekik járt volna. Az állami közlekedési hálózat kiépítése, kínai mintára, még az első nagykanok alatt megkezdődött. Ögödej rendelte el, hogy meghatározott térközökben postaállomásokat állítsanak fel, amelyeket *dzsamnak* (törökül *jamnak*) neveztek. A jól kiépített hálózat révén Batu, Csagatáj és Ögödej ulusza között rendkívül gyorsra és könnyűvé vált az összeköttetés. Ezeken a postaállomásokon rengeteg hátaslovt, a követek ellátására pedig juhot és ökröt tartottak. Az állomások személyzete, amely a követeket ellátta, az Arany Hordában is *jamcsi* volt. A követeknek meghatározott napi fejadag (*siüszün* vagy *süszün*) járt. A postahálózat kiépítése valószínűleg könnyítette a lakosságra nehezedő terheket, de csak könnyítette őket, különben nem lenne szó a kiváltságlevelekben arról, hogy állami tisztviselők ne zaklassák a népet, lovat és napi fejadagot ne zsaroljanak ki tőlük.

Végül a közigazgatás utolsó láncszemei a városi céhek vezetői és a földműves, falusi közösségek előljárói voltak. De az ő esetükben már nem is beszélhetünk állami tisztségekről, hiszen ezek az emberek a kézműves- és parasztközösségek választott vezetői voltak, akik közösségük adóit a hatalomnak eljuttatták. Ha valahol, hát itt, a közvetlen termelők szintjén lehetett bizonyos autonómia, önkormányzat, amely azonban csak a termelés megszervezésére terjedhetett ki.

A kancellária

A mongol állam megszületése, a hódítások igazgatásának sürgető feladata hívta életre a mongol írásbeliséget. Dzsingisz előtt a mongoloknak, mint a nomád népeknek általában, nem volt írásrendszerük. Dzsingisz azonban már nagykaná válassza után, 1206-ban elrendeli, hogy Sigi-kutuku foglalja írásba a bíraskodási ügyeket és a birodalom törvényét. A mongolok a najmanoknál és kerekeknél élő ujuguroktól vették át az ábécét; ezt idomították a mongol nyelvhez. Az ujugur írás, amely a 9. században jött létre a Kelet-Turkesztánba betelepülő ujuguroknál, végső soron sémi eredetű írásjelekből áll; a betűket jobbról balra írták. A turkesztáni ujugurok bőséges buddhista és nesztorianus keresztény írásbelisége az 1200-as évekig, sőt azután is virágzott. Az ujugur írásjeleket – a kínai eredetű késői ujugur

szokásnak megfelelően – felülről lefelé vezették a mongolok, és ezt az ujjur-mongol írást egészen 1944-ig használták. Az ujjur írással együtt az ujjur államigazgatási, jogi terminológia nagy része is átkerült a mongol nyelvbe, például a káni oklevél *dzsarlig*, vagy a vörös pecsét *al tamga* neve, hogy csak a legfontosabb kancelláriai fogalmakat említsük. Mongol kancellária és írásbeliség tehát egyszerre születik meg a mongol állammal, s Ögödej idejében már a kancellária az államigazgatás központja. Első vezetője a nesztoriánus kereit származású Csinkaj, akit Piano Carpini latinul *protonotariusnak* nevez, tehát afféle főjegyzőnek. Mivel a mongol hódító réteg mindenütt kisebbségben volt a birodalom területén, szükség volt rá, hogy a közigazgatás hivatalos mongol nyelvéen kívül a szóban forgó terület nyelvéen is készüljenek oklevelek. Ezek a nem mongol nyelvű oklevelek a már megszilárdult mongol nyelvű okleveles gyakorlatot követték. Így keletkeztek az Arany Horda török nyelvű oklevelei is. Bár az Arany Horda területén nem volt múltja a kancelláriai hagyománynak, mint például Iránban a perzsa vagy Kínában a kínai, a kancelláriai nyelv és stílus megteremtése viszonylag könnyű feladat volt, hiszen a mongol eredetit csak le kellett fordítani valamelyik török nyelvre, amely sok tekintetben közel áll ahhoz a török nyelvhez, az ujjurhoz, amely viszont a mongol eredeti mintájául szolgált.

Az Arany Horda okleveleiből nagyon kevés maradt ránk. 1380 előtti eredeti oklevelet nem ismerünk. Fennmaradt viszont számos, az orosz papságnak adott káni kiváltságlevél, orosz illetve a krími városoknak adott oklevelek olasz és latin nyelvű fordítása. Ha ezekhez még hozzávesszük a későbbi török nyelvű eredeti dokumentumokat, akkor meglehetősen pontos képet tudunk rajzolni az Arany Horda kancelláriájának működéséről és az oklevelek szerkezetéről.

Az Arany Horda hivatalos írása tehát az ujjur volt. A Toktamis által kibocsátott két oklevél is ezzel az írással maradt fenn. Ugyanakkor az iszlám terjedésével és özbek alatti megszilárdulásával az arab betűs török írás terjedt el; az 1400-as években már kizárólag csak arab betűs, török nyelvű oklevelek készültek. Jól mutatja ezt a fejlődési folyamatot egy Temür-Kutlug kán által kibocsátott adománylevél 1398-ból, amelynek főszövegét még ujjur írással vetették papírra, mivel azonban ezt az írást akkor már csak egészen szűk kancelláriai körökben tudták kiböngészni, az ujjur írás alatt sorközi arab betűs átírásokat találunk. Az Arany Hordában

valószínűleg kezdettől fogva a török nyelvet használták a kancelláriákban, mongol nyelvű okleveleknek az Arany Horda területén nyoma sincsen.

Az Arany Horda-i tatár okleveleket többféleképpen nevezték. A *jarlig* szó, amelynek eredeti jelentése nagyjából ez: „egy magasabbrendű parancsa egy alacsonyabban állóhoz”, mindenfajta káni oklevélre utalhat, tehát a közvetlen alattvalókhöz intézett parancsra éppúgy, mint az idegen, de vazallusi viszonyban levő uralkodókhoz küldött levelekre. A *bitig* („írás”) terminus viszont mindenféle dokumentum legáltalánosabb elnevezése volt. Mindkét szó, mint török jövevény, megvolt a mongolban is (*dzsarlig*, *bicsig*), azzal a különbséggel, hogy a *dzsarlig* a mongol nyelvű okleveleken csak a nagykáni rendeletet jelentette, s csak a nagymongol birodalom fokozatos felbomlása nyomán kezdték használni a részbirodalmak dzsingiszida uralkodói ezt a terminust. A tatár kánok oklevelének

Perzsa feliratos mozaik. Ó-Szaráj, 14. század

jelölésére az oroszok is átvették ezt a szót (*jarlük*), de mellette a *gramota careva* („uralkodói oklevél”) kifejezést is használták.

A 14. századtól a mongol-török kancelláriai és nyelvi hagyományokon kívül az iszlám kancelláriák gyakorlatának és az arab-perzsa nyelvnek a hatása is egyre gyakrabban megfigyelhető az Arany Horda oklevelein. Az Arany Hordával egykorú mohamedán kancelláriák működéséről elsősorban a 13-15. századi arab és perzsa kézikönyvekből alkothatunk képet. Ezek a kézikönyvek az úgynevezett *insá* műfajt képviselték, amely éppen úgy lehet oklevél-, mint levélminta, fogalmazvány. Főként a 14. századi perzsa és az

egyiptomi arab kancelláriák gyakorlata volt hatással az Arany Horda káni kancelláriájára.

A tatár kancellária, a *díván* hivatalnokai a titkárok és írnokok voltak. Szinte kizárólag csak a káni kancellária gyakorlatát vizsgálhatjuk, mivel más méltóság által kibocsátott oklevél alig maradt az utókorra, mindössze egyet ismerünk a trónörököstől, hármat pedig a kán feleségétől. Mindezek alapján valószínű, hogy a káni kancellárián kívül rendszeres okleveles gyakorlat máshol nem folyt.

A titkárok és az írnokok megjelölésére számos kifejezést ismerünk. A *bitigcsi* és *bitkecsi* az írnok legáltalánosabb elnevezése. A *bahsi/baksi*, amely az ujjurban kínai eredetű szó volt, s a buddhista szerzetesekre utalt, átkerült a mongolba és a mongol kori török nyelvekben ez a szó már „az ujjur írást ismerő írnok, íródeák” jelentést vette fel. Ugyanez a folyamat, tehát az egyházi terminusnak az íródeák nevévé alakulása figyelhető meg a szláv nyelvekben, így az oroszban is; az orosz *gyjak* például eredetileg egy görög eredetű egyházi tisztség, a diakónus nevéből származik. Az „íródeák” jelentésű régi magyar „deák” szó is ebből a szláv közvetítésű görög szóból ered. Ezek a jelentésátvitelek teljesen érthetőek, ha figyelembe vesszük a vallások és az egyházak kulturális monopóliumát. Az először említett *bitigcsi* és *bitkecsi* szavak általános terminusok voltak az írnok megjelölésére, s ezt a jelentésüket végig megtartották. A *bahsi* viszont csak az ujjur íródeákok neve volt a 13-14. században, de az 1400-as évekre már elvesztette szűkebb jelentését. Az arab írásbeliség általános elterjedésével tehát az arab betűs oklevelek írói éppúgy lehettek *bahsik*, mint *bitigcsik*. Ahogyan az ujjur írásbeliség specialistájának eleinte *bahsi* volt a neve, úgy az arab betűs, mohamedán hagyományt képviselő írnoknak is kezdetben külön arab neve volt, a *háfiz*. A 15. századra ez a terminus is széles körben elterjedt.

Az Arany Horda kancelláriáját meghatározott ügymenet jellemezte. Az egyes ügyeket magas udvari és mohamedán egyházi tisztségek intézték a kán előtt, a kán jóváhagyta az ügyet, majd kiállította az oklevelet. A kancelláriai ügymenet két utolsó fázisa a kancelláriai záradék kiállítása, illetve a hitelesítés volt. A tekercs formában összegöngyölt, általában fekete tintával írt oklevelek hátoldalára följegyezték az ügyintézők vagy „referensek” és az írnok nevét. A referáló személyek nevének és címének elemzéséből kitűnik, hogy ezek minden esetben magas katonai, egyházi és udvari tisztségviselők voltak. A trónörökös esetében például a kánfi

nevelője, az *atalik*, illetve a trónörökös anyja, az *ana bige* volt a referens. Bizonyos esetekben a kancelláriai záradék tanúk névsorát is tartalmazza.

Az oklevél kiállításának utolsó fázisa, a hitelesítés gyakorlatilag a pecsételést jelentette. A pecsét (*tamga*) neve régi török szó, amely a mongol korban a kán pecsétjét jelentette. A tamga eredetileg a nomád nemzetség vagy család tulajdonjegye, s ez a jelentése a mongol időkben is megmaradt. Ebben az értelemben afféle nomád címernek is nevezhetnénk a tamgát. Az egyes kánok az általuk kibocsátott pénzerméken és pecsétjeiken is gyakran használták saját tamgájukat. A kán pecsétjét a perzsa eredetű *nisán* szóval is jelölték, amely azonban az oklevélszöveg arany tintával írt szövegrészeire is utalhatott.

Az Arany Hordában kétféle pecsétet használtak: a négyzetes pecsétet és a gyűrűs pecsétet. A négyzetes pecsét használata az Arany Hordában mongol eredetű, a mongolok pedig vagy közvetlenül a kínaiaktól, vagy ujjur közvetítéssel vették át.

Négyzetes pecsétet régi idők óta használtak. A dzsingiszida pecséték kínai eredetét világosan mutatja az a tény is, hogy öldzsejtü perzsiailkán haláláig (1316) a mongol okleveleken látható pecsét felirata is mindig kínai, s csak ezután jelennek meg az ujjur-mongol betűs, illetve iszlám területeken az arab betűs pecsétfeliratok.

Az Arany Horda négyzetes pecsétjeit az 1300-as évek végétől ismerjük, érthető tehát, hogy ezek mind arab feliratosak. Az arab betűk a merev, ünnepélyes kúfikus betűtípushoz tartoznak, a szövegek is mindig arab nyelvűek. Tartalmuk: valamilyen vallási idézet és a kibocsátó kán neve. Vegyünk egy példát, Toktamis pecsétjét: „Allahnak, az irgalmasnak és könyörületesnek a nevében. Nincs más isten Allahon kívül, és Mohammed az ő prófétája. Áldja meg őt Allah és védje meg. A nemes szultán, Toktamis.” A négyzetes pecsét mérete kétféle lehetett, egy 12 centiméteres és egy 6 centiméteres formájú. A nagyobb pecsét mindig vörös színű volt, ez az eredeti káni pecsét színe, erre utal az *al tamga* („vörös tamga”) elnevezés is. A kisebb méretű pecsételőt arany, kék és fekete színnel is használták. Az 1380-as évekig láthatóan csak a nagy vörös pecsétet használták mint káni attribútumot, a többi, kisebb méretű és más színű pecsétet eleinte diplomáciai levelezésre használhatták, s onnan terjedt át később a belső használatú oklevelekre is. Az oklevelekre öt pecsétet is ráüthettek. A pecsételés legfontosabb helyei: elől jobboldalt a pecsét számára üresen hagyott helyen (itt a sorokat beljebb kezdték), majd az

oklevél végén, baloldalt. Ezenkívül a több levélből összeragasztott hosszú okleveleken a lapok ragasztásánál is szerepel pecsét; ne feledjük, hogy sokszor több mint két és fél méter hosszú tekercsre írták az oklevelet.

A körte vagy mandula formájú gyűrűs pecsét személyes volt, szemben az uralkodó négyzetes pecsétjével, s használata csak a 15. század második felében jelenik meg és terjed el, perzsa és oszmánli hatásra. A krími kánoknál a mongol eredetű négyzetes pecsétet csak a 17. századra tudta teljesen kiszorítani a káni használatból.

Az oklevelek tartalmi kiállítására pontos formai előírások szerint történik. Különösen a görög-latin szóval *protocollumnak* nevezett bevezető résznek, illetve az *eschatocollumnak*, a befejező résznek voltak szigorúan szabályozott formái. Érdekes idéznünk Hádzszi-Girej egy 1453-i oklevelének bevezető sorait, mivel ez tartalmazza a leghosszabb bevezető részt, emellett érdekesen mutatja a jaszak és a saría keveredését: „Allahnak, az irgalmasnak és könyörületesnek a nevében. Az Egy-Isten hatalmával és Mohammed csodáival. Az örök Isten erejéből és Mohammed, Isten küldötte tekintélyével. Hádzszi-Girej. Szavam.” Ez az utolsó rész a kán parancsára utal, törökül *szözümnek* vagy *szözümüznek* („szavunk”) hangzott, előtte a rendelkező kán nevével, pl. Toktamis szözüm, Temür Kutlug szözüm stb. Ez a török formula az Arany Hordán kívül is annyira elterjedt, hogy például a 15. századi Iránban, több mint száz évvel a hülegidák letűnte után is az ún. *szözüm(üz)* formulát minden uralkodói oklevélen felül odaírták. Ugyanez az oklevél végül a kibocsátás dátumát és helyét is közli: „Dátum: tyúk év, nyolcszázötvenhétben íródott, a boldog szafar hónap huszonhatodik napján, keddi napon, mikor a fenséges káni tábor Kirk-Jerben, a palotában volt.” A keltezés tehát a kínai eredetű tizenkét éves állatciklus szerinti évet is megadta, és a *hidzsra* szerinti mohamedán évet, hónapot és napot is, ami jelen esetben 1453. március 5-ével azonos a keresztény időszámítás szerint.

A kancellária tárgyalásokkor kell említenünk az ún. hatósági táblácskákat, mongol-törökül a *bajszákat*, amelyek sokak számára ismerősek lehetnek a „Marco Polo utazásai”-ból. A bajsza ismét csak jellegzetes kínai tárgy és szó átvétele. A kínaiul *pai-ci*-nek nevezett táblácska hosszúkás, lekerekített téglalap alakú volt, egyik végének közelében egy felfüggesztésre alkalmas lyukkal. Rendszerint az övön hordták. Anyaga lehetett arany, ezüst, réz, vas vagy fa. Az anyaga minősége persze az adományozott személy rangjától függött. Minden hivatalos állami személy kapott bajszát, bár a mongol

birodalom első időszakában főként a katonai tisztségek viselői és az állami küldöttek kaptak ilyen „passzust”. A bajsza birtoklása, az oklevélen kívül, fontos dokumentum volt, ezzel igazolhatta ugyanis az utazó, hogy a kán megbízatását teljesíti. Aki a birodalom területén bárhol felmutatta, annak szállást, élelmet és hátaslovát kellett kapnia. Az Arany Hordában is használták a hajszákat, a 14. századból négy eredeti darab maradt fenn. Szövegük minden esetben ujjgur betűs mongol, tehát a bajszák őrizték legtovább a mongol birodalmi hagyományt, egy olyan korban, amikor a mongol írásbeliség már szinte ismeretlen volt az Arany Horda területén. A bajszák minden esetben sztereotip szövege így hangzott: „Az örök Isten erejéből, a nagy hatalom és kisugárzás védelméből... kán parancsa. Aki nem tiszteli, megöletik és meghal.” A szöveg az oklevelekben található fohászkodás és büntetőformula egy részét is tartalmazza. Meddig használták a bajszákat az Arany Hordában? Pontos választ nehéz adnunk erre a kérdésre. Az utódállamok még ismerték, és valószínű, hogy a Krími Kánságban a 16. század vége felé tűnik el a bajsza használata, akárcsak a piros négyzetes pecsét, és még néhány mongol kori hagyomány. A Nyugaton és az oroszoknál használatos függő viaszpecsétet az Arany Hordában egyáltalán nem ismerték. Összefoglalóan azt mondhatjuk, hogy az Arany Horda kancelláriája a mongol kancelláriai hagyományra épült fel, amely viszont két szálból nőtt ki: az ujjgur-török írásbeliségből (innen vette az írást, a szakszavak java részét és az oklevélstílust), illetve a kínai kancelláriai hagyományból (innen vette a négyzetes pecsét és a hatósági táblák használatát). Ez az Arany Horda kancelláriájának belső-ázsiai és távol-keleti összetevője. Ugyanakkor az 1300-as évek végétől az arab-perzsa iszlám világ egyre erősebb hatását figyelhetjük meg. A kancellária működését és terminológiáját érintő hatások elsősorban a mohamedán perzsa kancelláriákon keresztül érkeztek. A másik, szűkebb csatorna az oszmán kancellária, amely 1450 után érezhető hatását a Krímben, a Krím oszmán politikai függésének arányában. Az Arany Horda kancelláriája, mint cseppben a tenger, úgy mutatja az Arany Horda történelmi fejlődésében jelentkező társadalmi és kulturális változásokat és hatásokat.

Tarhán és szojurgál.

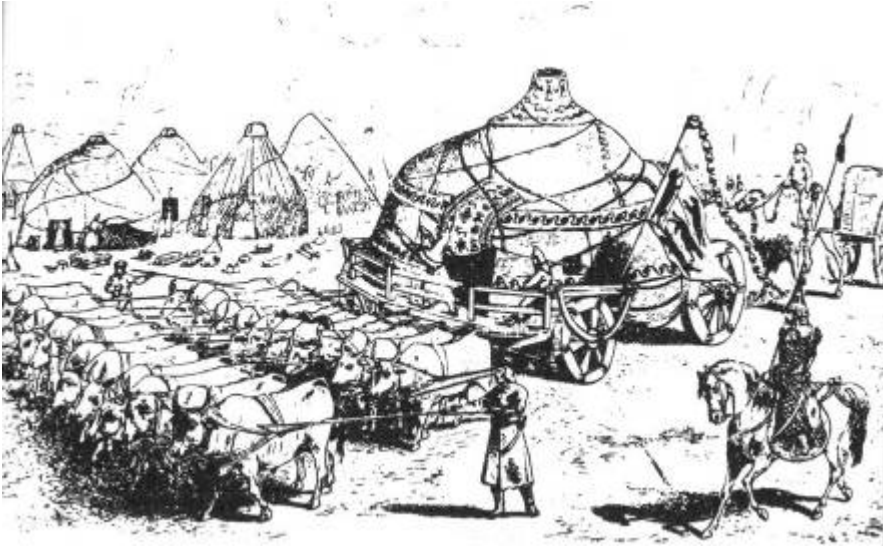
A nomád privilégiumtól a feudális kiváltságig

A dzsingiszi mongol világbirodalom kialakulásának, az állam kezdeteinek a

tárgyalásánál már említettük, hogy bizonyos személyeket hűségük és szolgálataik jutalmaként kiváltságokban részesítettek. Ezeknek a személyeknek a neve mongolul *darkan*, törökül *tarhán* volt. Ezt a szót ősidők óta ismerték Belső-Ázsiában, az egyes török népek más és más magas tisztségeket jelöltek vele. Kevesen hinnék, hogy a tarhán szó még a honfoglalás előtt a magyar nyelvbe is átkerült mint méltóságnév; emlékét a „Tárkány” helyneveink őrzik, és van olyan kutató, aki a régi magyar „Tarján” törzsnévben és a belőle keletkezett mai „Tarján” helynevekben is ennek a szónak a továbbélését fedezi fel.

Különleges szociális terminusként, amely előjogokkal felruházott személyt jelent, csak Dzsingisz idejétől kezdve ismert a mongolban. Emlékeztetőként lássuk, mik is voltak a tarhán előjogai a dzsingiszi birodalom első évtizedeiben: a hadizsákmányt teljes egészében megtarthatta, a kánhoz közvetlen bejárás joga volt, kilenc bűnét nem büntették, a mindenki számára kötelező adót nem fizette, s mindez örökül szállt utódaira. A bántatlanság főbb elemeit már ebben a kezdetleges tarhán-intézményben is megtaláljuk: anyagi kedvezés (adómentesség) és jogi-bírói mentesség. Ugyanakkor az adómentesség és a jogi védelem mintegy „negatív” adományán kívül (mit *nem kell* a tarhánna lett személynek tennie, illetve mit *nem szabad* vele tenni) ez a korai mongol tarhán-intézmény nem feltétlenül tartalmazott pozitív adományokat. A tarhán-ság tehát a kiváltságosztásnak csak egy sajátos, egyáltalában nem általános esete, hiszen Dzsingisz, amikor megjutalmazta hűséges embereit, általában sokféle katonai és udvari tisztségre nevezte ki őket. A tarhán-sággal kezdetben csakis személyes érdemeket jutalmaztak, tehát egy hűséges szabad harcosból és egy úrból, egy nojonból egyaránt lehetett tarhán. Ugyanakkor már kezdettől fogva felbukkan az az egyre általánosabb gyakorlat, hogy a kán „pozitív” adományokkal is alátámasztja a tarhán „negatív” kiváltságait.

Erdemes erre nézve idézni „A Mongolok Titkos Történeté”-t, ahol Dzsingisz megkérdezi hűséges embereit, Szorkan-sirát és két fiát, Csilaunt és Csimbajt, vajon miféle ajándékot kívánnak tőle hűségük jutalmául. Azok hárman így válaszolnak: „Ha kegyes volnál, hadd legyen adómentes a legelőm. A merkitek földjét, a Szelenga melletti vidéket szeretném megkapni adómentes legelőnek.” A nomád számára természetesen a legnagyobb ajándék a nyáj és a legelő, s ebben az esetben Dzsingisz hű emberei ez utóbbi, a nutug, a nomád legelőterület

Tatár sátoortábor és szekerek Rekonstrukció

adómentességét kérik: legyen az ő legelőjük darkan. Mindez persze nem azt jelenti, amit a nomád feudalizmus hívei hangoztatnak ezzel az esettel kapcsolatban, hogy a kán a *területet* osztja szét adományként alattvalói között. Először is, ez minden tekintetben egyedi eset, másodsor pedig csak arra utal, hogy a dús legelő káni adományát valóban fontos előjognak tekintették. A nomádok legelőterületének bizonyos helyhez kötése pedig még nem a feudalizmus, hanem a katonai szervezés megkövetelte elv és gyakorlat volt a kialakuló mongol államban.

Mindenesetre a mongol birodalomban kibontakozó tarhán-privilégiumok rendszere, földműves környezetben és muszlim kulturális és jogi közegben jelentősen átalakult, továbbfejlődött, és az 1300-as évek második felére létrejön az előjogoknak egy olyan rendszere, amely a feudális földtulajdon bizonyos elemeivel mutat rokonságot, s ebben az esetben, mivel valóban a földtulajdonviszonyok felől indul el a változás, a *feudalizáció* szót kell használnunk. Ez a folyamat, amely földműves közegben indul el, természetesen főként Kazánra és a Krímre jellemző az Arany Horda államában.

Mielőtt ezt az érdekes folyamatot szemügyre vennénk, egy fontos elvi kérdést kell röviden tisztáznunk. Az adományok és kiváltságok ténye és a rájuk vonatkozó elnevezések között sokszor találkozunk különbségekkel vagy átfedésekkel. A társadalmi változások hosszú időbeli folyamatok eredményei, a jogi terminológia tehát nem követi azonnal a fejlődésüket. Egy-egy intézmény talán régóta megvan, fejlődik, s egyszerre tudatosodik a

társadalom számára, hogy ez valamiképpen különbözik attól, aminek addig hitték; akkor hát új elnevezést adnak neki. De maga az intézmény, a jelenség jóval régibb, vagyis nem a rá vonatkozó terminussal együtt született. A másik lényeges pont, ami ilyen vizsgálódások során óvatosságra int bennünket, hogy az a bizonyos szó, amikor mint *terminus technicus* bukkan fel a nyelvben, már régóta ismert egyszerű köznapi jelentésében, most viszont hirtelen szakmai jelentést vesz fel anélkül, hogy eredeti jelentését teljesen elveszítené. Végül egy utolsó intő szó a történeti egyszerűsítések ellen: egy hódító és államot szervező hatalom esetében, amilyen a mongol, a meghódított terület régi társadalmi terminusai, illetve a hódító hatalom terminusai keverednek, és sok esetben egy intézmény vagy jelenség megnevezésénél a többféle kifejezés használata megtévesztő lehet ugyan, mégis ugyanarra a jelenségre vonatkozik.

1350 után bukkan fel Iránban, Közép-Ázsiában és az Arany Hordában egy mongol-török eredetű szakszó, a *szojurgál*, amelynek 1350-től 1500 tájáig kulcsszerepe van a kor társadalom és gazdaságtörténetében. Maga az elnevezés régi, de szakszóként („örökletes szolgálati birtok” jelentésben) csak ekkor bukkan fel. Nyilvánvaló tehát, hogy az intézmény gyökerei mélyebbre nyúlnak vissza, és a mongol-török terminus csak egy folyamat végén jelenik meg, mint pecsét az oklevél végén, amely szentesíti az előzményeket. Lássuk hát ezeket az előzményeket. Az egyik gyökér a tarhánkiváltságok kialakulása a mongol kor elején, a másik a muszlim földtulajdon. Kezdjük az utóbbin.

A 7. században viharos gyorsasággal kialakult muszlim világbirodalom és az 1200-as évek elején létrejött mongol világbirodalom között – az alapvető eltéréseken túl – egyezik egy fontos mozzanat. Hódítások révén az arabok, illetve a mongolok hatalmas, ősi földműves kultúrákra telepednek rá. Az államot a hódítók szervezik meg, az egyik térségben az iszlám ideológiája, a másikban a dzsingiszi jaszak alapján, de a helyi hatások előbb-utóbb beszüremlenek a hódítók rendszerébe.

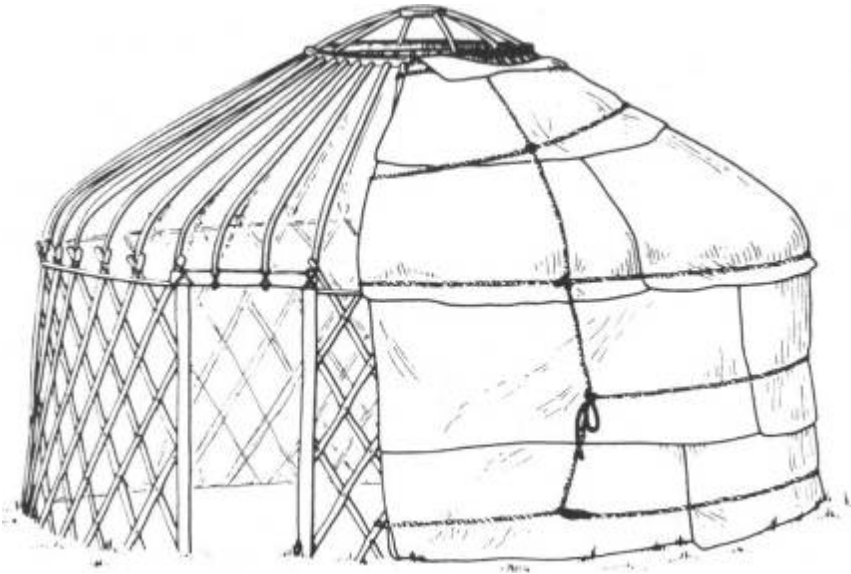
Az iszlám világ társadalma, gazdasága, kultúrája nagymértékben szívta magába Perzsiától Marokkóig a helyi elemeket. A mohamedán államelmélet és a jog azután ezeket a változásokat igyekezett beépíteni saját rendszerébe, ha a tények nem is feleltek meg mindig a rendszernek. Az elfoglalt területeket az állam elkobozta, ezek állami földek, a díván földjei lettek, amelyeket nagy hivatali apparátus adóztatott. De minden hódítás után megfigyelhető az a folyamat, hogy az állami földekből darabokat

szakítanak ki „a hű alattvalók megjutalmazása céljából. Így jön létre a feltétel nélküli, szabad rendelkezésű, illetve a feltételhez kötött magánföldtulajdon. Az iszlám világban is kialakulnak a földbirtoklás különböző formái: az állami föld (*diváni*), illetve a szabadon örökíthető és elidegeníthető magánbirtok (*mulk*); ez utóbbihoz sorolható az uralkodónak és családjának magánbirtoka (*hássz* vagy *hássze*), továbbá az egyházi alapítványokká alakított ún. *vakufföldek*, amelyek a muszlim egyházi személyeket és intézményeket tartják fenn.

Hódítások alkalmával különös jelentőséghez jutnak az állami földekből kiszakított, feltételhez kötött magánbirtokok. Ali. században az arab-perzsa világot a szeldzsuk-törökök hódították meg, a kalifátus is a kezükbe kerül, s ebben az időben kezd lendületesen fejlődni a feltételes földbirtoklásnak az a formája, amelyet forrásaink *iktának* neveznek. Az *iktának* is vannak előzményei, de mint katonai szolgálat fejében adott hűbértok, all. században szilárdul meg, s rövidesen örökletessé válik. Ily módon a nomád török hódítók mélyrehatóan átalakították a mohamedán birtokrendszert; a legjelentősebb birtokforma már a mongol kor előtt az *iktá* lett, bár a mohamedán jog ezt az állami földek egyik fajtájának fogta fel. De a kialakult gyakorlatot az elméletnek is követnie kellett; Iránban például 1303-ban Gazan kán jogilag is elismerte az *iktát* mint örökletes szolgálati birtokot.

A mongol hódítás után Közép-Ázsiában és Iránban hatalmas új birtokátrendezésre került sor. A mongolok által meghódított területeket újra felosztották a török-mongol urak között. Ugyanez a folyamat az Arany Horda földműves területein is végbement. A török-mongol hódítók és letelepült muszlim földművesek kapcsolatát egyre inkább a káni szolgálati birtok-forma keretei határozták meg. Emlékezhetünk, hogy a városokat és a megművelt területeket előbb közvetlenül a kán

Mongol lakóház (jurta) vázolata

alá rendelték, tehát állami fennhatóság alá, s ezek adóit közvetlenül a káni-állami apparátus hajtotta be. De egyre jobban kirajzolódik a tarhánélőjogoknak az a formája, hogy katonai szolgálat fejében a katonai főúr (ezredes, százados) földbirtokot, illetve városokat és falvakat kap, s a szóban forgó terület vagy város adóit, amelyek eddig a káni kincstárba özönlöttek, immár a földesúr hajtja be. Ugyanakkor ő maga a katonai szolgálat fejében adómentes, tehát tarhán. Az adómentességet hamarosan követi a káni adminisztráció és jogi fennhatóság alóli teljes mentesség. Az 1300-as évek második felére kialakuló új szolgálati földbirtokrendszert az Arany Hordában, Iránban és Közép-Ázsiában ekkortájt kezdik szojurgálnak nevezni. Ez a terminus is régebbi eredetű. Korábban csak az uralkodói kegy valamilyen megnyilvánulását, valamilyen adományt neveztek így. A 14. század eleji „Codex Cumanicus” még nem ismeri szakszóként, hanem a latin *gratia* („kegyelem”) szóval fordítja. Azt a személyt, aki ilyen földbirtokadományban részesült, továbbra is tarhánnak vagy *ázád tarhánnak* („szabad tarhán”-nak) nevezték.

A 14. század végéről fennmaradt két, Krímből származó Arany Horda-i oklevél, az egyiket Toktamis uralkodása alatt, 1381-ben keltezték, a másik Temür-Kutlugtól származik, 1398-ból; mindkettő világosan bizonyítja a szojurgálnak mint szolgálati birtoknak a meglétét a 14. század végi Arany Hordában. A 15. századból már sok ilyen adománylevelet ismerünk, főleg a Krímből, de egy a Kazáni Kánság területéről származik a 15. század második feléből. Iránban, ahol a szeldzsuk hódítás után nagyméretű

szolgálati földbirtokrendszer jött létre, az iktá, a mongol kor csak újrarendezte a birtokviszonyokat, új török-mongol kifejezést használva az új szolgálati birtokokra. A szo-jurgál Iránban az iktárendszer új formája volt, amelyet a teljes adóügyi és joghatósági elkülönülés jellemezett.

A mongol hódítás előtti Krímet és volgai Bulgáriát nem ismerjük olyan jól, mint Iránt, de Hvárezmről sokat tudunk. Mindhárom helyen kialakult a szo-jurgál-tarhán rendszer, s ez nyilvánvalóan egyfajta feudalizáció előtt nyitotta meg az utat. Bár a katonai egységekbe szétszertott nomád törzsek továbbra is katonai-törzsi vezetőik alatt éltek, s ők alkották a hadsereg gerincét, a nomád népesség a 14. század második felétől kezdve gyakran egy-egy szolgálati birtok, a szo-jurgál részévé vált. Ily módon a szo-jurgálban letelepült földműveseket és nomád pásztorokat-harcosokat egyaránt meg lehetett találni, s adóikat egyaránt a földesúri jogokat (adminisztrációt, saját joghatóságot) gyakorló birtokosnak adták. Bár a terminus mongol-török eredetű, az intézmény egyértelműen a letelepült, földműves viszonyokból ered, és a nomád elem csak mintegy „hozzácsapódott”. Nagyon érdekes, hogy ennek a folyamatnak a fordítottja is nyomon követhető: a nomád szemlélet is hatott ugyanis az iszlám tulajdonszemléletére. Sajnos erre csak egy Rasídaddínnál szereplő példát ismerünk, amely Iránra vonatkozik, de bizonyára ugyanígy volt az Arany Hordában is. Az iktának nevezett szolgálati adomány a mongol korban nemcsak a földre és az öntözésre vonatkozott, hanem a mongol népszemléletnek megfelelően az emberekre is. „Megnéztem a horoszkópodat, és íme, ezt láttam: a te iktád százezer ember lesz” – írja Rasídaddín. Jó példa ez a nomád és letelepült, török-mongol és arab-perzsa, jaszak és saria kölcsönhatására a mongol korban: az eredetileg földbirtokra vonatkozó iktá emberadomány is lesz, az eredetileg általános uralkodói adomány (leginkább ember- és állatállomány), a szo-jurgál pedig elsősorban birtokadomány. A különbség a mongol kori Irán és az Arany Horda között csak annyi, hogy Iránban, mint régi letelepült és muszlim területen, ezek a feudalizációs jelenségek sokkal gyorsabban haladtak előre és gyökereik mélyebbre nyúltak, amíg az Arany Hordában a feudalizáció bizonyos területekre korlátozódott, és fejletlenebb volt az iráninál. A szo-jurgáladományok elterjedése az Arany Hordában a katonai vezetőréteg, a muszlim papság és az államapparátus bizonyos egységesedését teremtette meg, ennek az egységnek az alapja pedig a szolgálati földbirtoktulajdon volt.

Az Arany Horda szojurgálintézménye és maga a szó is sok tekintetben hasonló a Nyugat-Európában kialakult hűbérekre, a *beneficiumokra*. Ott is egy barbár hódítás, a germán népvándorlások nyomán alakul ki hűbéri rendszer, s maga az elnevezés, a *beneficium* jelentései is hasonló fejlődésen mentek át, mint a szojurgál, „kegy, kegyelem, szolgálat, földbirtok” egyaránt a jelentéskörébe tartozott. Eddig a történelmi analógia. De nagyobbak az eltérések. Ezek közül kettőt emelnék ki. A germán feudális fejlődés kezdetei jó 7-800 évvel megelőzték az Arany Hordában megfigyelhető analóg jelenségeket. Európában a feudális fejlődés az antik államhatalom teljes széthullása nyomán indul meg, és a társadalom alulról építi fel a maga államát. Az Arany Hordában és a mongol utódbirodalomokban, bár a mongolok más-más hagyományú helyekre kerültek, alapvetően a katonailag szervezett államkeret tartotta össze a társadalmat, és ez a felülről, az uralkodói abszolút hatalom oldaláról lefelé szervezett társadalom sohasem lehetett olyan erős, hogy az uralkodó, az állam hatalmát kétségbe vonja vagy korlátozza.

6

GAZDASÁG ÉS KERESKEDELEM

Nomád állattartás

Ha az Arany Horda életének gazdasági alapjairól szólnunk, természetes, hogy elsőként az államot alapító és birodalmat szervező nomád réteg gazdasági hátterét kell szemügyre vennünk. Bevezetőnkben már általánosságban érintettük ezt a kérdést, hogy Dzsingisz birodalmának létrejöttét valamelyest megérthessük. Érdeemes azonban mindezt kissé közelebbről megvizsgálnunk. Egy nomád társadalomban a gazdasági szférát szigorúan elkülöníteni a többitől nagyon nehéz feladat, hiszen maga a gazdaság sem különült el a társadalmi élet többi területétől olyan határozottan, mint a modern tőkés fejlődés során Európában (bár itt sem teljes az elkülönülés). A korabeli ember számára az állattartással kapcsolatos tevékenységek és eszközök, vallásos képzetek és mindennapi szokások szerves egységbe forrtak, épp ezért ma már nehéz határt vonnunk, hogy hol végződik a gazdaságtörténet, illetve hol kezdődik a történeti etnográfia és a folklór. Itt elsősorban azokról a jelenségekről lesz szó, amelyek szorosabban kapcsolódnak az állattartás és vadászat létfenntartó tevékenységéhez.

A nomád állattartás fő tényezői az állatállományon kívül a fű és víz, azután persze a határtalan pusztai világ. A Kazak-sztyeptől az Al-Dunáig terjedő hatalmas, ékszerűen szűkülő területen, az Arany Horda központi részén bőven volt füves terület és kisebb-nagyobb folyó. A leggyakrabban észak-déli irányban hömpölygő nagy folyamok eleve megszabták a legeltetés irányát. Már szoltunk róla, hogy ez a nomadizálás a nyári és téli szállásterületek között meglehetősen állandósággal folyt. Télen dél felé húzódtak a nomádok, nyáron északabbra vándoroltak. A nomád extenzív állattartás természetes gazdálkodás volt, tehát teljes önellátásra épült. Ugyanakkor mindig megvolt az a nagy állatfőlösleg, főleg a rengeteg ló, amelynek alapján kereskedni lehetett a földművelő népekkel és a városlakókkal; a nomádok lovat, marhát, juhot adtak a mezőgazdasági termékekért és a kézművesek termékeiért. Ennek a szigorúan önálló gazdaságnak a másik fontos jellemzője a súlyos szűkölködés; a nomád pásztor tehetetlen játékszere a természet erőinek. A szárazság és a pusztító járványok nyomában gyakran sújtotta a pásztorokat az éhínség.

Az Arany Horda nomád népessége főként lovat, szarvasmarhát, tevét, juhot és kecskét tenyésztett. Minden korabeli utazó elképedt a nomádok óriási ménesei, csordái és nyájai láttán; az állatok száma sokszorosan

meghaladta az emberekét. Az állatok között volt egy bizonyos „előkelőségi” sorrend; Belső-Ázsiában, így az Arany Hordában is, természetesen a ló volt a legfontosabb állat. Mindegyik háziállat húsát megették, mindegyiket szőröstől-bőröstől felhasználták egyéb célokra (ruhák, háztartási eszközök és sokféle egyéb termék készítésére), de csak az ökröt és a tevét használták igásállatnak. A hátsló mint közlekedési és hadi eszköz, az „állatok királya” volt. A hatalmas méneseket, gulyákat és csordákat külön legeltették, de a juhokat és kecskéket egy nyájban. A nomádok nem tartottak disznót, baromfit és más háziállatot, a kutyáikkal főként csak vadásztak. Mindez teljesen érthető; a sertéstartást később az iszlám tiltotta.

Az állatállomány tehát legelőről legelőre vonul, s az ember követi. Város és falu nem létezik, csak sátoortábor. A kán és a nagyurak sátoortáborán kívül, amelyek nagy „mozgó városok” benyomását keltik, a többi nomád igen apró táborokban, sokszor alig pár tucat sátorban húzódott meg, hiszen az állatnak nagy legelőre van szüksége, a településeknek ezért meghatározott távolságra kell lenniük egymástól. A török-mongol nomád háza a *jurta*. Ez egy kör alaprajzú, vessző- és lécvázás sátor, amelynek tetején kerek kis nyílás bocsátja be a fényt és ugyanitt távozik a füst. A tűzhely ugyanis a jurta közepén áll. A jurta favázat nemezborítóval fedték, amely pompásan szigetel esős időben. A nemezjurták általában fehérek voltak, ezt a fehérséget mésszel vagy porrá őrölt csont adagolásával még fokozták is. Az „ajtó” is nemezből készült, s mind ezt, mind a tetőrészt színes nemezcsíkok rávarrásával díszítették, a csíkokon állati, növényi motívumokkal. A gazdagok jurtái persze nagyobbak voltak, belső átmérőjük kilenc-tíz méteres is lehetett. A vándor életmód miatt meg kellett oldani a lakhely szállítását. A kis jurtákat könnyen szét lehetett szedni, és kétkerekű szekerre rakni, ezt egy ökör is elhúzta. A nagyobbakat viszont nem szedték szét, hanem hatalmas szekerekre helyezték, amelyeket ökörfogat vontatott. Rubruc írja le, hogy látott egy akkora jurtát, amelyet huszonkét, kettesével egymás elé fogott ökör vonszolt. Ezeket a szekereket inkább taligának nevezhetnénk magyarul, amely a kétkerekű szekerek régi elnevezése volt. A taligákra persze nemcsak a jurtákat, hanem mindenféle ingóságot föl lehetett rakni. Különös gonddal vigyáztak a gazdagok ládáira, amelyekben a család háztartási eszközeit és kincseit tartotta. Ezek a ládák éppúgy vesszővázból és nemezbevonatból készültek, mint a jurták. Rubruc szerint a gazdagoknak néha több száz ilyen ládával felpakolt taligája is volt. A

kisebb taligákat egymáshoz kötötték, akár húszat-harmincat is egymás mögé, s az elsőt hajtotta egy asszony. Baturól tudjuk, hogy 26 felesége volt, ezeknek mind egy-egy nagy jurtája, mondjuk így, jurtapalotája, azután több apróbb jurta a szolgálóknak. Amikor letelepedtek valahol, a feleségek és a szolgálók meghatározott távolságban, szigorúan hierarchikus sorrendben ütötték fel sátorházaikat. A jurta bejárata délre nézett, a feleségek pedig a férj sátrától nyugatra és keletre helyezték el szállásaikat.

A nomád gazdaságban a férfiak és asszonyok munkakörét pontosan meghatározták. A férfiak faragták az íjakat és a nyílvevőket, ők gondoskodtak a ló felszereléséről, a kengyelről, zabláról, nyeregről. Ők készítették el a jurták favázat és a taligákat. A pásztori teendőket is ők látták el (persze nem az előkelők), de a kancák fejése is férfi munkakör volt. Lábbelit, bőr-tömlőt s más ház körüli alkalmatosságot is ők készítettek. Ugyanakkor az asszonyok minden munkát elvégeztek a háztartás körül, nem mindig csak a „nőies” teendőket. Ők vezették például a taligákat, ők pakolták fel és le a málhákat, fejték a teheneket, juhokat és kecskéket, a tejtermékeket is ők állították elő, a bőroket is ők varrták össze bélhúrral. A nemezt is a nők állították elő a birka gyapjából, s ők is helyezték fel a nemezlapokat a jurták falára és tetejére. Férfi, nő és gyermek a lovat egyformán jól ülte meg.

A nomád életformának az állattartás mellett szerves része volt a vadászat is, ez a kizárólag csak férfiakra tartozó tevékenység. A vadászat a tatároknál és törököknél még nem úri passzió, amint azzá vált Európában az újkori fejlődés során, hanem a társadalmi „termelés” vagy inkább zsákmányolás része. A vadhús a táplálkozás fontos kiegészítő része, egyúttal a vadászat harci gyakorlat is, és csak utolsósorban úri szórakozás. A kijelölt személyeknek kötelező volt a megjelenés a káni vadászon. Pontosán megszabták, hogy hány embert kell a tizedekből a rendszerint télen tartott hajtó vadászatra kiküldeni. Ez a káni hajtóvadászat egyúttal hadgyakorlat is volt, katonai fegyelem jellemezte, a nomád harcosok nem hagyhatták el egységeiket és kijelölt tartózkodási helyüket. A szinte seregnek is beillő népes vadászcsapat hatalmas kört formált, majd módszeresen szűkíteni kezdte. Amikor az összeterelt vadak lőtávolságon belül jutottak, halomra ölték őket. Egy-egy ilyen nagy káni hajtóvadászat hetekig, sőt hónapokig is eltarthatott; a résztvevők száma és a körülzárt terület nagysága utal rá, hogy milyen hatalmas volt a zsákmány: több száz, sőt több ezer nagyvad. A káni

vadászaton kívül az egyes nomád urak bizonyára rendeztek kisebb vadászatokot, de ezeknek katonai jelentősége már nem volt.

A vadászaton kívül érdemes megemlékeznünk a madarászairól, mint a vadászat különleges neméről. Ez a belső-ázsiai nomádok körében régóta népszerű vadászati forma az Arany Horda mongol-törökjeinek is kedvenc időtöltése volt. Itt már a szórakozás, az úri időtöltés jellege dominál; a madarászatnak ugyanis gazdasági és katonai jelentősége nem volt. A ritka és vadászatra kiképzett vadászmadarak, a különféle sólyomfajták, amelyekre bámulatosan sokféle elnevezés él máig a török és mongol nyelvekben, a gazdag nomádok mindennapjainak szerves része volt. Egy jól betanított vadász sólyom rendkívül értékes volt, nem véletlen hát, hogy az Arany Horda kánjainak küldött ajándékok között mindig ott szerepelnek a vadászmadarak is. Jellemző a vadászat szerepére az a válasz, amit egy főúr adott Dzsingisz kérdésére, hogy mit szeret legjobban az életben. A válasz: „Szép tavaszi napon jó lovon, héjával vagy sólyommal a kézben, vadászatra indulni, és nézni, hogyan öli meg a madár a zsákmányát.”

Az állattartást és vadászatot egészítette ki a halászat is. A Volgában és a többi nagy folyóban akkortájt szinte hemzsegték a halak, a Krímben pedig nagy szerepet játszott a tengeri halászat. A 15. században Josafato Barbaro ír a krími kaviárról, amely fontos kiviteli cikk volt. Hogy mennyiben a nomádok, és mennyiben a letelepültek soraiból kerültek ki a halászok, nem tudjuk megmondani, feltehetőleg mind a két rétegből.

Nyaranta a nomádok ritkán ettek húst, fő táplálékuk a tej volt, italuk pedig a kancatejből erjesztett ital, a *kumisz*. A kumisz, ez a csípős ízű, alkoholtartalmú tej a mongolok és a törökök nemzeti itala volt, lakomát, vendégfogadást el sem lehetett volna képzelni nélküle. Amint a ló a nomád életformának, a kumisz a nomádok táplálkozásának a szimbóluma. A tehéntejből vajat köpültek és juhbendőkben tárolták. Mivel télen nem volt friss tejtermék, nyáron szárítottak egy *hurutnak* nevezett sűrítményt. A tej köpülése közben a felszínen összegyűlt savót túróvá erjesztették, majd a napon kőkeményre aszalták. Télire tárolták, s meleg vízzel feleresztve fogyasztották. Vizet tiszta formában nem ittak. Nyáron ritkán ettek húst, az elhullott állat húsát csíkokra vágva megszáritották és eltették télire. A húst, amely a tejtermékeken kívül fő táplálékuk volt, sós vízben főzték ki. Külön embernek kellett a húst felszelnie, egy másiknak pedig késhegyre tűzve szétosztania. Maradékot nem volt szabad hagyni, ha mégis maradt valami hús vagy jól le nem rágott csont, azt övükön hordott kis tarisznájukba

tették. Vadhúson kívül a mezei egeret, pockot, mormotát és a vadszamarat is megették. Zöldséget a nomád lakosság nem fogyasztott, hüvelyeseket sem. Egyetlen gabonafélét termesztettek, a kölest, amelyet a nomádok rendszeresen fogyasztottak kása formájában. A nomádoknál is létezett egyfajta primitív földművelés, ami forrásaink szerint abból állott, hogy tavasszal kiküldtek néhány embert a pusztába, vessék el a magvakat, majd nyár végén, ősszel, amikor visszaérkeztek, betakarították a termést. Ilyen primitív módszerrel persze csak az igénytelen kölest lehetett termelni, s az is elképzelhető, milyen hatásokkal. A kását olyan hígan készítették el, hogy gyakorlatilag leves volt, annak is nevezték, s ez volt a reggeli táplálékuk. Napközben nem is ettek már, csak este tejes ételeket és húsfélét, ha volt. A gazdagok persze adók és kereskedelem révén hozzájutottak más élelemhez és italhoz is, de a nomád nagyúr étrendje is alapvetően a felsorolt tápláléokra korlátozódott. Legfeljebb többet ittak, a kumiszon és a télen erjesztett gabonapálinkán kívül a külföldről származó bort és sört is fogyasztották, nem is keveset.

A tatár és török nomádok ruházatuk nagy részét is maguk állították elő, de talán ezen a területen volt a legnagyobb jelentősége a behozatalnak. A gyapotkelméket, a selymet, az arannyal átszőtt brokátot Kínából, Perzsiából és más civilizált országokból szerezték be. A szőrmék volgai Bulgáriából, az oroszoktól és más erdős vidékről jutottak el hozzájuk. A férfiak és a nők ruházata között szinte semmi különbség sem volt. Bő köpenyt hordtak, amely elöl kettős rétegben fedte a mellüket, bal- és jobboldalt egyaránt megkötötték a köpeny két szárnyát. A téli prémholmikat is ugyanilyenre szabták. Gazdagok és szegények között főként csak az anyagok és szőrmék minőségében volt különbség. A szegényebbek például kutya- és kecskebőrből készült kabátot hordtak, a drága külföldi szőrmék csak az előkelőknek jutottak. A gazdagok kedvelték a selyembéléseket, a szegényebbek beérték gyapottal vagy finomabb minőségű gyapjával. Nadrágjukat, cipőjüket, csizmájukat bőrből varrták.

A férfiak külön fejdíszet nem hordtak, mint az asszonyok, de egészen furcsa módon nyírták a hajukat. Középen a fejüket mintegy három ujj szélességben egyik fülüktől a másikig kiborotválták, hasonlóképp a homlok feletti részt is két ujj szélességben. A két borotvált rész közti haját a szemöldökükig lenövesztették, hogy középütt hosszabb legyen a hajuk. Hajuk hátul levő részét megnövesztették, majd két fonatba csavarva a fülük mögött kötötték meg. Az asszonyoknak sajátos fejdíszük volt, a *bogtak*,

amelynek vázát fakéregből vagy vesszőből készítették. Rubruc szemléletesen ír róla: „Ez henger alakú és olyan vastag, hogy csak két kézzel lehet körülfogni, egy könyöknél hosszabb, a csúcsán pediglen oszlopfőhöz hasonló négyszögben végződik. Drága selyemmel vonják be – a belseje üres –, és a csúcsára, vagyis arra a bizonyos négyszögre, tollakból vagy finom nádakból álló csomót tűznek, mely szintén hosszabb egy könyöknél. E csomót fölül pávatollakkal és hosszában körös-körül a vadkacsa apró farktollaival díszítik, sőt drágakövekkel is... Ha az ember távolból lát több előkelő hölgyet együtt lovagolni, mintha katonák lennének, fejükön sisakkal és felemelt lándzsával. A bogtak ugyanis sisaknak, a fölötte levő vesszőcsomó pedig lándzsának látszik.”

Ez a vázlatos kép elsősorban a 13. századi tatár nomádok, s közülük is inkább az előkelők világát rajzolta meg, hiszen főleg ezekről a rétegekről vannak adataink. A 14-15. századi török-mongol nomádok gazdasága és hétköznapijai nagyjából ugyanilyenek lehettek, hiszen a nomád állattartás és életmód hihetetlenül konzervatív. Egy kérdésre kell még válaszolnunk, ez pedig a következő: a nomád szektor az Arany Horda népességének mekkora részét foglalhatta magába? Adatok híján nehéz az egyértelmű válasz. De figyelembe véve, hogy a nomád életmódhoz óriási területekre és igen kevés emberre van szükség, szemben a sűrűn lakott mezőgazdasági területekkel és a városokkal, feltételezhető, hogy a tiszta nomád elem nem lehetett számszerű túlsúlyban már a birodalom hajnalkorában. A nomádok letelepülése és életformaváltása az 1300-as években egyre jobban felgyorsult. Csak a pusztai részekben maradt meg a nomád pásztor és harcos eredeti nomád életkörülményei között.

Földművelés

Az Arany Horda mongoljai a birodalom szélein régi földműves kultúrákat kebeleztek be. A kezdeti pusztulás után ezek a területek lassan magukhoz tértek, és folytatták a mongol kor előtt kialakult mezőgazdasági tevékenységüket. A mongolok a földművelést semmilyen tekintetben sem újították meg, hiszen a köles alkalmi betakarítása alig nevezhető mezőgazdasági tevékenységnek. Az Arany Horda a következő régi földműves kultúrákat uralta: Hvárezmet, volgai Bulgáriát, az Észak-Kaukázust és a Krímet. Az alsó Volgánál, a deltavidék és a mai Szaratov közti részen, tehát ahol az Arany Horda birodalmi központja létrejött, a

mongolok az idetelepített földművesek révén hatalmi szóval létrehoztak egyfajta mezőgazdasági övezetet, de az itteni földművelés jóval fejletlenebb maradt, mint a felsorolt területeken, és az 1360-as évek háborúi, majd Timur szörnyű pusztítása nyomán az itteni földművelés szinte teljesen visszaszorult.

Ha a mongolok nem játszottak számottevő szerepet a mezőgazdaságban, csak az adózást szervezték meg, akkor kik voltak hát a tényleges termelők, a földművesek? Hvárezmben iráni és török népesség, Kazánban a volgai bolgárok, majd a 14-15. században kipcsak-török nyelvre váltó utódaik, a Krímben pedig szintén elsősorban a kun-kipcsak törökök soraiból kerültek ki a szántóvetők. Hvárezmet nem számítva, amelyre az iráni hagyomány erős hatást gyakorolt, a középső Volga vidék és a Krím földművelése is jóval a mongol kor előtt jött létre, belső fejlődés révén. Az utóbbi három terület mind az egykori Kazár Birodalom fennhatósága alá tartozott, s ha a kazárok hatalma a 10. századra meg is tört, a helyi török földműves hagyományok tovább éltek. Ki kell emelnünk a bolgár-törökök szerepét, akiknek jelentős része a 8-9. században költözött fel a középső Volga vidékére, ők ugyanis korábban az Észak-Kaukázus és a mai Dél-Oroszország tágas térségein éltek. A bolgár-török csoportok közül többel is folyamatosan érintkezett a 9. század előtti magyarság, és ennek az intenzív érintkezésnek az emléke a magyar nyelv földművelési terminológiájának egy vaskos alaprétege: a „búza”, „árpa”, „dara” („köles” értelemben), „borsó”, „kender”, „szőlő”, „bor”, „szérű”, „tarló”, „eke”, „szór” (eredetileg a gabonamagnak a pelyvától való elválasztására végzett lapátolás, a „szelelés”), mindez tehát török eredetű a mai magyar nyelvben is.

A volgai bolgár vidéken, a későbbi Kazáni Kánság területén a földművelés fellendülése szorosan összefügg a bolgár-törökök 8-9. századi megjelenésével. A föld előzetes megművelése, a szántás alapvető fontosságú a terméshozam szempontjából, a szántás minőségét pedig az eke határozza meg. Kazán vidékén a bolgárok megjelenése előtt itt élő finnugor népek, a mordvinok, cseremiszek és votjákok primitív irtásos földművelést űztek, égetéssel, ásással és szántással ragadva el a vad erdővidéktől a termőterületet. Egyvasú, kerék nélküli faekével törték fel a kemény földet, csak a felszínt forgatva meg. A bolgárok hozták be azután a fejlett csoroszlás ekét, amelyen az ekevas elé helyezték az éles kését, a csoroszlás előre felhasította a kemény talajt. Nem véletlen, hogy a mai volgai népek, a bolgárok nyelvi utódai, a csuvasok, valamint a finnugor cseremiszek és

votjákok bolgár eredetű szóval nevezik a csoroszlyás ekét (*aka, aga* alakokban), amint az ősi magyarok is a bolgároktól vették át ugyanezt a szót, „eke” formában. A kazáni és krími tatárban, tehát a mongol kor előtti kun-kipcsak nyelvekből alakult török nyelvekben az ekének *szaban* a neve, akárcsak sok más török nyelvben. Kazánban, az egykori bolgár területen, amely alapvetően mezőgazdasági tevékenységből élt, a mongol hódítás nem változtatta meg a gazdasági szerkezetet, s az első pusztítások után továbbra is a földművelés maradt e vidék fő gazdasági ága. Legfeljebb az etnikai viszonyoknak a kun-kipcsakok irányában való eltolódása miatt, a tipikus bolgár szavak egy részének a helyébe más török szavak kerültek. De a lényeg, a földművelési technika a régi maradt.

Gabonafélékből búzát, árpát, kölest és zabot termeltek, hüvelyesekből lencsét, borsót. Ismerték a kendert és ügyes konyha-kertészek voltak. Vas sarlóval arattak (a „sarló” is török szó a magyarban), a szérűkön csépeltek, hombárokban tárolták és malmokban őrölték a gabonát. A kert- és szőlőkultúra északon, Kazánban nem volt jelentős. Már a Kazáni Kánság kialakulása előtti időben is háromnyomásos vetésforgót alkalmaztak, vagyis egy év parlag után egy év őszi vetés, majd egy év tavaszi vetés következett ugyanabban a nyomásban, azaz minden parcella háromévenként pihent. A fejlett földműveléshez itt fejlett istállózó állattartás társult, tehát a talajjavítás trágyázásos módját is jól ismerték a középső Volga vidékén. Nomád állattartás a kazáni részeken csak a Volga bal partján, a Zaj és Ik folyók menti részen volt, ahol a ligetes pusztá lehetővé tette az állandó legeltetést. Ezen a vidéken ez idő tájt főként baskírok éltek, s csak később válik ez a terület is kazáni tatárrá. A Kazáni Kánság 1552-es elfoglalása után az oroszok részletes földösszeírásokat végeztek, amelyek alapján fejlett tatár földbirtokrendszer képe rajzolódik ki előttünk. Az igen pontos határleírások azt tükrözik, hogy egy több évszázados fejlődés előzte meg a szóban forgó összeírásokat. A határjelzőket a tatár *tamga* szóval jelölték, amely eredetileg tulajdonjegy (találkozhattunk már ezzel a szóval, mint a káni pecsét elnevezésével). Az Arany Horda kazáni területeinek földműveléséről elsősorban a régészeti és etnográfiai anyag segítségével alkothatunk képet, mert a Kazáni Kánság levéltári anyagának jelentős része még a múlt században elpusztult egy tűzvész során. Mindenesetre a kirajzolódó kép azt igazolja, hogy az egykori volgai bolgár területek, a későbbi Kazáni Kánság alapvetően földművelő vidék volt és az is maradt, az Arany Horda legjelentősebb mezőgazdasági vidéke, ahonnan a kánok és

a nomád főurak fedezték gabonaigényeiket. A kazáni területekhez csatlakozott a Volga jobb parti része, a Szura és Moksa folyók vidéke, a későbbi orosz nyizsnyij-novgorodi, penzai és szimbirszki területek. Itt a bolgárok nyelvi utódain, a csuvasokon kívül főként a finnugor mordvinok éltek. Mezőgazdaságával ez a terület is jelentősen hozzájárult az Arany Horda ellátásához. A földművelésen kívül az erdei méhészet révén nagy mennyiségű méz és viasz is került innen az Arany Horda nomád uraihoz.

A Krímben is ősi, jóval a tatár hódítás előtti időkre visszanyúló kultúra létezett. Itt azonban a nomádok és a földművesek együttélésére nagyobb lehetőség volt, mint a kazáni részeken, mivel az északi pusztákon nomadizálni is lehetett. Ugyanakkor a déli tengerparti részek a földművelés és városi kultúra ősi fészkei voltak. A krími földművelés jellege természetesen jóval déliesebb jellegű volt, hála az enyhe klímának. Fejlett kertkultúra és szőlőművelés jellemezte ezt a tájat, a gabona és hüvelyes termesztése mellett. A középső Volga-vidék után a Krím volt az Arany Horda másik fontos éléstára. A gabonaőrleményeket és a lisztet, a gyümölcsöt és a bort szállító szekerek állandóan jöttek-mentek, táplálékkal látva el az Arany Horda nomádok lakta részeit. Híres volt a krími méhészet; jelentősen különbözött a mordvinok területén művelt erdei méhészettől, amely inkább „zsákmányolás” volt, semmint fejlett mezőgazdasági tevékenység. A mézből persze méhsört is előállítottak. Krímben a török lakosság mellett jelentős számban éltek örmények, görögök, olaszok és zsidók, s ezek, elsődleges kereskedelmi tevékenységük mellett, szintén részt vettek a földművelésben.

A földműves területek paraszti lakossága kis településeken, falvakban élt. Falvaik elnevezése *szála* volt, szemben a nomád települések *aul* nevével. Ez a szála szó a török nyelvekben elszigetelten áll, csupán a kazáni tatárban, a krími tatárban és a karaimban van meg, valamint olyan régi szövegekben, amelyek az Arany Horda területéről származnak. Elképzelhető hát, hogy a keleti szláv *szelő*, „falú” szó átvétele, de ebben az esetben érthetetlen lenne, hogy Kazán és a Krím régi, autochton földműves településeinek jelölésére miért vettek volna át egy szláv szót, amikor itt nem is élt számottevő szláv lakosság. Ezt figyelembe véve, az alaki hasonlóság ellenére valószínű, hogy a *szála* szót a törökben más úton kell majd értelmeznünk.

Kézművesség és városi élet

Az Arany Horda tatárjai birodalmuk végvidékein régi városi kultúrákat találtak. A középső Volga-vidéken volt Bolgár és Biler, a Krímben Kaffa, Szudak, Eszki Kirim, a Don torkolatánál Azak, Hvárezmben Ürgencs. Csak a legfontosabbakat említettük, számuk jóval nagyobb volt. Ezek a városok szerves fejlődés eredményeként jöttek létre három rendkívül fontos kereskedelmi csomóponton: volgai Bulgáriában, a Krímben és Hvárezmben. A mongol hódítók, mint már említettük, kormányzókat állítottak e városok élére, és az adókat közvetlenül a nagykán részére szedték be, aki megfelelő arányban osztotta ki a jövedelmeket a dzsingiszi család tagjai között. Eleinte tehát a dzsocsidák nem vettek részt közvetlenül a városok életében. Ők maguk az alsó Volga-vidéken ütöttek tanyát, amely nomadizálásra kiválóan alkalmas terület, egyúttal a nyugati birodalomrész, az Arany Horda földrajzi központja is volt, ahonnan a birodalmat jól kézben lehetett tartani. A mongol hódítás idején az alsó Volga-vidéken városi kultúra már nem létezett, mivel az egykori kazár főváros, a Volga torkolatánál álló Itil, és a délebbi, a Kaszpi-tenger partja mentén épült kazár városok ugyanis már a 10. században elpusztultak, lakóik pedig elszéledtek. A pusztta tehát visszahódította ezt a tájéket. Az Arany Horda kánjai már Batu idejétől kezdve felismerték, hogy a városi kézművesség adói és a kereskedelmi illetekek révén milyen hatalmas jövedelemhez juthatnak, jóval nagyobbhoz, mint alkalmi zsákmányolással és rablással. Ugyanakkor az Arany Horda szélein levő gazdag városok jövedelmét csak a nagykán ajándékozhatta nekik. Ezért már Batu fejében felötlött a gondolat, hogy a nyugati mongol birodalomnak külön fővárosra lenne szüksége; a város kézművesipari termékeit, adóit és az átmenő kereskedelem hasznát pedig egyedül ő fölözhetné le. Az új városok alapítási helyét adottnak tekinthette. A káni család az alsó Volga mentén legeltette állatait, a Volga deltavidéke pedig fontos kereskedelmi csomópont volt Hvárezm és a Krím között, ráadásul ez a vidék a földművelésre is alkalmasnak mutatkozott. Egyszerűen minden szempontból megfelelő terület, ahol nem véletlenül épült már évszázadokkal azelőtt birodalmi központ, a kazárok fővárosa. Így azután a kán parancsára már Batu életében megkezdődött a főváros, Szaráj építése. A mai asztraháni területen, a Volga széles alsó ága, az Aktuba mellett található Szelitrennoje falu helyén terült el Szaráj vagy Ó-Szaráj, más néven Batu Szarája. De hogyan keletkezett a semmiből egy hatalmas város, amikor a nomád mongolok, lehettek bár a szervezés mesterei, a

kézművességhez, házépítéshez, városi kultúrához semmit sem értettek. A válasz egyszerű: hódításaik során a mesteremberek életét mindenütt megkímélték, majd rabként elhurcolták őket. Így hajtották el ezrével a mesterembereket Közép-Ázsiából, az orosz városokból, az Észak-Kaukázusból, Krímből és volgai Bulgáriából. Ugyanilyen módszerrel épült fel Mongóliában a nagykán székhelye, Kara-korum. Ezzel kapcsolatban Rubruc érdekes dolgokra hívja fel a figyelmet. Találkozott ugyanis Möngke karakorumi udvarában egy Pászka nevű asszonnyal, aki a lotharingiai Metz városából származott Magyarországra, s a tatárok ott ejtették foglyul. A rabságban egy orosz ember felesége lett, aki ügyes építőmester volt. Möngke udvarában élt egy párizsi születésű ötvös-mester is, Willelmus Buchier, akinek a kán háromezer márka súlyú (mintegy 750 kg!) ezüstöt adott, továbbá ötven iparost, hogy elvégezzon egy bizonyos munkát. Piano Carpini Batu udvarában egy Kozma nevű orosz ötvösmesterrel találkozott, aki nagyon emberségesen bánt velük, s elmondta, hogy ő maga készítette

*Arab feliratos márvány gyertyatartó Új-Szaráj,
14. század*

Bronztükör sárkány ábrázolással. Új-Szaráj, 14. század

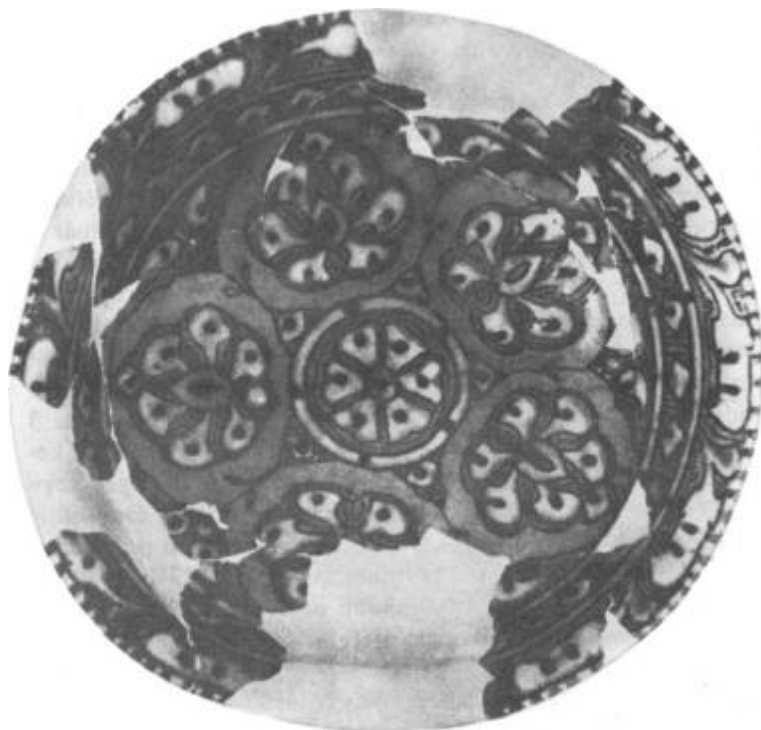
Batu kán trónusát. Ily módon a rabul ejtett mesterek és a rendelkezésükre bocsátott kétékezi munkások fogtak hozzá a városok, elsőként a káni főváros építéséhez.

Mielőtt a káni városok felépítéséről, szerkezetéről szólnánk, meg kell említenünk, hogy az Arany Horda fővárosának keletkezése körüli események hosszú ideig homályban maradtak.

Annyi bizonyos, hogy Ó-Szarájt már Batu életében kezdték építeni, s ugyanott már 1278-1279-ben érmét vernek Mengü-Temür kán nevére. Az ottani érmék egészen az 1400-as évek végéig ismertek, a város tehát nem pusztult el. Ugyanakkor 1310-1311-ben Új-Szaráj (Szaraj al-dzsadída) feliratú érmék kerültek forgalomba. Valószínű, hogy ez az Új-Szaráj már a mai Volgográd közelében, Carev falu helyén épült új főváros volt, amelyet Berke Szarájának is neveznek. Ez a város 1395-ben, Timur hadjárata során tökéletesen elpusztult. Kétségtelen tehát, hogy az Arany Hordának két fővárosa volt, s az is bizonyos, hogy hol épültek. Vitatott kérdés viszont keletkezésük ideje. Egyes kutatók szerint Új-Szarájt özbek építtette, s az ő uralkodásának végén vagy fia, Dzsánibek uralkodása alatt került át ide a káni székhely, tehát az 1330-as évek végén vagy az 1340-es évek elején. Eszerint alig több mint fél évszázadig virágozhatott az új főváros, amikor Timur csapatai porrá égették. Ugyanakkor a Tokta uralmának végén, 1310-1311-ben megjelenő új-szaráji érmék inkább arra utalnak, hogy az új főváros már Tokta uralkodása alatt felépült. Az az elnevezésekre visszavezetett szemlélet, hogy a régi fővárost Batu, az újat pedig Berke építtette, nem valószínű, hiszen időben a két kán uralkodása annyira közel esett egymáshoz, hogy semmi értelme sem lett volna, ha Berke parancsot ad egy új főváros építésére, amikor még a régi sem állhatott készen.

Akár így, akár úgy történt, tény, hogy két nagy főváros, két Szaráj létezett, s mindkettőről részletes archeológiai leírásaink vannak, s ha az ásatási adatokat együtt tanulmányozzuk az írott források gyér adataival, sok mindent megtudhatunk a két titokzatos városról.

A Szelitrennoje melletti Szaráj feltárása csak az 1920-as években kezdődött el, amíg a Carev melletti Szaráj hatalmas rom-mezejét már az 1840-es évektől feltárta Tyerescsenko orosz régész. A régi ásatások sajnos a szó mai értelmében nem voltak pontosak, és a rajzok, képek nagy része is elkallódott az idők folyamán, így azután sok érték ment veszendőbe. Ami mégis megmaradt, az a pétervári, a mai leningrádi

Többszínű festéssel díszített tál Ó-Szaráj, 14. század

Ermitázs múzeumba került, és hihetetlenül gazdag és sokoldalú képet ad az Arany Horda-i városról.

Bevezetőként érdemes felidézni, milyenek látta Szarájt Ibn Battúta, a híres arab világutazó 1333-ban: „Szaráj egyike a legszebb városoknak, rendkívül nagy kiterjedésű sík területen fekszik, bővelkedik emberekben, szép bazároknak és széles utcákban. Egyszer az egyik előljáróval, meg akarván ismerni a város méreteit, elhatároztuk, hogy körbelovagoljuk. Az egyik végén laktunk, onnan indultunk el reggel, és a másik végébe csak délután értünk meg... Végig szorosan egymás mellett álltak a házak, nem maradt közöttük sem beépítetlen terület, sem kert. Harminc mecsetben tartanak istentiszteletet, az egyik közülük sáfiita [hitvallású]. De ezeken kívül nagyon sok más mecset is van ott. A városban mindenféle nép él, mégpedig mongolok, ők az ország tényleges lakói és urai, néhányuk mohamedán, jászok, akik mohamedánok, kipcsakok, cserkeszek, oroszok és bizánciak, akik keresztények. Minden nép a maga negyedében elkülönülten él, ott vannak a bazárjaik is. A kereskedők és az idegenek mindkét Irakból, Egyiptomból, Szíriából és más országokból szintén elkülönülten laknak, ahol is fal övezi a kereskedők ingóságait.”

Tanulságos rögtön e leírás mellé állítani azt a képet, amelyet egy hvárezmi tolmács személyes élménye alapján az egyiptomi al-Umarí történetíró jegyzett le, szintén az Özbek uralkodása alatti Szarájról: „Szaráj városát Berke kán építtette a Turáni folyó [a Volga] partján. Szikes földön terül el, nincsenek falai. Lakóhelyül egy nagy palota szolgál benne, melynek tetején arany félhold látható, mely két egyiptomi kantár súlyú [muszlim mértékegység]. A palotát falak, bástyák meg házak veszik körül, ahol az emírek laknak. Ez a palota a téli szállásuk. Ez a folyó [a Volga] legalább háromszor szélesebb a Nílusnál, nagy hajók úsznak rajta az oroszokhoz és a szlávokhoz. E folyó szláv földön ered. A város nagy, vannak benne piacok, fürdők, istentiszteleti helyek és olyan helyek is, ahová az árukat kirakodják. A közepén fekvő ásott tóba e folyótól vezetik a vizet. A tó vizét csak munkáikhoz használják, az ivóvizet a folyóból veszik, agyagkorsókba merítik, aztán sorban felrakják ezeket egy szekérrre, elviszik a városba, hogy ott eladják.”

Akármelyik Szarájról szóljanak is ezek a leírások, mindkét város lényegében hasonló minta szerint épült és a leletek is hasonló képet mutatnak. Két fontos momentumot kell kiemelnünk e leírásokból. Az egyik az, hogy az Arany Horda-i fővárosnak nincsenek falai. A mongolok által építtetett városok többsége mindenütt fal és árok nélküli. Ebben megint a nomád mentalitás tükröződött. Marco Polo érdekes leírása szerint azért volt ez így, mert a városok közelében mindenütt katonaság tanyázott, hogy szükség esetén a városba bejövén rendet teremtsen, s a fal csak akadály lett volna a lovasoknak. Elég kínos tapasztalatuk lehetett a tatár harcosoknak, hogy milyen nehéz a fallal kerített, erőszerű városok bevétele. A másik fontos pont az, hogy a főváros a nomádok téli szállása körül épült. Ugyanez figyelhető meg a mongol birodalom más területein is. A nomád előkelők a téli szállás körzetében építtették fel új városaikat.

A városépítés első fázisában a mesteremberek és a rabok nagy tömege vonult fel, és mongol katonák felügyelete mellett láttak hozzá az építkezéshez a pusztában. Az építésnek ebben a korai fázisában a város elsősorban két részre különült: a mongol előkelők negyedére, illetve az építkező kézművesek és rabok negyedére. A mongol előkelők egy része tehát betelepedett saját városi udvarházába, amelynek központja a vályogtéglából (vagy a módosabbaknál agyagtéglából) épített ház volt. De a múlt még sokáig kísértett: feltártak olyan úri házat is Szarájban, amelynek udvarán a ház előtt jurta állt. A ház gazdája nyáron megszokott

sátorpalotájába, a jurtába költözött át. A rabsorban tartott mesteremberek és szolgák lakhelye földbe vájt nyomorúságos kunyhó volt, ahol összezsúfoltan éltek a szerencsétlenek. Az ő verejtékük árán születtek meg az Arany Horda fővárosai. De az építkezés befejeztével a 14. század fordulójára megváltoztak a város szociális viszonyai, és ez a város szerkezetében is megmutatkozott. A lényeges változás az volt, hogy az Arany Horda urai általában felismerték, hogy a rabmunka kényszere helyett a termelésben és értékesítésben érdekelt kézműves többet termel, tehát jobban meg lehet adóztatni. Egyre-másra szabadulnak fel a rabsorból a tehetségesebb és szerencsésebb mesterek, akik már családjukkal együtt, szabadon élhetnek, nagyobb anyagi biztonságban, árufeleslegük pedig a bazárban cserélt gazdát. Kialakult tehát egy városi közrendű adófizető réteg is, és ez a fejlődés átalakította a város szerkezetét. A szabad kézművesek a földkunyhókból faházakba költöztek, és negyedeiket már utcatervezéssel építették. A mohamedán kézművesség hagyományainak megfelelően szakmák szerint elkülönülve alakultak ki a kézművesnegyedek. A szűk, girbe-gurba utcák néha egy-egy térben találkoztak, ahol közös víztárolókat, ún. *hauzokat* ástak. A kézművesnegyedekben csak ilyen közös víztároló volt. Az utcácskák és sikátorok szélén árokban folydogált a víz, ahová a szemetet dobálták. A bűz és az állandó fertőzési veszély elképzelhető. Ezen a téren persze a korabeli európai városok sem álltak sokkal jobban, a városi köztisztaság fogalma az európai középkorban is ismeretlen volt.

A 14. századra véglegesen kialakuló kézművesnegyedek mellett, amelyek szakmák és nemzetiségek szerint különültek el, a főúri erődudvarházak alkották a város másik lényeges részét. Ez az építmény a városlakóvá szelídült egykori nomád úr gazdasági háztartását foglalta magába, a népes szolgaszemélyzettel együtt. Az udvarházak némelyikét vastag döngölt agyagfal választotta el a külvilágtól, s mintegy önálló erődként álltak a városon belül. Nem lehet véletlen, hogy az Arany Horda néhány városát, amelyek a 14-15. században keletkeztek az északi, főleg mordvinok lakta uluszokban, *kermannak*, vagyis erődnek hívták. Az udvarházban külön víztároló volt, amelyet csak az udvarház emberei használhattak. Az udvarház közepén állt az úr háza, gyakran kettő is, egymással szemben. Lehet, hogy ez utóbbi esetben az asszonyé volt a másik ház. A házak agyagtégglából készültek, a közép-ázsiai házak mintájára. Valószínűleg hvárezmi mesterek és építészek hozták magukkal ezt a háztípust. A négyzetes alaprajzú szoba három fala mentén húzódott a

mintegy méteres szélességű padka, amelyet szőnyeg borított. Ezen üldögéltek, ettek, és éjjel ez alakult át fekhellyé. Télen a kemencébe gyújtottak be, amelyből vízszintes kürtőkön, a padkák alatt távozott a füst, a kürtők a sarkokban csatlakoztak a függőleges, kéményhez vezető kürtőbe. A padkát tehát alulról fűtötték. A padlót rendszerint téglával rakták ki. Az úr házához vagy házaihoz sokféle gazdasági épület is tartozott, továbbá apró házikók, ahol a szolgaszemélyzet lakott. Néhány udvarháznál megfigyelhető, hogy az agyagfal helyett – vagy a fal igében – sok kisebb ház épült, itt laktak az udvarházat közvetlenül kiszolgáló mesteremberek. Egy-egy főúri háztartásban tehát a közrendű mesteremberektől elkülönült szolga-kézművesek is éltek, akik nem piacra, hanem a főúri háztartás kiszolgálására dolgoztak. Tudjuk, hogy Iránban a mongolok a káni udvar ellátására hatalmas kézművesműhelyeket hoztak létre, ezeknek *kárháne* volt a neve. Valószínű, hogy az Arany Horda kánjait is közvetlenül ilyen kárhánék szolgálták, de ezt régészetileg még nem sikerült bizonyítani.

Milyen kézművesek éltek is az Arany Horda városaiban, elsősorban a fővárosokban? Ebben a legbiztosabb támpontot a régészeti leletek nyújtják, főként az Új-Szarájbán feltárt hihetetlen mennyiségű leletanyag. Tyerescsenko részletesen beszámolt róla, hogy a carevi romok feltárásánál tárgyak ezrei, tízezrei kerültek elő, majdnem valamennyi töredékes állapotban, sok pedig égésnyomokkal. Mindez az 1395-ös pusztulásra utal, amely után a város már sohasem éledt fel. A teljesség igénye nélkül sorolunk fel néhányat az Új-Szarájbán előkerült tárgyak közül: festett és üvegedények, csészék, tintásüvegek, csizmához és cipőhöz kiszabott bőrdarabok, vásznak és ruhák, kések, török, kardpengék, fejszék, ásók, serpenyők, tálak, piszkavasak, öntöttvas üstök, rézholmik (csészék, kupák és gyertyatartók), szögek, kampók,

Aranyedény, hal formájú fülekkel. Új-Szaráj, század.

Bronz-szfinx. Új-Szaráj. 14. század

vasveretek, zárok és lakatok, gyékények, festékanyagok, zablák, láncok és vaspatkók. Sorolhatnánk még tucatjával az előkerült tárgyakat, de máris magunk elé képzelhetjük a mestereket, akik ezeket a tárgyakat előállították. Láthatjuk a kovácsok népes csoportját. A mezőgazdasági szerszámoktól (ekevas, sarló stb.) a lópatkókig minden vasterméket ők kalapáltak ki. Fontos csoport a fegyverkovácsoké, akik a szablyától a törökig és a lándzsáig sok mindent készítettek. A bronz- és rézművesek is különálló nagy szakmákba tömörültek. Bronzból készültek a ládák veretei, a házak ajtajának kopogtatói és még sok más használati tárgy. A művészi kivitelű rézedények és réztálak, és sok más réztermék a rézművesek munkáját dicséri. Amott látjuk a bőrfeldolgozás szakembereit, a tímárokat, csizmadiákat, papucskészítőket. De ne feledkezzünk meg a takácsokról sem, akik a gyapjú- és gyapotszálak ügyes kezű mesterei. A ruhakészítő szabók helyi és importkelmékből, selyemből és brokátból készítették a pompás ünnepi és hétköznapi ruhák sokaságát. Őket követték az arany- és ezüstművesek, a keleti, muszlim bazárok elmaradhatatlan figurái. Csak egy mesterségre utaljunk még, amely Szaráj városképének a kialakításához jelentősen hozzájárult, ez pedig az agyagművesség. Az egyszerű hétköznapi használatú, máz nélküli égetett cserépedények sokaságát ismerjük Szarájból, de közöttük is a legszebbek a mázas csempék, amelyekkel a gazdag házakat, a mecseteket, a kályhákat borították. A gyönyörű kivitelű színes, növényi és állati motívumokat is tartalmazó mázas csempék művészete egyértelműen Hvárezmből került az Arany Horda fővárosaiba. Hvárezmi mesterek honosították meg ezt a mesterséget az Arany Hordában, ők is művelték később is. Nem kis részben az ő munkájuk nyomán lett Szaráj jellege egy tipikusan közép-ázsiai mohamedán városé. Helyi üvegművesség valószínűleg nem volt Szarájban. Az előkerült szép színes üvegek, a mécsesek Egyiptomból és Szíriából kerültek az Arany Horda területére, a kánnak és a nagyuraknak küldött, illetve vásárolt drága ajándékként. Az üveg ugyanis luxuscikk volt.

Ha visszatekintünk az Arany Horda-i városokról vázlatosan elénk táruló képre, csodálattal látjuk, hogy Dzsocsi uluszának kánjai szinte a pusztaságból teremtettek városokat, amelyek rövid virágzás után, elsősorban Timur pusztításai miatt, újból pusztasággá enyésztek el. A füves pusztai világ ismét birtokba vette az alsó Volga-vidéket. Ennek a területnek az újbóli civilizálása, a földműves és városi kultúra térhódítása csak az 1500-as évek második felében indul ismét fejlődésnek, az oroszok 1556. évi

sikeres asztraháni ostroma után. De ez az orosz paraszti kolonizáció is lassan halad előre, a végtelen pusztákon még sokáig legeltették nyájaikat a törzsi elemeire szétbomlott nomád tatárok, nogájok és kazakok.

Szemben az alsó Volga-vidék történeti léptékben mérve rövid életű városi fejlődésével, a volgai bolgár területek, azaz Kazán és a Krím régi, szerves városi kultúrája túlélte az Arany Horda korát, hogy a tatár utódállamokban, majd az Orosz Birodalomban éljen tovább.

Kereskedelem és pénzforgalom

Az Arany Horda régebbi és újonnan alapított városai a kézművesség mellett kereskedelmi központok is voltak. Egyrészt a helyi kézművesek áru cseréltek gazdát a városi piacokon, a bazárban, másrészt az Arany Horda nagyvárosai a nemzetközi kereskedelem, az árukivitel és – behozatal központjaivá lettek. Az utóbbi alapvető jelentőségű volt az Arany Horda gazdasági élete szempontjából, hiszen ez a sok elem által alkotott birodalom a nemzetközi kereskedelmi utak metszéspontján helyezkedett el. Északról az erdősáv értékes termékeit a Volga vízi útján szállították le a Kaszpi-tengerig, kelet-nyugat irányban pedig a Kínát Európával összekötő transzkontinentális kereskedelem ősi útvonalán feküdt a birodalom, az alsó Volga-vidék és a Krím révén. Kezdetől fogva a kereskedelmi haszon lefölözésének szándéka irányította a kánok várospártoló politikáját, a kézművesek mellett tehát a kalmárok rétege volt a legszámottevőbb az Arany Horda városaiban. A kereskedő, bárhonnán jött is, bármilyen nemzetiségű volt is (görög, örmény, olasz, orosz, zsidó, török), egyaránt megbecsült és fontos ember volt a tatár államban. A híres *pax Mongolica*, a „mongol béke”, amelyről sok szerző megemlékezik, például Ibn Battúta özbek kán uralkodása kapcsán, katonai hatalmánál fogva szavatolta a kereskedelem és a kereskedők biztonságát. Még háborús időkben is szabadon mozoghattak a kereskedők, aki pedig elfogta őket vagy erőszakkal elragadta áruikat, az főbenjáró bűnt követett el.

A sokféle külföldi kereskedelmi vállalkozó mellett az Arany Horda kánjai azonnal kialakították saját kereskedőgárdájukat, akik nemcsak a

Többszínű festéssel díszített korsó. Ó-Szaráj, 14. század

kán javára adtak-vettek, hanem sok esetben a kán politikai feladatokkal is megbízta őket. Kereskedő-követek vagy követ-kereskedők voltak. A „kereskedő” perzsában és innen a törökben is használatos *bázargán* neve mellett ezeket az embereket *ortaknak* vagy *bázargán ortaklannak* nevezték az Arany Hordában. Az *ortakcsi* szóval találkoztunk már az Arany Horda társadalmi tagolódásáról szóló részben, ott ez a terminus a paraszti részes bérlőket jelentette. Az *ortak* szó eredeti jelentése „közös, feles”, innen „részes társ, feles társ, bérlőtárs”. Amikor a kán kereskedőit ezzel a szóval jelölték a 13-14. századi Iránban és az Arany Hordában, ez azt jelenti, hogy ezek a kereskedők az uralkodó „társai, bérlőtársai” voltak a kereskedelem területén. Ezek a káni kereskedő-ügynökök nagy kereskedőházakban vagy kereskedelmi szövetkezetekben tömörültek. Ezek az *ortakok* sokszor a kán fontos bizalmi emberei voltak; nagy vagyonok halmozódtak fel a kezükben, és szükség esetén kölcsönt nyújtottak a káni kincstárnak.

Melyek voltak az Arany Horda nemzetközi kereskedelmének főbb színterei? A kivített főként a fekete-tengeri kikötők bonyolították le, elsősorban a Krím és az Azovi-tenger partvidékén épült városok. Az is kétségtelen, hogy a 13. századtól az olaszok ragadták magukhoz a döntő szerepet ebben a fekete-tengeri kereskedésben. Az 1260-as évektől kezdve telepednek le Kaffában, a mai Feodoszija helyén a génuai kalmárok. Bár

formálisan tatár fennhatóság alá kerültek, városuk belső ügyeit teljes önállósággal irányították. Élükön egy konzul állott, aki a génuai olasz köztársaságot képviselte Kaffában. E város népessége rendkívül tarka volt, olaszokon kívül örmények, görögök, muszlimok (elsősorban kunok és tatárok), karaita és talmudi zsidók éltek itt. Tehát itt is megtaláljuk mindazokat a „klasszikus” kereskedőnépeket, amelyek a levantei kereskedelem minden csomópontján összeverődtek. A génuai kereskedők kezdettől fogva egyeduralomra törekedtek a krími kereskedelemben, nem is sikertelenül. Kíméletlenül háttérbe szorították legfőbb riválisukat, a velencei köztársaságot, ha kellett, a fegyverek erejével. De a velenceieken kívül a kezdetben próbálkozó pisaiak és a bizánci görögök útját is keresztezték. Az Arany Horda kánjai nem is egyszer fegyveres erővel törtek rá a krími olasz városokra, hogy kincseiket-áruikat elragadják. Ez történt például 1308-ban, mikor Tokta feldúlta Kaffát, de a génuaiak néha visszaverték a támadást, például 1343-ban Dzsánibek hordáit. De ezeket az atrocitásokat leszámítva a tatár kánok minden tekintetben védelmezték az olaszok kereskedelmi jogait. A 14. században a génuaiak újabb és újabb városokban szereztek meg a kereskedés jogát. Kiterjesztették hatalmukat Matregára (az orosz Tmutorokanyra), amely Kerccsel szemben, a Kubán torkolatánál épült, továbbá Moncastróra (a tatárok és törökök Akkermanjára, ma: Belgorod Dnyesztrovszkij). 1365-ben a Krím délkeleti partvidéke, Szudak, Alusta, Gurzuf, Jalta és Balaklava is Génua birtoka lett, s a kaffai konzul „Gazária konzul”-jának nevezi magát, mivel ezt a partvidéket az egykori kazár uralom emlékeként így nevezték olaszul. A génuaiaknak az 1350-es évektől fogva egyre komolyabban számolniuk kellett a feltörekvő oszmán-török hatalommal, amelynek célja szintén a fekete-tengeri kereskedelem hegemóniájának megszerzése volt. Röviddel Konstantinápoly 1453-as elfoglalása után, 1475-ben, az oszmán hadak bevették Kaffát. Ezzel a génuai kereskedők napja végleg leáldozott ebben a térségben. Ettől kezdve az olaszok kiszorultak a Krímből. A velencei olasz kereskedők fő központja Tana (a mai Azov) volt a Don torkolatánál, amely Timur 1395-ös pusztítása után többé nem tért magához. Kereskedelmi telepeik voltak a velenceieknek még Szudakban, Kerccsben, a Kubán folyónál fekvő Copában, valamint Kiliában. A pisaiak 1261-ben, a Don torkolatában alapították Porto Pisanót, amely azonban 1343-ban Dzsánibek dűlése következtében végleg elpusztult.

A középső Volga-vidék és az Urál-hegység térségét a Kaszpi-tengerrel összekötő Volga menti kereskedelmet már a tatárok előtt muszlim (arab-perzsa) és orosz kereskedők tartották kezükben. Az Arany Horda korában a kun-kipcsak réteg is csatlakozott a muszlim kalmárokhoz; a tatár kereskedőket mindenütt ott találjuk az orosz városokban, amint igen sok orosz kereskedő élt a két Szarájban is. Nem véletlen, hogy orosz püspökség működött a tatár fővárosban. Hvárezmben főként muszlimok voltak a kereskedők, a keresztény és a zsidó kereskedők létszámát ott érthető módon korlátozták, hiszen Hvárezm volt az Arany Horda legrégebb mohamedán területe.

Az 1370-es évektől a lengyelek és litvánok is egyre nagyobb részt vállaltak az Arany Horda szárazföldi kereskedelmében. Főként Krakkó és Lemberg tört az élre, Lemberg például monopolhelyzetet szeretett volna kivívni a tatárokkal folytatott árucserében, s emiatt Krakkó gyakran tiltakozott is. 1380-ban Lemberg árukirakodási jogot kapott a lengyel királytól, aki azután 1400-ban Krakkó nyomására ezt a tevékenységet a tatárokkal kapcsolatos árukra korlátozta. Moldva felé tehát szabadon mehettek a karavánok, ott csak Szucsava, Bender és Akkerman volt vámállomás. A leMBERGI kereskedők között a legfontosabb szerep a leMBERGI örményeké volt, akik 1402-ben egész Lengyelország és Litvánia területére kereskedelmi jogot kaptak. Ebben a lengyel-litván-orosz-tatár szárazföldi kereskedésben fontos központ volt Kijev, amelyet a tatárok a 15. században többször is feldúltak, például 1416-ban, 1482-ben pedig a krími tatárok okoztak itt súlyos károkat. A krími tatár kánság és az oroszok 15. század végi hatalmi előretörésével, illetve az Arany Horda összezsugorodásával a lengyel-litván-tatár kereskedelem is elsorvadt.

A nemzetközi kereskedelem fő színtereinek és szereplőinek áttekintése során szólnunk kell arról az úthálózatról, amely lehetővé tette ennek a nagyszabású kereskedelemnek a lebonyolítását. A régi úthálózat kiépítése és az állomások felállítása kétségtelenül a mongolok érdeme. Ögödej alatt épül ki a birodalmi úthálózat, a mongolul *dzsamnak*, törökül *jamnak* nevezett postaállomások rendszere. Erről az államapparátust és közigazgatást tárgyaló részben már szóltunk. Most csak annyit tegyünk hozzá, hogy a birodalmi úthálózat fenntartói és alkalmazottai sorában látjuk a hajósokat (*kemicsi*), a hidászokat (*köbrükcsi*) és az utászokat (*joksi*), akik a vízi és szárazföldi utakon dolgoztak. A nagy kereskedelmi karavánok szekereken szállították áruikat, két, illetve négykerekű szekereken. Voltak

olyan lovas fogatok is, amelyeket favázra helyezett nemeztakaró borított; ez leginkább az ekhós szekerekre hasonlított. A szekereket lovak vagy ökrök vontatták. A lovas szekerek persze sokkal gyorsabban haladtak a pusztában. Érdekes, hogy mind a taligának, mind a szekérnek orosz elnevezése, a *tyelega* és az *arba*, mongol, illetve török eredetű szó. A transzkontinentális út legsivatagosabb szakaszán, a Szarájtól Hvárezmig terjedő részen általában tevékre rakták a terheket. Ibn Battúta, aki maga is megtette ezt az utat 1333-ban, jól leírta ezt az útszakaszt. Nehéz, megpróbáltatásokkal teli út volt, a vízhiány és a súlyos terhek miatt sok teve elhullott útközben, amelyik pedig mégis életben maradt, azt egy évig pihentették, mielőtt egy hasonló karavánútra indulhatott volna. Szarájból az Urál folyó menti Szarájcsikig általában tíz napig, onnan Hvárezmbe harminc napig tartott az utazás. Napkeltétől estig szakadatlanul kocogtak az állatok, délben kétórai pihenőt tartottak.

A Hvárezmből Kínába vezető karavánutak leírása már nem tartozik a témánkhoz, ezért térjünk csak vissza a fővárosba, s lássuk, hogyan lehetett eljutni Szarájból nyugat felé, a Krímbe. Szarájból (Batu Szarájáról van szó) egynapi vízi úton az utazó elérte Asztrahánt, majd innen Azovba, a Don-torkolathoz vezetett az út. Ez az utazás ökrösszekerekkel 25 napig, lovasszekérrel 10-12 napig tartott. Azovból már hajón lehetett eljutni a Fekete-tengerre, vagy a perekopi földszoroson átkelve a Krímbe érkeztek a karavánok. A krími kikötők közül a legjelentősebb a mongol kor előtt Szudak volt, az Arany Horda korában pedig ugyanilyen fontos lett a génuai Kaffa. Krímből hajók jártak Konstantinápolyba, vagy először az anatóliai Szamszunba vitorlázott az utazó, hogy onnan száraz lábbal érje el Konstantinápolyt.

Orosz és litván területekről számos útvonal vezetett az Arany Horda volgai és krími részeibe. Szarájba a legegyszerűbb volt a Don és Volga vizén alásiklani. Ugyanígy a Donon jártak le a bárkák Azovba. Kijevből a Dnyeper vizén jutott el az áru a Fekete-tenger partjára. De a főbb vízi utakon kívül persze a szárazföldön is kocogtak a karavánok. Évszázadok alatt pontosan kialakultak az oroszok és tatárok országai közötti útvonalak. Lembergől több úton is el lehetett jutni az Arany Horda területére, az úgynevezett „tatár út” Dél-Podólián át vezetett, amíg egy másik a Bug jobb partján vitt le a Feketetengerig. A 14. századtól egyre fontosabb lett a Lembergől Halicson áthaladó út, amely a moldvai Szucsaván, Bákón és Jászvásáron átjutott le a fekete-tengeri Akkermanig. Csakhogy ezeknek az

utaknak a fekete-tengeri szakasza előbb a krími tatárok, majd az oszmán-törökök ellenőrzése alá került, s ez a Fekete-tenger felé irányuló lengyelítván kereskedelmet jócskán apasztotta.

Melyek voltak az Arany Horda kivitelének és behozatalának 252 legfőbb árucikkei? A fekete-tengeri kikötők átmenő kereskedelmének termékeiről részletes ismertetés maradt ránk egy Pegolotti nevű firenzei kereskedő 14. század elején írt kereskedelmi kézikönyvéből. Pegolotti „*Prattica della mercatura*” („A kereskedelem gyakorlata”) című írása tételesen felsorolja a levantei kereskedelem fekete-tengeri szakaszán átmenő árukat, és mindegyikről közli, hogy milyen mértékegységgel mérték őket. Főként ezek az információk nagyon fontosak, hiszen helytől és időtől függően a középkori mértékegységek értéke alaposan ingadozott. De Pegolottin kívül a híres „Codex Cumanicus”-ban előforduló török és perzsa árunevek is eligazítást adnak. A legfontosabb árufajták tehát: bőr, nemez, prémek, viasz, tömjén, gabonafélék, sajt, bor, só, hal, fűszer, selyem és kelmék. A selymet elsősorban Kínából, a fűszereket Indiából szerezték be. Ezek az áruk a fekete-tengeri kikötővárosokból jutottak el vízi és szárazföldi úton Nyugat-Európába is. Tudjuk például, hogy a Bizáncba irányuló gabonakivitel rendkívül fontos volt, mert a szállítmányok kimaradása éhínséget idézhetett elő a birodalmi fővárosban.

Utoljára hagytuk a Krímen keresztül bonyolódó nemzetközi kereskedelem egyik legfontosabb tételét, az eleven „árut”, a rabszolgákat. A rabszolgákról, mint az Arany Horda nomád és földműves szektorában verejtékező, nem túl nagy jelentőségű rétegről már szoltunk. De a rabszolga mint kiviteli „árucikk” az Arany Horda kereskedelmében igen fontos szerephez jutott. Az Egyiptommal folytatott kereskedelemben több mint száz éven át a legfontosabb tétel az emberi áru volt. Ezrével, tízezérel érkeztek ezek a boldogtalanok hajók mélyére zsúfolva Alexandriába, ahol belőlük toborozták az egyiptomi katonaságot, a mamelukok hadseregét. Az Egyiptommal folytatott emberkereskedés részleteit nem ismerjük pontosan, mert semmilyen feljegyzést sem készítettek a szállítmányokról, illetve ami volt is, elveszett. Mindenesetre a rabszolgakereskedést az Arany Horda és Egyiptom között állandóan megújított szerződések rögzítették és szabályozták. Szemben az Egyiptomba irányuló rabszolga-kereskedelemmel, amelyet muszlim emberkufárok űztek, részletes képünk van a génuai és velencei kufárokról. A génuaiak csúnya munkájának minden mozzanata ismert, mert a rabszolgákat pontosan rögzített adásvételi

szerződés szerint csereberélték, a szerződést pedig közjegyző hitelesítette. Ezrével maradtak fenn ilyen szerződések, amelyek a rabszolga nevét, származási helyét, nemét, korát, egészségi és szellemi „állagát”, valamint árát is közlik. A rabszolgák többsége „tatár” megjelöléssel szerepel, ami nem pontos etnikai felvilágosítás, sokszor csak arra utal, hogy az „áru” az Arany Horda fennhatósága alatti területről származik. De nem ritka azoknak az eseteknek a száma sem, amikor pontosabb a meghatározás: cserkeszek, jászok, oroszok, görögök és magyarok is szerepelnek a „tételek” között. Az utóbbi esetben nem a kárpát-medencei magyarokról van szó, hanem, mint azt Tardy Lajos úttörő kutatásai kiderítették, a középső Volga menti magyar nép-töredékről, az ún. keleti magyarokról, akik nem csatlakoztak a 9. század végi honfoglalókhöz, hanem még sokáig a Volga bal partján éltek, bolgár-török fennhatóság alatt, majd a mongol kor viharában a Volga jobb partjára sodródtak, s a mai csuvasok, mordvinok és oroszok által lakott területeken szóródtak szét. Az utolsó forrás 1552-ben említi őket, amikor Kazán ostrománál az oroszok oldalán harcoltak a tatárok ellen. A 16-17. században azután beolvadtak a környező népekbe. A rabszolga emberanyagban a többséget a „tatár” címke alatt meghúzódó kun-kipcsak elem, tehát a törökök és a cserkeszek alkották. A rabszolgaszerzésnek fő módja a hadifoglyok eladásán kívül a lakosság egy részének adásvétele volt. Szegény családok gyakran saját gyermekeiket adták el rabszolgasorba, főként az Észak-Kaukázus vidékén. Ez a szokás a nyomoron és a túlnépesedésen enyhített valamelyest. A közvetlen embervásárlás a muszlim kufárok dolga volt, ők is adták tovább az emberárut az olasz kereskedőknek. A génuai hajók azután Konstantinápoly és Kréta rabszolgapiacain rendeztek árverést. A korabeli Európa nem egy részén, az olaszoknál és Katalóniában szívesen vásárolták a keleti rabszolgákat, hogy házi munkára fogják őket.

Az Arany Horda szárazföldi úton is jelentős kiviteli kereskedelmet folytatott. A kiviteli cikkek közül itt csak a legfontosabbat, a lovat említjük. Főként Indiába, Iránba és az orosz földekre irányult a négy lábú áru. A lovakat Indiába hatalmas, öt-hatezres ménesekben hajtották ki. ötven lóra jutott egy csikós, egy kereskedő pedig mintegy 100-200 lóra felügylet. A kereskedők óriási hasznot húztak ebből, mivel a kipcsak területen vásárolt ló áráért a tízszeresét is megadták a távoli piacokon. Ha leszámítjuk a jelentős vámokat és az útiköltségeket, még mindig tetemes haszon maradt a lócsiszárok erszényében.

Az Arany Hordába behozott áruk közül is nézzük a legfontosabbakat. Litvániából és az orosz területekről főként a különböző prémfajták (coboly, hermelin stb.) játszottak nagy szerepet, de a viasz, az ezüst és a vadászmadár behozatala is tetemes hasznot hajtott. Egyiptomból kelmét, elefántcsontot és üveget hoztak be. Hívából és Buharából kelméket és szőnyegeket, Kínából porcelánt, selymet és ezüstöt, Indiából gyöngyöt, korált és fűszereket.

Az Arany Horda kül- és belkereskedelme kevés kivétellel pénzforgalom formájában bonyolódott le. A tatár hódítók kezdetben természetesen nem ismerték a fejlett városi kultúrában és kereskedelemben nélkülözhetetlen pénzverést és pénzforgalmat, ezt is, mint sok mást, a meghódított kultúrterületek lakosságától vették át: Kínában, Iránban és az Arany Horda területén is. Az utóbbiban három meghódított területen volt pénzverés és – forgalom: volgai Bulgáriában, a Krímben és Hvárezmben. Ezekben a területeken az iszlám világ pénzürméi voltak forgalomban; ez a pénzrendszer antik, görög-római minták átvételével alakult ki és terjedt el a 7. századtól fogva minden muszlim területen. A Krímben a génuaiak helyben verték ezüstpénzüket, az *aspert*, de az Arany Horda területén a muszlim pénzrendszer uralkodott. A pénzverés, a pénzkibocsátás joga szigorúan állami, uralkodói monopólium volt. Többször láthattuk az Arany Horda politikai története során, hogy egy-egy új kán vagy kánjelölt első dolga az volt, hogy saját nevére pénzt veretett; ez volt a szuverenitás egyik legfontosabb, ha nem is egyedüli jele. Az Arany Horda kánjai eleinte a meglévő régi pénzverő helyeket használták fel Bolgár városában, a krími Eszki Kirímben és Hvárezmben. Az első önálló Arany Horda-i érmét 1266-1267-ben verték Eszki Kirímben Mengü-Temür kán nevére. Az új fővárosban, Szarájban azonban hamarosan létrejött az önálló pénzverés: első szaráji érménk 1278-1279-es évszámot visel.

A 7. században létrejött iszlám pénzrendszer két alapvető fontosságú érméje a *dinár* és a *dirhem* volt. Nevében mindkettő görög eredetű (a *dénáriosz* és *drachma* szavakból származnak), az előbbi eredetileg arany-, a dirhem pedig ezüstpénz volt. A 13-14. században a dinár és a dirhem egyaránt ezüstpénzt jelentett az Arany Horda és Transoxiana területén. A pénz értékét az érme súlya határozta meg, ezt az arab eredetű *miszkál* mértékegységben adták meg, amely helytől és időtől függően igencsak ingadozott. Elégedjünk meg most azzal, hogy az Arany Horda fénykorában a dirhem a dinár egyhatoda volt a megadott miszkál súly alapján. Előfordult

még egy, végső soron perzsa eredetű pénzfajta, a *tenke/tenge*, amely a dirhem egyhatodát tette ki. Ebből a szóból vette át az orosz a *gyenygá* pénzegység nevét, amelynek többszámú alakja, a *gyenygi* a mai napig a pénz általános megjelölése az oroszban. A középkori Oroszországban hat gyenygá alkotott egy *altint*, ami feltehetőleg ismét a török *alti*, „hat” jelentésű szóból ered. A döntő többségben használt ezüstpénzek mellett az Arany Hordában ritkábban rézpénzt is vertek, amelynek értéke jóval csekélyebb volt, s mintegy az aprópénz szerepét töltötte be.

Tokta kán, akinek uralkodása alatt minden vonatkozásban megkezdődött az Arany Horda felfelé ívelő, özbek uralkodásához vezető korszaka, a pénzforgalom terén is döntő lépést tett a birodalom egységesítése érdekében. 1310-1311-es reformja szerint a Szarájban vert ezüstérmét tette normává az egész birodalomban. Ettől kezdve a szaráji érmék az egész Arany Horda területén elterjedtek és döntő szerephez jutottak a pénzforgalomban. A helyi pénzpiacok jelentősége csökkenni kezdett. Az 1300-as évek során a két Szarájban kibocsátott érmék az Arany Horda pénzkészletének többségét alkották. Hogy ez lehetővé váljék, hatalmas ezüstkészleteknek kellett Szarájban, a kán kincstárában felhalmozódnia. Ez az ezüstkészlet főként adókból származott, az adók pedig nagyrészt az orosz fejedelemségekből érkeztek. Az ezüstkészletek felhalmozódását az tette lehetővé, hogy a meghódított területekről szedett adómennyiség jelentős részét a 13. század végétől kezdve már nem kellett a nagykáni udvarba küldeni, vagyis a független Arany Horda a maga hasznára zsákmányolhatta ki az elfoglalt és vazallusi függésbe kényszerített orosz földeket.

Az 1310-es években a szaráji pénzforgalom fellendülése mellett más városokban is megindult a pénzverés a már említett hagyományos három helyen kívül. Az észak-kaukázusi Madzsarban, a Don-torkolati Azakban és a mordvin földön levő Mohsiban is pénzt kezdtek kibocsátani. Az 1370-es években az Urál folyó menti Szarajcsikban és a Volga torkolatánál fekvő Asztrahánban is megkezdődött az önálló érmekibocsátás. A 15. században pedig a Krímben Kaffa és Kirk-Jer városa is követte Eszki Kirim példáját. A szaráji érmék bőséges kibocsátása és normatív szerepe az 1360-1370-es évekig tartott. Ekkor, a káni hatalom hanyatlása és a súlyos trónvillongások korában kezdődött Szarájnak mint gazdasági központnak a hanyatlása. A szaráji érméket fokozatosan ismét kiszorították a helyileg kibocsátott érmék a helyi pénzpiacokon. A pénzforgalom 14. század végi és 15. századi alakulása híven tükrözi az Arany Hordában bekövetkezett politikai,

társadalmi és gazdasági változásokat. 1413-1414 után megszűnik Szarájban a pénzverés, amely csak a krími, volgai bolgár és asztraháni területeken folyik tovább. A birodalmi központ tehát kereskedelmi és pénzügyi téren is elsorvadt, és ismét a perifériák törtek az élre.

Adók, szolgáltatások és vámok

A címben jelzett fogalmak mögött bonyolult társadalmi és gazdasági folyamatok húzódnak meg. Az adózás kérdésköre az Arany Horda belső életének egyik legkevésbé feltárt területe. A kutatásokat sok tényező nehezíti. A szűk forrásanyagról nem is szólva, hiszen ez minden területen gátolja a mélyebb megismerést, most csak néhány egyéb tényezőt említünk. Először is az adók és szolgáltatások elnevezéseit csak azok az oklevelek őrizték meg, amelyek éppen ezen adók és szolgáltatások alól mentik fel az oklevél birtokosát, az adómentességben részesített tarhánt. Következésképpen igen sokféle adó nevét sorolják fel az oklevelek, mégsem tudjuk megállapítani, hogy a szóban forgó időszakban az a bizonyos adófajta élt-e még, rendszeresen szedték-e, vagy csak mint egy régi, ám esetleg önkényesen előráncigált adót valaki erőszakkal akart behajtani, azzal az indokkal, hogy az adófajta megnevezése nem szerepel az adómentesítő oklevélen. A késői oklevelekben tehát már csak nevükben élő adók is szerepelnek. Ugyanakkor egy azonos nevű adó tartalma és jelentése az évszázadok során változhatott is, s forrásaink ezt sem tükrözik megbízható módon. További nehézség, hogy ha egy adó neve el is tűnik forrásainkból, ez nem azt jelenti, hogy maga az adó is megszűnt volna. Sok esetben ugyanis az adó nem tűnik el, csak nevében alakul át. Jó lélektani fegyver ez minden kormányzat kezében: amikor egy adónak még a neve is gyűlöletes lesz a súlyos terhek miatt, eltörlik, majd más néven szépen visszacsempészik. Végül az is sok fejtörést okoz, hogy számos adó elnevezése rokon értelmű, s nem tudjuk megmondani, hogy egy vagy több adóról van-e szó. A mongolban, törökben és perzsában ugyanis nagyon kedveltek a kettős kifejezések, amelyekben a két, azonos jelentésű szó lényegében ugyanarra a fogalomra utal. Az Arany Horda-i oklevelek adólistáin majdnem minden esetben ilyen kettős csoportosításban szerepelnek az adóelnevezések. Legvégül keveset tudunk meg arról, hogy az adókat mikor szedték természetben, illetve mikor pénzben, és hogy ezek mennyisége és mértéke mi lehetett. Ilyen körülmények között a mongol kori

Iránból vett analógiákat is figyelembe kell vennünk az Arany Horda adózásának vizsgálatában. Bizonyos, hogy a természetbeni adó döntő szerepet játszott a nomád és földműves lakosság adózásában, amíg a városi lakosságot és a meghódított vazallus területeket, például az orosz fejedelemségeket főként pénzdókkal terhelték. A különféle szolgáltatások (követek beszállásolása, ellátása stb.) egyaránt érintette az egész lakosságot.

Meg kell jegyeznünk, hogy a 14. század közepétől kezdve kialakuló szojurgálbirtokok lététől függetlenül, az adórendszer egységes volt. Ez annyit jelent, hogy a szolgálati birtokként megkapott földműves és városi területek ugyanazokat az adókat fizették uruknak, mint előzőleg az államnak, azaz a káni dívánnak. Ez a különbség egyedül csak az uralkodórétegeket érintette: hogyan osztoznak a kisajtott adókon. Az állami, dívánbirtokok esetében az állam – hivatalnokain keresztül – közvetlenül csapolta meg a nomádok és földművesek munkáját, hogy utána fizetések és egyéb juttatások formájában adja vissza a hivatalnokoknak a jövedelem egy részét. A 14. század második felében kialakuló szolgálati birtokosok esetében pedig a birtokos szedette be az

Ezüstkehely az Észak-Kaukázusból

eddig az államnak fizetett adókat. A közvetlen termelő persze nemigen érezte a különbséget.

Az Arany Horda adórendszere ugyanazt a történeti utat járta meg, mint maga a tatár állam. Kezdetben a birodalmat megteremtő mongol elem törvénye, a jaszak dominált, majd az iszlám törvénye, a saría kezdett érvényre jutni, amely a 14. század közepére a jaszakot az államigazgatás, a hadsereg és a mindennapi szokások bizonyos részére korlátozta. A 14. század második felére az Arany Horda már elsősorban muszlim birodalom. Az iszlámnak az adózás területén is határozott jogi felfogást dolgozott ki, s ezt is, mint az élet minden területét, szigorúan szabályozta. Ugyanakkor szembe kellett nézni azzal a ténnyel, hogy az iszlám által meghódított területeken helyi adózási rendszerek léteznek. Az iszlám ez alkalommal is rendkívül rugalmasan járt el. Leszögezte, hogy ötféle-törvényes adó létezik, amelyek a Korán és a hagyomány (*hadisz*) alapján tekinthetők törvényesnek, azaz a saría szerint valónak. Ugyanakkor a helyi adók közül is elismerte azokat, amelyek szellemükben nem mondtak ellent az iszlám törvényes adóinak, s ezeket mind a „szokásjogi adók” közé sorolta. Ez a jogi kibúvó persze megteremtette a lehetőséget, hogy a gyakorlatban az iszlám adózás szellemével teljesen ellentétes adókat is behajtsanak. A klasszikus iszlám adózás törvényes formái a következők voltak: *zakát* (kereskedelmi és ingatlanadó a muszlimoktól), *usr* (földtized a régi muszlim birtokosoktól), *harács* (az usrnál nagyobb mértékű földadó, mindenkitől), *dzsizje* (fejadó az összes nem mohamedántól) és *humusz* (a hadizsákmány egyötöde). Az Arany Hordában mindezekből csak a harács fogalma ismert (ez a szó a hódoltság kori Magyarországon is elterjedt mint a török „császár adója”), az összes többi, pár tucat adó és szolgáltatás a rendkívüli, a szokásjogon alapuló adók keretébe tartozott. Mindez azt jelenti, hogy a mongol-török hagyomány és szokásrendszer az adózás területén igen szívós volt, a maga útján fejlődött és csak jogi formulával sikerült az iszlám adózás keretei közé szorítani.

Lássunk néhányat az alapvetően fontos adók csoportjából! A nomád mongolok Dzsingisz idejében lényegében csak egyfajta adót ismertek, ez a *kubcsir* vagy *kubcsur*. Ez mindenkire nézve kötelező volt, de évi rendszerességgel csak Ögödej kán óta szedték, minden száz állat után egyet.

A kubcsir eleinte egyértelműen a nomádoktól szedett fejadót jelentette, de később minden alattvalótól beszédtek. A mongol kori Iránban az 1300-as évekből jól ismerjük a kubcsir történetét, és látjuk, hogy a mohamedán dzsizje helyett szedték. A mohamedánok rendkívüli módon sérelmezték a fejadót, ennek ellenére sem Iránban, sem az Arany Hordában nem törölték el. Az általános fejadó neve az Arany Hordában a *jaszak* lett, ami azonos a dzsingiszi törvény nevével. Talán mint a legáltalánosabb mongol adóra szállt rá e mongol törvénynek a neve. Ugyanakkor a földműves lakosságtól szedendő mongol adó elnevezése *alban*, majd török nevén *kalan* volt. Ez az adó lényegében megfelelt a muszlim harácsnak.

Ezt a két általános adófajtát, a fejadót és a földadót minden Arany Horda-i oklevélből ismerjük. A *jaszak kalan* kifejezés sokszor teljesen általános formában, mint az összes adófajta átfogó elnevezése szerepel, és ezen általános terminus után következik a részletezés. Hogy mennyire nem világos a terminológia, azt jól bizonyítja, hogy ugyanazon az oklevélen előfordul a *kalan*, a *hardzs* és *harádzsát* (többes számú alak) szó, amely lényegében mind a földadóra vonatkozik, s e három általános terminuson kívül részletesebb követelések is szerepelnek. Ilyenek: vetési adó, hombáradó, szérűadó, kaszaadó, füstadó, járomadó, istállóadó stb. Mindezeknek a valószínűleg természetben szedett adóknak a nagyságáról, jellegéről a nevükön kívül semmilyen támpontunk sincsen. Az adólisták és az értelmezhető adófajták alapján hihetetlenül sokféle adóteher nehezedett az Arany Horda adófizetőinek, a *rájaknak* a vállára. Nem csoda, hogy ha valaki adómentességet kapott, gondosan minden adót leíratott, amelyet nem kellett lerónia, illetve fizetnie. Külön terhet jelentett a tételesen felsorolt adókon kívül a közelebről nem meghatározható *kolus koltka* nevű adófajta, amelynek jelentése törökül „kérés”. Ez az adóelnevezés talán azokra a kötelező erejű „kéresekre” célozhatott, amelyeket a kán vagy a földesúr valamilyen családi esemény (születés, házasság), ünnepség vagy egyéb rendkívüli alkalom idején követelt.

A kötelező szolgáltatások közül a legsúlyosabbak a következők voltak: az állami küldöttek beszállásolása, hátszlóval való ellátása és napi fejadag címén az állatállományból való részesülése. Mondani sem kell, hogy főként a szolgáltatások milyen csúnya visszaélésekre adtak lehetőséget. Általában elmondhatjuk, hogy a káni és földesúri adószedőkkel szemben a nép teljesen kiszolgáltatott volt, jogorvoslásra gyakorlatilag nem volt lehetősége. Nem véletlen, hogy a privilégiumot kapó személy vagy

személyek, a tarhánok okleveleiben állandóan ismétlődnek ezek a formulák: „Bárki legyen is, erővel semmit se vegyen el [mármint a tarhántól]. Bárhonnan legyenek is, erőszakot, zaklatást, szorongatást ne okozzanak vele szemben.” Vagy másutt: „Mindenfajta erőszaktól, kéretlen segítségtől és rendkívüli adóktól védve és őrizve legyenek.” Az oklevél utolsó részében, amely az oklevél előírásait netán megszegő személyeket fenyegeti, ez áll, megismételve az előbbi gondolatot: „Az ezen tarhánna emelt... ellen erőszakot, zaklatást, szorongatást okozó embereknek mi jó fog ebből származni? Bizony féljenek. Mondottuk.”

A nomád állattartóktól és a földművesektől szedett adókon és szolgáltatásokon kívül nem csekély jövedelmet hoztak a konyhára a városi kézművesség és kereskedelem után szedett adók és vámok. A

Színes kályhacsempe a 14. századi Új-Szarájból

mongolok által bevezetett tamgát általános forgalmi adónak tekinthetjük. A városi kézművesnek éppúgy kellett fizetnie, mint annak a parasztnak, aki feljött a bazárba, hogy áruit értékesítse. Minden termék után meghatározott összegű adót kellett fizetni. Ez a tamgaadó, amely nagyjából a muszlim zakátnak felelt meg, valójában sokkal nagyobb összegű volt, és súlyos teherként nehezedett a városi lakosságra és a kereskedelemre. Forgalmi és kereskedelmi adó nevévé úgy válhatott, hogy a megadóztatott, illetve

megvámolt árukra pecsétet nyomtak, azaz tamgát. A nemzetközi kereskedelem tételei után a Krím kikötőiben szedett vámot éppúgy tamgának hívták, mint a városi bazárokból szedett forgalmi adót. Az itt fizetett vámilletékek összege termékek szerint változott. A velenceiekkel kötött szerződésekből tudjuk, hogy a vámilleték összege általában öt százalékot tett ki. A kereskedelmi vámilleték görög-latin neve *commercium*, *komerzion* volt, amelyből az oszmán-törökök saját *gümriük* („vám”) szavukat átvették. A mongol kori vámilleték tatár-török neve, a tamga viszont az oroszba talált utat, annyira, hogy a belőle képzett *tamózsnya* („vámhivatal”) és *tamózsennyik* („vámhivatalnok”) a mai napig ezeket a fogalmakat jelölik az orosz nyelvben.

A tamgával kapcsolatban bukkan elénk egy másik forgalmi adófajta neve is, a *tartnak*. Az adók és vámilletékek megállapításánál rendkívül fontos volt a mérés szerepe, hiszen a súly után vetették ki az adót és vámot. Az Arany Horda kánjai és a tanai velenceiek közötti szerződésekből külön szerepel az a követelmény, hogy a mérlegelést végző személyek megbízható, pontos emberek legyenek. A méréseket általában felfüggesztett, kétkarú serpenyős mérlegeken végezték, amelyek neve a használt mértékegység után gyakran a *kantár* volt. (Ennek a szónak semmi köze a hasonló hangzású magyar szóhoz, hanem végső soron a latin-görög *centenarius*ra megy vissza, amely különböző alakokban terjedt el az európai nyelvekben, illetve az arabban, a perzsában és a törökben. A németben a *Kantner* vagy *Zentner* formák szerepelnek.) Visszatérve a *tartnak*hoz, ezt az adót „mérési díj”-ként fordíthatnánk. Az áruk méréséért, amelynek alapján a tamgát kellett fizetni, külön mérési díjat kellett leróni a mérést végző tisztviselőknek, s ez volt a *tartnak*.

A kereskedelemmel kapcsolatos illetékek között kell megemlítenünk a különböző útvámokat is. Ezeket az utak használatáért, illetve az utazás közben nyújtott védelemért kellett leróni. Neve perzsa szóval *bács*, török szóval *jolluk* volt. Az útidíjat, egy 15. századi krími tatár oklevél tanúsága szerint, a kereskedők felügyelői (*bazargún darugalari*) szedték be. Ezek a darugák már egészen más funkciót töltöttek be, mint a 13-14 század tatár város darugái, akik még általában a tatár adók beszedéséről gondoskodtak. A daruga a 15. században sokszor már csak egyszerű piaci felügyelő a bazárban. A kereskedelemmel kapcsolatos vámokhoz és illetékekhez tartoztak azok a díjak is, amelyeket a városi kapuőröknek (*kabakcsi*) és a városi rendészetnek (*karavul*), végül magának a bazár felügyelőinek, a

darugáknak kellett fizetni. Mondanunk sem kell, hogy mindez szintén megannyi alkalmat adott az önkényeskedésre és korrupcióra, s hogy egy tarhánkiváltság, az adómentesség valóságos istenáldása volt a kereskedőknek.

Mázás csésze a 14. századi Új-Szarájból

Az Arany Horda közvetlen fennhatósága alá tartozó területek adói és vámjai mellett szép summát hoztak a tatár kánoknak a meghódított, de közvetlenül nem tatár közigazgatás alá helyezett területekről származó adók. Ha pontosabban akarnánk fogalmazni, *sarcnak* nevezhetnénk a káni kincstárnak ezt a jövedelemforrását. Itt nem a közvetlen háborús sarcokra gondolunk, hanem elsősorban az orosz fejedelemségek által fizetett adókra. A hódítás kezdeti időszakában a tatárok rendszertelenül sarcolták az orosz lakosságot, de rövideesen hozzákezdték a lakosság összeírásához. Szó esett már róla, hogy több ilyen összeírást ismerünk, amelyeket a tatárok külön könyvekbe, a *defterekbe* vezettek be. Sajnos ezek az összeírások nem maradtak az utókorra. Ha az oszmán-török defterek alaposságát és a 16-17. század oszmán-török, balkáni és magyar történeti földrajzához és gazdaságtörténetéhez nyújtott hatalmas adathalmazát figyelembe vesszük, csak sajnálhatjuk, hogy az Arany Horda és Oroszország vonatkozásában mindez elkallódott. Kezdetben a káni tisztviselők, a baszkakok szedték be a tatárok által kirótt adót, egyedül csak az orosz papság volt adómentes. A tatároknak fizetett adókat az oroszok összefoglaló néven *vühodnak* („kimenetnek, kiadásnak”) kezdték nevezni, s a 14. század elejétől kezdve maguk az orosz fejedelmek gyűjtötték be a tatárok által megállapított adóösszeget. Az orosz fejedelemségekkel szembeni tatár adópolitika megváltozását abban kereshetjük, hogy a 13. század végén jó néhány

lázadásról tudunk, amelyek a baszkakok visszaélései miatt robbantak ki, nem is egyszer pedig egyszerűen agyonverték az adószedőket. A tatárok tehát biztosabban számíthattak az orosz sarcra, ha azt maguk a fejedelmek gyűjtötték be. Láttuk, hogy a teljes hordái sarc begyűjtésének jogát fokozatosan a moszkvai nagyfejedelem szerezte meg, s hatalma is emiatt növekedett meg. Az oroszok minden lehető eszközzel csökkenteni igyekeztek az évi sarcot. 1395-től például, kihasználva a tatár beharcokat és Timur pusztítását, hosszú évekig nem fizettek adót.

A 14-15. században a litván nagyfejedelemség hatalmának és területének a nyugati orosz fejedelemségek rovására történt növekedése kényelmetlenül érintette az Arany Hordát, hiszen jelentős orosz adófizető területeit veszítette el. Ugyanakkor a litvánok és lengyelek az eddig a tatároknak fizetett sarcot a maguk javára továbbra is beszédtek. Podólia például 1320-ban még tatár adót fizetett (a fejedelem évi száz rubelt, a bojárok ötvenet, a parasztok ötöt), 1344-ben pedig a lengyelek a hordái adók többszörösét követelték Podóliától. Toktamis, miután Timurtól elszenvedett veresége után Vitold litván nagyfejedelemnél keresett menedéket, és egyre jobban a litvánok hatalmába került, hivatalosan is kénytelen volt lemondani a Kijevből, Szmolenszkből és más városokból származó, s régen az Arany Hordának fizetett adókról, amelyeket most a litván nagyfejedelem kaparintott meg. Az 1460-es években már a krími kánság az a közvetlen tatár hatalom, amely a legtöbb gondot okozza a litvánoknak. 1462-1463-ban Hádzsi-Girej krími kán megerősíti, hogy lemond Kijevről, Szmolenszkről és más városokról, vagy „odaajándékozza” őket a litván nagyfejedelemnek. De a 16. század elején, miután a Nagy Horda végleg összeomlott, Mengli-Girej krími kán, kihasználva a kedvező politikai helyzetet, újból benyújtja követelését a litván-lengyeleknek az egykor az Arany Horda fennhatósága alá tartozott nyugat-orosz területekről szedett tatár adót illetően.

Összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy az Arany Horda az oroszoktól szedett sarc révén hatalmas jövedelmekhez jutott, de a 14-15. században, a Horda politikai hanyatlásával és az orosz és lengyel-litván hatalom erősödésével egyenes arányban ezek a sarcok egyre rendszertelenebbül csurrantak-cseppentek, sőt erősen csökkentek. Mindezek ellenére, az Arany Horda krími „örököseinek” még hosszú ideig sikerült a moszkvai államot megsarcolnia, vagyis az évi sarc fejében nem dúlták a déli orosz határvidéket. Ennek ellenére a 16-17. század történetén végigvonul a krími tatárok orosz portyáinak egész sora.

7

**VILÁGKÉPEK ÉS KULTÚRÁK
METSZÉSPONTJÁN**

Nomád világkép és hétköznapi hiedelmek

A mongolok és törökök világképének és hitvilágának ismertetése vaskos köteteket töltene meg. Értjük be azzal, hogy röviden felvázoljuk azt a világképet, amelyet Dzsingisz mongoljai vallottak és amely elemeiben nagyon sokáig, az iszlám hivatalos felvétele után is hatást gyakorolt az Arany Horda török-mongoljainak gondolkodására és mindennapjaira. Amilyen nehéz volt a nomád gazdasági szféránál a gazdasági, etnográfiai és folklór elemek szétválasztása, itt is nehéz pusztán a vallási és világszemléleti sajátosságokat kiragadni egy olyan komplikált jelenségcsoportból, amilyen a nomád életforma. Szellemi és anyagi kultúra ugyanis a legszorosabban összefügg. A jurta felépítését tárgyalhatjuk a nomád gazdaságot, lakóhelyet taglaló résznél, de hogy a jurta kerek alaprajzú építmény, ennek nemcsak praktikus, hanem világnézeti okai is vannak. A végtelen pusztákon nyájukat legeltető népek házukat is a végtelent szimbolizáló kör alakjára építették.

A török és mongol népeknek a világképét, amely helytől és időtől függően ugyan sok eltérő sajátosságot mutat, a *sámánizmus* szóval szokás összefoglalóan jelölni. A „sámán” annak a közvetítő lénynek, pogány varázslónak a neve, aki a szellemi és a földi világ között tartja a kapcsolatot. Ebben a világképben létezik egy felső lény, Isten, de a föld feletti és alatti rétegeket jó és rossz szellemek sokasága népesíti be. Az Egy-Isten távol van, vele imádság vagy szertartás révén nem lehet kapcsolatot teremteni, de a szellemi világ lényeivel – a sámánok közvetítésével – igen. Ezt a primitív egyistenhitet az választja el a tételes nagy monoteista vallásoktól, a judaizmustól, a kereszténységtől és az iszlámtól, hogy ennek a monoteizmusnak nincsenek gyakorlati következményei. A törökök és mongolok *Tengrije* nem féltékeny Isten, mint Jahve és Allah, hagyja, hogy mindenki úgy tisztelje őt, ahogyan a kedve tartja. Ebből eredt a mongolok feltűnő vallási türelme. Nyitottak voltak bármilyen vallással szemben, a 13. században egyes mongol főurak nesztoriánus keresztények, mások buddhisták, ismét mások mohamedánok lettek, de mindez alapvetően nem befolyásolta világképüket. A kánok a különböző vallások papjainak mindenütt adómentességet biztosítottak, felszólítva őket, hogy mindenki a saját vallása szerint imádkozzék értük.

A pusztai emberek hitvilága szerint az eget, a földet és a föld alatti világot sok jó és rossz, ártó szellem népesíti be. Ezért is állítottak

szellemeket szimbolizáló bálványokat, amelyeket általában nemezből készült figurákként írhatnánk le. Ilyen bálványokat helyeztek el a jurta bejáratának két oldalán, alattuk az állati termékenységre utaló, szintén nemezből készült tőgyekkel. A gazdagok saját jurtaikkal szemben fedett kocsikban őrizték bálványaikat, mint valami szentélyben. A nemezbálványok készítése, mint a legtöbb házimunka, az asszonyokra hárult. A bálványoknak állatáldozatot is hoztak, s az állat elfogyasztása után a csontokat, amelyeket nem volt szabad összetörni, elégették.

Tisztelték a természeti jelenségeket és az őselemeket, a Napot, a Holdat, a tüzet, a vizet és a földet. Minden étkezés és ivás előtt, mintegy ezeknek hozott áldozatként, a földre lötytyintettek egy keveset italukból. Ha lóháton ittak, a ló nyakára öntöttek néhány csepp italt. A korabeli utazók éppen erre a gazdag szokásrendszerre figyeltek fel, amely keresztény vagy muszlim szemszögből nézve durva babonának minősült. Jól fejezi ki ezt Piano Carpini megállapítása: „Bár semmiféle törvényt nem ismernek, mely a helyes cselekedetekre vagy a bűnök elkerülésére intene, mégis vannak bizonyos, önmaguk vagy elődeik által kitalált hagyományaik arról, hogy mit tartanak bűnnek.” A törvény itt az európai utazó számára a tételes vallások erkölcsi törvénye, amelyet Carpini nem talált meg a nomádoknál. Talált viszont érthetetlen szokásokat: késsel nem szabad a tűzbe szúrni, tilos a lovat ösztökélő ostorra rálépni, madár-fiókát fogni vagy megölni, csontot csonttal törni és így tovább. Egy tételes vallás híve az ilyesmit otromba babonának tekintette, ma viszont ezeket a szokásokat a vallástörténet és etnológia segítségével egy egyszerűbb társadalmat szervező szokásrendszer részeként fogjuk fel.

A szellemi és földi világ között a sámánok voltak a közvetítők. A fősámán mindig a kán sátorával szemben ütött tanyát, és minden gazdagabb embernek megvolt a maga sámánja. A sámánok értettek valamit a csillagokhoz, meglepő módon például előre megjövendölték a nap- és holdfogyatkozások idejét, majd nagy lakomát csaptak, síp- és dobszó mellett. Minden komolyabb döntés, például hadba indulás előtt a hadvezérek a sámánok tanácsát kérték. Csak akkor lehetett valami fontos dologhoz hozzáfogni, ha a sámán kedvező előjeleket látott. A jövendölés vagy jóslás széles körben elterjedt, a mongolok az élet minden jelentős fordulóján jóslattartak maguknak, például ha az asszonyuk fiúgyermeket szült vagy betegség döntötte le őket a lábukról. A sámánok gyakran megidéztek a szellemeket jurtaikban, ahol dobszó mellett esett transzba a

sámán, így közvetítette a szellemek üzenetét. Akárcsak az ősi kínaiak, ők is jósoltak lapockacsontokból. Rubruc írja le részletesen, hogy Möngke kán, bármit készül tenni, előtte a lapockákból jövendőket magának. Ennek lényege: a kán kezébe veszi a csontokat, s erősen arra gondol, amit tervez. Ezután a lapockacsontokat megégetik, majd a repedések irányából döntik el, hogy a szóban forgó cselekvésre kedvezők-e az előjelek, vagy sem.

A mongolok nagyon féltek az ártó szellemek hatalmától, ezért a megtisztulási rítusok nagy szerephez jutottak. A tűz tisztító hatalmában hittek leginkább; Ha idegen követek érkeztek a kánhoz, két tűz között kellett áthaladniuk, hogy a beléjük költözött rossz szándékú lények eltávozzanak. Hasonlóképpen a sámánok minden ajándékot átvittek a két tűz között. Bárkinék, ha hiedelmeik szerint tisztátalanná lett, a tüzek között kellett átmennie, illetve a tisztátalan tárgyakat átvitték a két tűz között.

Természetes, hogy sok hiedelem és szokás tapadt a betegségekhez és a halálhoz. Ha valaki beteg lett, ezt jurtaján jelezték, és az ápolón és sámánon kívül senkinek sem volt szabad a beteget meglátogatnia. A haldokló jurtaját fekete nemezzel elkerítették. Aki jelen volt egy halálesetnél, egy időre tisztátalan lett. A sámán azután tűzzel megtisztította, de jó ideig tilos volt a főurak és a kán jurtajába lépnie. Piano Carpini szerint a következő újholdig, Rubruc értesülése szerint egy évig nem léphetett a tisztátalan személy a kán sátrába. A halottakat három napig siratták, majd vendégséget, halotti tort rendeztek, ahol még a mohamedán időkben is általában lerészegedtek a gyászolók. Az egyszerű embereket kivitték a mezőre és ott temették el őket. Sírjuk mellé húst, tejet, kancát, csikót és nyerges lovat tettek. Hitük szerint ugyanis a másvilágon ugyanaz a nomád élet folytatódik, amit a földön éltek. A halottas kocsit és az elhunyt ember jurtaját összetörték, nevét pedig hosszú ideig tilos volt kiejteni. A gazdagok mellé értéktárgyait is elhelyezték a sírba. A módosabbakat külön helyre temették, oly módon, hogy a sírnak semmi nyoma ne maradjon. A nomád mongolok és törökök hiedelemvilága több ponton is különbözött. A temetkezési szokások például annyiban, hogy a kunok nemzetségi temetőik fölé halmokat emeltek, ezek a magyar Kunságból ismert kunhalmok, amelyek ezrével domborulnak ma is a délorosz füves pusztákon. A halmokra arccal kelet felé tekintő kőszobrokat állítottak; amelyek serleget tartottak kezükben. Ez az ősi török temetkezési szokás a mongoloknál ismeretlen volt, a mongol korban a kunok egykori területén sem találni nyomát.

Mindezen szokások legfontosabb elemeit Dzsingisz belefoglalta törvénygyűjteményébe, a jaszakba. A jaszak a mongolok kötelező érvényű állami ideológiája lett, minden meghódított nép számára is kötelező érvényű parancs. A jaszak a mindennapi szokásokban toleráns, vagy mondjuk így: közönyös volt a többi vallás szokásaival szemben, de ami az alattvalók állami fegyelmeztetését illeti, kérlelhetetlen. Az örök Egy-Isten mindenhatóságának földi képviselője, Dzsingisz kán, idővel legendás magasságba emelkedett. Szellemét tisztelték, valóságos kultusza alakult ki az első időkben. Külön székérben tartották Dzsingisz szellemének a bálványát, amely az állami kultusz szimbóluma volt. A muszlim időkben ez a fajta kultusz ugyan megszűnt, de Dzsingisz neve és alakja továbbra is mint egyedüli jogforrás lebegett a dzsingiszida részbirodalmak felett. Minden elemzésnél ékebben fejezi ki a mongolok primitív monoteizmusát és az uralkodó ebből magyarázott abszolút hatalmának elképzelését Gjúk nagykának az a válaszevele, amelyet perzsa nyelven küldött 1246-ban IV. Ince pápának Piano Carpini által. A vatikáni levéltárban eredetiben fennmaradt dokumentumból idézzük: „Ha ti saját szavaitok szerint cselekedtek, akkor neked, aki a Nagy Pápa vagy, a királyokkal együtt személyesen kell hozzánk jönnöd hódolatra, és akkor a jasz törvényét meg fogjuk ismertetni veletek. Más. Azt mondtátok, hogy ha megkeresztelkednék, az helyes volna; ezt te magad hoztad tudomásomra, ilyen kérést is küldtél hozzám. Ezt a kérésedet nem értettük meg. Más. Ezeket a szavakat intézted hozzám: »Elfoglaltátok a magyarok és a keresztények minden földjét; ezen csodálkozom. Mondjátok meg, hogy mi volt a bűnük?« Ezen szavaidat sem értettük. Dzsingisz kán és a Kagán [itt Ögödej] Isten parancsát küldték, hogy megértsék, de ezek Isten parancsának nem engedelmessé váltak... Hogyan tudna valaki a maga erejéből ölni, hogyan tudna [országot] foglalni, ha nem az Isten parancsára? És ha te azt mondd: keresztény vagyok, az Istent imádom, megvetem [a többieket]«, akkor honnan tudod, hogy Isten kinek bocsát

Párducfigurás edény. Új-Szaráj, 14. század

meg, és kivel szemben igazán könyörületes; és hogyan tudod ezt te, aki ilyen szavakat mondasz? Isten erejéből nekünk adatott minden birodalom, napkelettől napnyugatig. És hogyan lenne képes valaki Isten parancsa nélkül bármit is cselekedni?”

Figyeljünk a kulcsszavakra: erő, parancs, hatalom. Ezek a nomád világkép kulcsszavai. Sajátos erkölcs, amely az alattvalói engedelmisséget helyezi a legmagasabb morális polcra. Milyen különösen, negatívan rímel mindez azzal, amit a názáreti Jézus mondott az ő spirituális birodalmáról: „Aki első akar köztetek lenni, legyen mindannyiótok szolgája.” Két világkép, két értékrend, amely szöges ellentétben áll egymással. Csoda, ha később ezek a nomádok inkább Mohammed tanait választották, aki azért jóval többet enged meg a császárnak mint Jézus? Hiszen a Próféta a szent háború, a dzsihád elmélete révén sohasem korlátozta a muszlimok harcias szellemét...

Az iszlám és szervezete

Ha a nomád törökök és mongolok világképének ismertetését valóságos könyvsorozat feladatának tekintettük, akkor az iszlám világképének és

szervezetének, valamint történeti alakulásának vizsgálatát csak könyvtárnyi irodalom foglalhatná össze. A következő néhány lapon csak az iszlámnak az Arany Horda életében betöltött szerepéről közlünk néhány tényt és gondolatot. Ezt a szerepet két szóval jelölhetjük: „felfelé ívelő”. Az Arany Horda népségének két fontos területi tömbje, Hvárezm és volgai Bulgária már a mongol hódítás pillanatában muszlim volt. Hvárezmbe, ahogyan Közép-Ázsiába, már az iszlám kialakulásának első századában (a 600-as években) eljutott Mohammed vallása, volgai Bulgáriába pedig a 10. század elején. Muszlimok kis csoportjai éltek a Desti Kipcsak kun-kipcsak népsége között is, bár túlnyomó többségük a samanisztikus világképet fogadta el. Dzsingisznak és fiainak nemzedéke még minden tekintetben a régi sámánizmus és a dzsingiszi jaszak bűvkörében élt, amíg a mongol hódítók harmadik nemzedékében, attól függően, hogy a hatalmas világbirodalom melyik pontjára sodródtak, fölbukkantak a nagy világvallások hívei. A mongol hódítók vallási téren nyitottak voltak, híven primitív egyistenhitükhöz; erről már beszéltünk. A kínai civilizáció vonzási körében például megismerik a konfucianizmust, a taoizmust és a buddhizmust, Közép-Ázsiában, Iránban, a Közel-Keleten és az Arany Hordában pedig a kereszténységet és az iszlámot. A mongol előkelőknek ezt a vallási nyitottságát próbálták kihasználni a különféle missziók, nem véletlen hát, hogy az Arany Horda területén az iszlám, a kereszténység és a buddhizmus is hittérítő tevékenységet fejtett ki. Az első évtizedekben a hivatalos vallás kérdése még függőben van, főleg a keresztény missziók működése igen reménytelen. Egy szűk körben ható buddhista misszió is volt az Arany Hordában, de ez a 14. század elejére eltűnt.

Az Arany Horda első kánja, aki az iszlámot felvette, Batu öccse és utóda, Berke volt. Forrásaink egyetértenek abban, hogy Berke már trónra lépése előtt muszlimnak vallotta magát. Ebből is látszik, hogy ezekben az évtizedekben még a mongol előkelők egyéni döntésük alapján választották vallásukat, anélkül, hogy ez belső hasadást okozott volna köztük. De alapvetően a jaszak hívei maradtak, bármilyen vallást vettek is fel. Berke, bár mohamedán lett, az iráni Hülegü elleni harcában egyszer a sámán tanácsát kérte. Az iszlám felvétele az ő részéről elsősorban politikai orientációt jelentett. Ezáltal lépett ugyanis szoros politikai kapcsolatba és szövetségre a mameluk Egyiptommal, a testvéri dzsingiszida Iránnal szemben. Persze Berke áttérését a mongol előkelők egy részének áttérése is követte, és ekkoriban a mohamedán teológusok is nagyobb számban

jelentek meg a kán környezetében. Az iszlám szellemi áramlatai főként a közép-ázsiai iszlám központ, Buhara, valamint a politikai szövetséges Egyiptom felől érték az Arany Hordát most és később is. De az 1300-as évek elején az iszlám felvétele még nem kötelező. Berke utódai között a legtöbb kán tisztelte a sámánokat, maga Tokta is, aki alatt megkezdődik az Arany Horda fellendülése. Sőt özbek, a legnagyobb Arany Horda-i uralkodó csak 1313-as trónraléptekor veszi fel az iszlámot. Ez a dátum viszont már igazi fordulópont az iszlám Arany Horda-i történetében. Az Arany Horda első fél évszázadának vallási szempontból nyílt korszaka után elkövetkezett a teljes áttérés kora. özbek az első igazán muszlim uralkodó az Arany Horda trónján, aki a sámánokat és a buddhista térítőket azonnal számúzi birodalmából, az iszlámot pedig államvallássá teszi.

De a kereszténység még özbek uralkodása alatt is viszonylag kedvező helyzetben volt. Miért? Tudnunk kell, hogy az iszlám a másik két nagy monoteista vallást, a judaizmust és a kereszténységet is elismeri, igaz, alacsonyabb rendű vallásként. E három vallás híveit egybefogóan *ahl kitábnak*, a „könyv népé”-nek nevezi, hiszen mindhárom vallás isteni kinyilatkoztatásokon nyugvó szent könyveken alapszik. A 14. században az iszlám az Arany Horda egyszerű nomádjainak a szintjéig is lehatol; ebben a században lesz az Arany Horda fennhatósága alatt élő török lakosság majdnem teljesen mohamedán. Forrásaink beszámolnak róla, hogy a fővárosban és a Krím városaiban mecsetek sorakoznak, mindenütt gyökeret ver a muszlim vallásgyakorlat. Az iszlám, miként annak idején a kereszténység is, a városok révén terjed „lefelé” kisebb falusi és nomád egységek felé.

Az iszlám elterjedésének első két-három századában alakulnak ki a különféle jogiskolák vagy inkább jogiskolai irányzatok. Az arabul *mazhabnak* nevezett irányzatokat sokszor rítusnak is nevezték, vagy – tévesen – felekezetnek és szektának. Ez az utóbbi felfogás téves, hiszen az iszlám jogiskolái között nincsen olyan szakadás, mint a kereszténység történetileg kialakult felekezetei között. Inkább az iszlám jognak és szokásoknak különböző hangsúlyú és módszerű magyarázatai választják el egymástól az egyes iskolákat. A felekezetektől eltérően egy muszlim minden további nélkül, gyakorlati megfontolásból is átléphet egyik mazhabból a másikba, sőt egy famílián belül is különféle irányzatokhoz tartozhatnak a családtagok. Az iszlám jogiskolák közül a legpragmatikusabb, a hanafita irányzat terjedt el elsősorban az Arany

Hordában, ahogyan ez az irányzat volt túlsúlyban Közép-Ázsiában és később az Oszmán Birodalomban is. Ugyanakkor más irányzatok is megfértek mellette. Ibn Battúta szerint 1333-ban tizenkét hanafita mecset és egy sáfíita mecset állt a fővárosban, Szarájban.

A 14-15. századi oklevelekből kiderül, hogy az iszlám szervezetének milyen képviselői voltak jelen az Arany Hordában. A következőket találjuk: *kádi*, *mufti*, *muhtaszib*, *müderrisz*, *sejh*, *szúfi* és *szejjid*. Ezek a tisztségek minden oklevélben szerepelnek, bár ez nem jelenti azt, hogy az iszlám kisebb-nagyobb funkcióit nem látták volna el egyéb tisztségviselők. Nyilvánvaló például, hogy volt *müezzin* is, aki a napi öt imaalkalomra hívta az igazhitűeket a minaret tornyából. Ezeknek a legfontosabb tisztségeknek az említése arra utal, hogy az iszlám ekkorra gyökeret vert az Arany Hordában.

Ahhoz, hogy megértsük ezeknek a tisztségeknek a szerepét, ismét utalnunk kell az iszlám vallási törvényére, a sariára. Ezt leginkább a zsidók törvényéhez lehet hasonlítani, amelyhez hasonlóan a saría is az egész élet minden oldalát, a vallásos, a társadalmi és házi életet egyaránt aprólékosan szabályozta. Az iszlám törvénye a Mohammed fellepte utáni évszázadokban alakult ki részleteiben és több forrásra támaszkodik. Az első forrás maga a Korán, az iszlám szent könyve, amely Allah kinyilatkoztatását tartalmazza prófétája, Mohammed által. Igen hamar kialakulnak azok a hagyományok, amelyeket a hívek Mohammedre vagy valamelyik társára vezetnek vissza, természetesen fiktív módon. Ezt a hagyománygyűjteményt, a *hadísz*t éppen azért tekintik hitelesnek, mert hagyományhű láncon keresztül a próféta koráig vezethető vissza. De sem a Korán, sem a hadísz nem felelt meg egészen az állandóan új társadalmi és élethelyzetek elé kerülő muszlim számára, hogy biztos útikalauza legyen a hétköznapiak során. A Korán jó néhány esetben nem ad nyílt választ a kérdésekre, a hadísz pedig egymásnak szögesen ellentmondó hagyományokat is közvetített. Az iszlám gyakorlati igényeiből fakadt tehát az a vallástudomány, a *fikh*, amelynek célja: a vallási rendelkezéseket a mindennapi igényekre alkalmazni. A *fikh*, amelyet nevezhetnénk „a köteleességek taná”-nak, először csak a Koránból és a hagyományból indult ki, de rövidesen hatalmas önálló rendszerre fejlődött, az iszlám legfőbb teológiai stúdiumává, amely mellett a Koránnak és a hagyománynak a közvetlen tanulmányozása is eltörpült. A *fikh* kidolgozásánál a zsidó Talmud és a római jog egyaránt éreztette hatását. A két alapforrás mellett két további forrás is hozzájárult a *fikh* állandó

fejlődéséhez és bővüléséhez: az egyik az *idzsmá*, a muszlim teológusok egybehangzó véleménye valamely kérdésről, illetve a *kijász*, amely a Korán és hagyományok alapján analógiás következtetéseket tett lehetővé az új élethelyzetekre. Az élet aprólékos jogi szabályozását aztán az ún. fikh-könyvek hatalmas sorozatában rögzítették. A fikh tette lehetővé, hogy az iszlám állandóan alakuló, élő világszemlélet legyen. A fikh-könyvek a rituális imáról, a jótékonykodásról, a böjtről, a mekkai zarándoklatról, a rituális tisztaságról, a családi jogról, a házasságról, az öröklésről, a vagyonjogról, az esküről, a büntetőjogról, a közigazgatásról és államszervezetről szólnak. Szörszálhasogató pontossággal próbálnak az élet minden felvetődő új kérdésére iszlám szellemű választ adni. A Korán, a hadisz és a fikh tanulmányozásához szinte egy egész emberélet sem volt elegendő, az iszlám teológusai pedig egy életen át ezzel, Allah törvényének, a sariának az értelmezésével foglalkoztak. Ezek a bölcs emberek voltak az *álimok*, vagy arab többes számban az *ulemák*. Klérus vagy egyházi hierarchia a szónak a keresztény egyházakban való használata szerint nem létezett, csak az Isten törvényének különféle funkciókat ellátó magyarázóit, tanítóit. A papság vagy papi rend fogalma szintén ismeretlen volt. Teológus elsősorban tanulás révén lehetett valakiből.

Mindennek ellenére kialakult a tanult, iskolázott embereknek az a rétege, amely az iszlám teokratikus államelmélete következtében minden iszlám államban fontos társadalmi szerephez jutott. A tanulatlan „világiak” tömege csak a legalapvetőbb vallásos ismereteket volt képes felfogni, amelyekre a mindennapok vallásgyakorlatához volt szüksége. Ez az öt tudás, másként „oszlop” a következő volt: 1. a hitvallás (*saháda*): „Vallom, hogy nincs más Isten, csak Allah, és Mohammed az ő prófétája”; 2. a napi öt ima elvégzése; 3. az adakozás (*zakát*); 4. a mekkai zarándoklat; végül 5. a mohamedán „nagyböjt” a ramadán hónapban. Ha valaki tudni akarta a mindennapi életben, hogy mi a vallási törvény előírása egy konkrét esetre, a törvénytudóhoz fordult. Az a törvénytudó, aki ilyenkor választ adott, a mufti volt, válasza pedig a *fetva*. A fetva, ez a vallásjogi döntvény idővel szintén gyűjteményekké bővült, amelyeket mint jogi precedenseket, későbbi ügyek eldöntésénél is felhasználtak. A muszlim bíró, a kádi a fetvák alapján hozta meg ítéleteit. Az uralkodó mellett működött egy főmufti, mondjuk így: fő „jogi tanácsadó”, a bírók testületének az élén is egy főkádi állt, arab nevén *kádi al-kudát*, „a kádik kádija”. A muftik, kádik és a főkádi az Arany Hordában is megvoltak. Természetes, hogy a két „bevett” vallás, a zsidóság

és a kereszténység hívei nem tartoztak a kádik és muftik jogkörébe, de minden más alattvaló igen. A kádinak sok olyan jogköre volt, amelyek a mi fogalmaink szerint nem bírói jogkörök, így a kádi a városi kereskedelmet is ellenőrizte. Ebben a munkakörében segítette őt a muhtaszib, aki a piacokon és a bazároknak használt mérlegek és súlyok pontosságát ellenőrizte, valamint a város erkölcsi fölött is őrködött (részegekedés, és más saria-ellenes tettek leleplezése). Fontos szerepet játszottak az iszlám életében a *medreszék*, a teológiai főiskolák vagy akadémiák, ahol a jövő ulemák, muftik és kádik tanulták a törvényt. Az itt tanító tudós tanárok voltak a *müderreszek*.

Az ortodox iszlámnak az első századokban kialakuló formája erősen jogi beállítottságú volt, a hangsúlyt az Isten és a másik emberrel szembeni *külső* vallási kötelességek végrehajtására helyezte. Minden intézményes, külső szabályok betartásán alapuló vallásosságban előbb-utóbb megjelennek a belső, lelki vallásosság kielégítetlen igényei is. A különféle misztikus, karizmatikus mozgalmak éppúgy jelen voltak a zsidó és keresztény vallás történetében, mint ahogyan az iszlám történetében is megjelentek. Az iszlám miszticizmus, amelyet szúfizmusnak nevezünk, onnan indult el, ahol a törvény, a saría befejezte. A belső megigazolást, az Istennel való személyes kapcsolat útjait kereste. Ezért hozta létre a maga testvériségeit, sokszor világtól elvonult kolostorokban, hogy ott a „testvérek” elmélkedéssel és imádkozással foglalkozzanak. Különféle rendek is alakultak egy-egy mester tanítása nyomán, s egy-egy rendház, testvériség élén a *sejh* állott. Ezeket a muszlim misztikusokat szúfiknak vagy *derviseknek* nevezték. A szúfizmus a perzsa és török irodalmakban igen mély szellemi nyomokat hagyott. Szúfik és sejhok az Arany Horda területén is működtek. Mengli-Girej krími kán 1468-as oklevelében arra biztatja a megadományozott személyt, hogy mecseteket és rendházakat (*závija*) építtessen. Végül a muszlim társadalomnak egy sajátos rétege, a szejjidek is ott éltek az Arany Hordának legalábbis a krími területén. Ezzel a szóval, amely „nemes úr” jelentésű, jelölték Mohammed próféta leszármazottainak népes seregét, akik az iszlám világban szétszórtan éltek. A szejjideket mindenütt megkülönböztetett tisztelet övezte és szigorúan számon tartották leszármazásukat, valahogyan úgy, ahogyan a zsidóságban élt és él a papi törzsből való leszármazás, a lévitaság tudata.

Az ortodox iszlámnak a formális vallásosságot előtérbe helyező szemlélete viszonylag könnyen teremtett meg egy felszínes muszlim

vallásosságot az Arany Horda nomádjai körében, amíg az egykori volgai bolgár területek törökjeinél, a kazáni tatároknál az iszlám mélyebb szellemi gyökeret eresztett.

A kereszténység és zsidóság az Arany Hordában

Az Arany Horda politikai történetének tárgyalása során sok szó esett arról, hogy az 1220-as években Kelet-Európában felbukkanó mongolok mennyire lázba hozták az európai közvéleményt, s a pápaság közvetlen kapcsolatba lépett a mongol kánokkal. De a mongolok számára sem volt teljesen ismeretlen a kereszténység, hiszen a meghódított najmanok, kereitek és ujugrok révén a nesztoriánus kereszténységnek már voltak hívei. A kereszténységnek ez a Belső-Ázsiában elterjedt formája a birodalom nyugati részein, a megalakuló Arany Horda területén csak minimális szerephez jutott. Annál nagyobb jelentősége volt annak a ténynek, hogy a legjelentősebb meghódított nép, az oroszok egész tömegükben az ortodox kereszténységet vallották. A tatárok, az első évtizedek pusztító háborúi után, vallási türelmüknek megfelelően rendezték kapcsolatukat az orosz egyházzal. Az orosz egyház számára teljes vallásszabadságot biztosítottak, és 1267-től kezdve egészen 1379-ig folyamatosan, oklevelekben biztosították az orosz papság adómentességét.

Az oroszokat vallásgyakorlásukban nem zaklatták, a háborús események következtében lerombolt vagy felgyújtott templomok nem a vallási türelmetlenség jelei, hanem a mongol hadviselés következményei voltak. 1261-től orosz püspökség működik Szarajban, az Arany Horda fővárosában, egészen a 15. század végéig. Az adómentesség fejében az orosz templomokban a világi fennhatóságért, a tatár kánokért is imádkozni kellett. Az orosz metropolitáknak adományozott kiváltságlevelekben állandóan ismétlődik ez a formula: „imádkozz érettünk”. Bár az orosz egyház megkülönböztetett helyzetben volt, s ez az orosz kultúra számára felbecsülhetetlen nyereségnek bizonyult az értékek továbbmentésében, a népi tudat hevesen tatárelenes volt, amint az egyházi értelmiségiek által írott évkönyvek is. Az orosz fejedelmek és főpapok sokszor szervilis magatartása a tatárokkal szemben nem jelentette a nép „ideológiai” ellenőrzését. Az orosz egyház, belső szabadsága és az adókedvezmények fejében, voltaképpen lemondott a térítésről a tatárok körében. A 13-14.

században saját sorait kellett először rendeznie, folytonosságát őriznie. A 14. század végétől kezdve azonban egyre gyakoribb eset, hogy egyes tatár főurak kíséretükkel együtt orosz vagy litván szolgálatba szegődnek. Az orosz szolgálatban hadakozó tatárok előbb-utóbb vallásilag is az oroszokhoz idomulnak, tehát felveszik a keresztséget. A tatár előkelők az orosz szolgálati nemesség soraiba kerülnek, erről tanúskodnak az orosz nemesi nevek között a bizonyosan tatár eredetű családnevek. Ugyanakkor a tatár közemberek egy része is beolvadt az oroszságba. A vallásváltás ebben a korban egyértelműen meghatározta a nemzetiséget is. Egy kereszténnyé lett tatár hamarosan oroszává vált.

Az Arany Hordában élő oroszokon kívül még a görögök tartoztak a keleti keresztény egyházhoz. Leszámítva most az orosz magas klérusba bekerülő görög főpapokat, a görögök főként a Krímben éltek mint kereskedők. A krími Szolgálatban görög metropolita székelt. A keleti kereszténységhez tartoztak még az örmények, jóllehet ők nem az ortodox, hanem az ortodoxiától még az 5. században különvált monofizita irányzat hívei voltak. Az örmények zöme a Krímben és a Litván Nagyfejedelemség területén lakott, és a görögökhöz hasonlóan főként kereskedésből éltek. Egyházi szervezet tekintetében nem tartoztak sem a konstantinápolyi görög, sem az orosz ortodox egyházhoz, hanem saját partiarchájuk joghatósága alá. A görögök és az örmények, mint szétszórta, diaszpórában élő népek, nem folytattak missziós tevékenységet, minden erejüket önfenntartásukra fordították.

Szemben a bizánci egyházzal, amely már jóval a mongol kor előtt a Fekete-tenger északi partvidékén, főleg a Krímben missziós tevékenységet folytatott, az 1054-ben formálisan is önállósuló nyugati, katolikus kereszténység a 13. század előtt az Arany Horda által elfoglalt térségben nem folytatott hittérítő tevékenységet. A nyugati missziók éppen a tatárok kelet-európai megjelenése miatt alakultak meg. A tatárok megtérítése egy nagy politikai koncepció része volt, amely a kereszténnyé lett tatárokat az akkor fő ellenségnek tartott közel-keleti muszlim hatalommal állíthatta volna szembe. Ilyen politikai háttérű missziós célzattal indultak útnak a Domokos- és Ferences-rendi követek és hittérítők az 1230-as években. Julianus barát és a magyar domonkosok, majd Piano Carpini 1247-ben, végül Rubruc 1251-1255-ben jelzik a kezdeti idők nagyobb vállalkozásait. Az utóbbi két ferences utazónak köszönhetjük a mongol birodalom első igazán hiteles, máig is elsőrendű fontosságú leírását. Az úttörőket

hitterjesztők követték, a két nagy missziós rend, a dominikánusok, főleg pedig a ferencesek részéről. 1260-ban már ferences őrhely van Szarájban, a fővárosban. A génuaiak és velenceiek megjelenése a Krímben szintén fellendítette a katolikus papok odatelepülését. A katolikus missziók központja a Krímben volt, az olaszok által Gazáriának nevezett partvidéken. 1303-ban egy Tádé nevű dominikánus személyében Kaffa latin püspököt kap, 1318-ban pedig a kaffai püspökség önállósul, addig ugyanis a kanbaliki (pekingi) egyházmegyéhez tartozott. A kaffai püspökség jogköre Várnától a Fekete-tenger partvidékén és a Krímen át egészen Szarájig terjedt. 1303-ban, majd 1333-ban megerősítve, a Dnyeper torkolati Herszon városa is katolikus püspököt kap. Érdekes, hogy bár 1313-ban Özbek hatalomra jutásával az iszlám végleg az Arany Horda államvallása lesz, özbek uralma alatt is működnek a katolikus missziók. A Krímből kiindulva a Kipcsak-pusztán és az Észak-Kaukázus vidékén is térítenek a ferencesek, sőt arról is tudunk, hogy északra, Baskíriába is küldtek missziókat. A missziók főként az Arany Horda török nyelvű lakossága, a tatárjárás előtti kunok körében tevékenykedtek, akik török nyelvük jelölésére ez idő tájt kezdik a politikai hovatartozás alapján a „tatár” elnevezést is alkalmazni. Ennek a kun-tatár misszióknak jelentős nyelvi emléke az a „Codex Cumanicus”-nak nevezett könyv, amelyről még beszélünk.

Nem mulaszthatjuk el, hogy a katolikus missziók során ne emlékezzünk meg arról a hatalmas szerepről, amelyet a magyar származású ferencesek töltek be. Magyar szerzetesek jártak élen már a mongol kort megelőző kun missziókban is, most pedig a tatárföldi térítésekben is mindenütt ott látjuk őket. Európa egyházi és egyéb levéltárai őrzik ennek a széles körű hittérítői tevékenységnek az emlékeit, s ezekben a dokumentumokban lépten-nyomon magyar fráterek nevére bukkanunk. Háromról érdemes név szerint is szólnunk. Johanca testvér 1320-ban számolt be Baskírföldön tett hatéves útjának eredményeiről. Egy Éliás nevű magyar minorita nagy befolyásra tett szert özbek kán környezetében. Nem ok nélkül sejthetjük özbek kán muszlim viszonyok között feltűnően toleráns vallási politikája mögött Éliás atya jótekingony szerepét. Forrásaink szerint özbek kán, követeként, a Szentszékhez is elküldte Éliást. A harmadik magyar ferences, bizonyos Gergely, 1338-ban a pápa által Kínába küldött, Giovanni Marignolli vezette követség tagja volt. A követség az Arany Horda kánjánál, özbeknél is látogatást tett, s a pápa által Marignollinak adott ajánlólevelek egyik megszólítottja éppen „Magyar Éliás”. Éliásnak olyan

sikere volt, hogy a trónörökös Tinibek forrásaink szerint erős rokonszenvet érzett a keresztények iránt. Tinibek rövid uralkodása, majd a vakbuzgó muszlim, Dzsánibek trónra kerülése aztán keresztülhúzta a keresztény missziók reményeit. Szó sem lehetett többé arról, hogy a nyugati kereszténység gyökeret verjen az Arany Hordában. Az ezután következő időszak a leépülés ideje. Az 1370-es években megüresedik a szaráji latin püspöki szék, s a nyugati kereszténység egyre inkább Kaffába és a krími olasz kolóniákba szorul vissza. Az utolsó misszió, amelyről hírünk van, 1392-ben indult útnak az Észak-Kaukázusba. Timur hadjáratai után a latin missziók megszűnnek, Kaffa 1475. évi oszmán elfoglalása és az olaszok elmenekülése után pedig a nyugati kereszténység napja leáldozott az Arany Horda földjén.

Végezetül pár szót a zsidó vallás sorsáról. A tatárjárás előtt és után is éltek zsidó közösségek a Krímben, fő központjuk Kirk-Jer városa volt, amelyet később Csufut-kalénak is neveztek, ami magyarul „Zsidó-vár”-at jelent. Ezen a néven szerepel is ez a városka a 16-17. századi magyar forrásokban. Éltek zsidók Szarájban is, továbbá valószínűleg azokban a városokban is, amelyeken áthaladtak a nemzetközi kereskedelmi útvonalak. A zsidók egy része a Krímben karaita vagy karaim volt, tehát a zsidóság azon ága, amely csak a Tórát, Mózes öt Könyvét ismeri el vallásos élete vezérfonálául, a zsidó vallásos hagyománynak a Talmudban rögzített formáit figyelmen kívül hagyja. A karaita zsidóság valószínűleg Bizánc területéről vándorolt be a Krímbe.

Messzire vezetne és témánkat közelről nem érinti, hogy a krími talmudi és karaita zsidóság honnan vándorolt be a Krímbe. Bizonyos elméletek szerint ugyanis egyik vagy másik részük, netán mindkettő, a 7. század végén a judaizmust felvett kazár vezetőrétegek leszármazottai. A krími zsidóság tehát a zsidó kazárok utódja lenne. Mindenesetre a krími zsidóság, akárcsak görög és örmény kereskedőtársaik, szemben a kiűzött olaszokkal, a 20. századot is megérték a Krímben, jóllehet a 15. századtól kezdve jelentős örmény és karaita csoportok vándoroltak át a lengyel-litván királyság területére. A krími zsidóság az Arany Horda, majd a krími kánok idejében ugyanolyan kiváltságokban részesült, mint a többi városlakó kalmár. Szabad vallásgyakorlatukat is mindig engedélyezték.

Nyelv, írásbeliség, irodalom

A dzsingiszi világbirodalom, majd a belőle kivált önálló Arany Horda soknyelvű és soknemzetiségű állam volt. Illő, hogy a nyelv és kultúra kérdéseiről szólva először a birodalomalapító mongol-tatárokról szóljunk. A mongol nyelvi és etnikai elem már Batu nyugati hadjáratai során kisebbségben volt az Arany Hordában. Egy hódító kisebbség hozta létre tehát az új állami egységet. A mongoloknak saját írásbelisége nem volt, ezt Dzsingisz teremtette meg, az ujjur írás átvétele révén. Ugyanakkor mint minden nomád népnek, a 13. századi mongoloknak is gazdag folklórja, népi irodalma volt, amely a szóbeliség útján élt. Ez a népi irodalom és népköltészet megőrizte szóbeli jellegét azután is, hogy a mongol állam kialakította az ujjur betűs mongol nyelvű írásbeliséget. Mindössze „A Mongolok Titkos Története” és későbbi mongol krónikák őriztek meg folklorisztikus részleteket. Az Arany Horda területén az első évtizedekben a mongol nyelv a hódító előkelők és kíséretük körére, valamint a hivatalos kancelláriai gyakorlatra korlátozódott. Bár ezt világosan tudjuk, egyetlen korai mongol nyelvű irat sem maradt ránk a 13. századi Arany Horda területéről. Az egyiptomi arab források jelzik, hogy mongol nyelvű levélváltásra gyakran sor került, de ezek a diplomáciai levelek sem maradtak fenn. Népi szinten a mongol nyelv használata a 14. század elejéig, szórványosan talán tovább is élhetett szűk nyelvi közegben. Ekkorra az Arany Horda mongol nyelvű nomádjai szinte teljesen beolvadtak a török többségbe. A mongol nyelvnek egyedüli írásos emléke az Arany Hordából érdekes módon ebből a korszakból, a mongol nyelv eltűnésének idejéből származik. 1930-ban találták meg a Volga bal partján, Szaratovval átellenben, Podgornoje falunál egy Arany Horda-i település ásatása során azt a nyírfakéregre írt ujjur betűs mongol szöveget, amely a régi mongol nyelv legnyugatibb emléke. A szöveg egy anya és fia lírai párbeszéde, a fiú idegen szolgálatba állásával kapcsolatban. A 14. századból ismerünk még mongol nyelvű feliratokat a hatósági táblákon, a bajszákon, amelyekről az Arany Horda kancelláriáját tárgyaló részben már szó esett. De ebben az időben, özbek és az utána következő kánok uralma alatti korban a mongol nyelv élő ismerete bizonyára már teljesen eltűnt.

Az Arany Horda lakosságának zöme kezdettől fogva török nyelveken beszélt. Két alapvető beszélt török nyelvi változat terjedt el az Arany Horda területén. Az egyik az oguz típusú török nyelv, vagy inkább néhány nyelvjárás, amelyeket főként Hvárezm területén beszéltek. Ezek az emberek

Saját nyelvüket *türknek* vagy *türkmennek* nevezték. Oguz típusú volt az a nyelv is, amelyet a szeldzsukok all. században Anatóliába bevitték, és az oszmán-törökök is oguz nyelvjárásokat beszéltek. Az iráni területeken is igen sok oguz nyelvjárásokat beszélő török csoport élt a 11. század óta.

A másik beszélt nyelvi típust kunnak vagy kipcsaknak nevezzük; ezeket a nyelvjárásokat elsősorban az Arany Horda füves pusztai részén beszélték, a dél-orosz sztyeppvidéken, illetve keleten, a Kazak-sztyeppeken. Ezekből a kipcsak típusú török nyelvekből alakultak ki a mai török nyelvek közül a kazak, a karakalpak, a nogáj, a kumük, a karacsáj-balkár, a kazáni tatár és a krími tatár. Ezek a mai török nyelvek és etnikumok éppen a mongol hódítás utáni évszázadokban formálódtak önálló egységekké. A fejlődés tehát úgy alakult, hogy az eredetileg a mongol nyelvre használt „tatár” terminus a politikai függés következtében egyre inkább átmegy a kun-kipcsak nyelvjárások jelölésére. A 13. században a „tatár” kifejezés nyelvi értelemben még kétféle jelentésű. Ha azt olvassuk egy forrásban, hogy valamit tatárul írtak, ez jelentheti a mongolt, de a kun-kipcsak nyelvet is. A 14. századra, a mongol nyelv eltűnése után, a „tatár” terminus egyértelműen a kun-kipcsakok török nyelvére utal. Ezt az átmenetet érzékelteti a „Codex Cumanicus”, amely hol kunnak, hol tatárnak nevezi az Arany Hordában beszélt török nyelvet. A kunoknak éppúgy nem volt saját írásbeliségük, amint a Dzsingisz előtti mongoloknak sem, csak gazdag, szóhagyomány útján terjedő irodalmuk. Ugyanakkor gyökeresen más helyzetben voltak az írásbeliség terén, mint a mongolok. A mongolok szinte a semmiből, azaz pontosabban szólva nem a saját kultúrájukból, hanem az ujjur írás és kultúra átvételével indították el írásbeliségüket. Ezzel szemben, bár a nomád kunoknak nem alakítottak ki külön írásrendet, a velük rokon, nagyon közeli nyelveket beszélő más török népeknek már igen régi, évszázados írásbelisége volt. Volt rovásírásos türk írásbeliség a 6-10. században, volt ujjur betűs írásbeliség a 8. századtól kezdve, és végül, de nem utolsósorban, volt arab betűs iszlám szellemű török írásbeliség a 10. század végétől a karahanida városállamokban, a mai Kelet- és Nyugat-Turkesztán területén. A kunoknak tehát, amikor a civilizáció és az írásbeliség útjára léptek, csak fejlettebb nyelvrokonaik írásbeliségéhez és kultúrájához kellett fordulniuk. A 13-14. században kialakul az a török irodalmi nyelv, amely elsősorban a 11-12. század török irodalmi nyelvére, a karahanidára épít, de szókészletében az Arany Hordában beszélt kipcsak és oguz elemekből is sokat vesz át. Ennek az új irodalmi nyelvnek, amely arab

betűket használ és szellemében muszlim, Hvárezm a központja, ezért a turkológiai szakirodalomban hvárezmi török irodalmi nyelvnek nevezik. Ezen a nyelven készül, elsősorban Hvárezmben és Szarájban, a 14. század egy sereg irodalmi műve. Ezek többségükben perzsa eredeti alkotások szabad átköltései. Prózai és verses művekről egyaránt tudunk. Ez az Arany Hordában művelt magas irodalom fogantatásában teljesen arab perzsa és muszlim szellemű. Csak két művet említenék meg itt a sok közül. Az egyik Rabgúzi „*Kiszaszul-anbijá*” („A próféták történetei”) című munkája, amely perzsa eredeti nyomán készült, és kegyes történeteket mesél el anekdotikus stílusban. Ez a könyv a 19. századig élt a törökség körében, afféle török népkönyvként. A másik verses munka a „*Huszrev és Sírín*”, szintén perzsa eredetiből származik, az ismert perzsa szerelmes történet verses parafrázisa, egy Kutb nevű török szerző tollából. A mű érdekessége, hogy Tinibek kánnak és feleségének ajánlotta a szerző.

Ahogy az irodalomban, ugyanúgy a művészetekben is, elsősorban tehát a mecsetépítészetben, a dekoratív művészetekben (csempekészítés, sírkőfaragás stb.) a hvárezmi magaskultúra dominált. Ez terjedt el a fővárosokban, a két Szarájban is.

A muszlim szellemű török irodalmon kívül, amely a 14. században kivirágzott az Arany Hordában, a mohamedán teológia és orvostudomány sem volt ismeretlen. De ezek nyelve elsősorban az arab volt. Az arab nyelv ismerete szinte csak szűk egyházi körökre korlátozódott, a kán és az előkelők nem nagyon értették az arab Korán és az imádságok szövegét. A perzsa nyelv ismeretére is ugyanezt mondhatjuk: szűk egyházi körökre, írókra-költőkre és egyes kereskedőkre határolódott. Sánta hasonlattal az arab és perzsa nyelv ismeretét az Arany Horda muszlim világában a latin és görög nyelv ismeretével hasonlíthatnánk össze a középkori Európában. Az arab elsősorban a teológia, a perzsa pedig a költészet nyelve volt.

Bár a magas udvari kultúrában egy mesterséges írott nyelvet, a hvárezmi törököt használták, az Arany Horda lakói továbbra is saját kipcsak vagy oguz nyelvjárásaikat beszélték. Szerencsénkre az Arany Horda korából a beszélt kipcsak nyelvjárásokról ránk maradt egy kivételesen értékes nyelvi emlék. Ez a már többször említett „Codex Cumanicus”, amely az 1310-es években keletkezett, és többszöri másolás után nyerte el mai formáját. (Egyébként ezt a példányt a híres velencei *Marcianában*, a Szent Márk Könyvtárban őrzik.) A „Codex Cumanicus”-t több ember állította össze, keletkezési helye pedig a Krím-félsziget volt. Két fő részből áll. Az elsőt

olaszok kompilálták. Ez a rész egy latin-perzsa-kun szójegyzék, amelyet olasz ember szedett össze, aki elsősorban a krími olasz kereskedőkkel kívánt gyakorlati ismereteket közölni az ott fontos beszélt két nyékről, a kunról vagy tatárról, illetve a perzsáról. A másik rész főleg latin vallási szövegek és énekek kun fordítása. Ezt német szerzetesek állították össze, elsősorban hittérítési szándékkal. Néhol, a Mária-himnuszok kun fordításánál igazi költői magasságokba emelkedik a névtelen szerző. A „Codex Cumanicus” a 14. századi Arany Hordára vonatkozó nyelvi, történeti adatok igazi kincsesháza.

A 14. századra kihalt mongol nyelv és az uralkodó helyzetű török nyelvek mellett az örmények, a görögök és a zsidók, a Krímben és a fővárosban, Szarájban, saját nyelvükön és saját írásukkal elsősorban vallásos irodalmat vetettek papírra. Ezeknek a diaszpóranépeknek a nyelve és kultúrája saját zárt közegükön kívül nem hatott. De érdekes módon a krími örmény és zsidó kereskedők mindennapi életében egyre nagyobb tért hódított a kun vagy tatár nyelv, amelyet a 14. századtól kezdve már nevezhetünk krími tatárnak. Saját írásukat és nyelvüket az örmény és a zsidó kalmárok jószereivel csak egyházi szertartásaik során használták, és a tanulatlanabb rétegek az örmény, illetve a zsidó nyelvet már nemigen ismerhették. A népi azonosságtudatot tehát a vallás és az írás tartotta fenn. Ennek az érdekes jelenségnek a következménye, hogy a 15. században Lengyelországban és Litvániában megtelepült örmény és karaim zsidó csoportok már krími tatár nyelven beszéltek és saját vallásos szövegeiket tatár nyelvre kellett fordítaniuk, hogy az egyszerű hívek is megérthessék. Saját betűiket természetesen megőrizték, így jött létre az ún. örmény-kipcsak nyelv, amely örmény betűvel lejegyzett tatár nyelv volt, és a karaim nyelv, amely héber betűkkel leírt tatár nyelv. Amíg az örmény-kipcsak nyelv a 17. században kihalt, mivel az örmények nyelvileg beolvadtak szláv (ukrán és lengyel) környezetükbe, addig a karaita zsidók tatár nyelve mind a mai napig létezik, mint a Litvániában és Lengyelországban élő pár ezer karaim anyanyelve.

Az Arany Horda kazáni részein kialakult kazáni tatár és baskír nyelv a kipcsak nyelvek sorába tartozik, amíg a Volga jobb partján beszélt csuvas egy régi volgai bolgár nyelvjárás folytatása. Mind Kazánban, mind a Krímben a hvárezmi török irodalmi nyelvet használták hivatalosan, de a Krímben, a 15. század második felétől ezen a téren is az oszmán-törökök nyelvi hatása erősödik.

8

A TATÁROK ÉS OROSZHON

Oroszország a tatárok előtt és után

Mi indokolja, hogy az Arany Horda államának az oroszokhoz fűződő különleges kapcsolatát külön fejezetben tárgyaljuk? Először is az, hogy az Arany Horda által leigázott és adófizetővé tett népek közül az oroszok voltak mind lélekszámánál, mind pedig gazdasági, társadalmi és kulturális fejlettségénél fogva a legjelentősebbek. Az orosz területekről áramló sarcok és adók nélkül az Arany Horda nem lehetett volna azzá, amivé lett. Másodsorban, a tulajdonképpeni Arany Horda felbomlása után a három utóállam, a Kazáni, az Asztraháni és Krími Kánság továbbra is jelentős befolyást gyakorolt az orosz politikára. Az előbbi két kánság 1552-es, illetve 1556-os elfoglalása után a déli szomszéd, a Krími Kánság még több mint két évszázadig fennállt, állandóan veszélyeztetve az orosz állam déli határait. Végül az egykori Arany Horda egész területe orosz fennhatóság alá került, hogy később a krími és kazáni tatárok révén Oroszországnak, majd a Szovjetunióknak egy több milliós nemzeti kisebbségét alkossák. Ily módon a tatár történelem „beépült” a Szovjetunió népeinek történetébe, megértése tehát az orosz nemzeti történelem szempontjából is elsőrendű fontosságú. Az orosz és külföldi történészek már több mint kétszáz éve vitatják a tatár uralom szerepét és hatásait az orosz történelemben. A vélemények a legszélesebb skálát fogják át: a tatár hatás teljes tagadásától a tatár hatás indokolatlan felnagyításáig minden szín megtalálható a palettán. Mindkét szélsőségtől tartózkodva, nem kerülhetjük ki, hogy erről a témáról ne szóljunk most könyvünk végén. Akármilyen értékelését adja is valaki az orosz-tatár kapcsolatoknak, egyvalamiben mindenkinek meg kell egyeznie: a tatárok alatt eltöltött ötödfélszáz év nem múlhatott el nyomtalanul egy nép életében. Az érintkezéseknek szükségszerűen gazdasági, társadalmi és kulturális vetülete van. Tagadhatjuk ezen érintkezések *jelentőségét* vagy *súlyát*, de *tényével* minden történésznek számolnia kell.

Mielőtt a tatár hatalom jellegét és szervezetét vennénk szemügyre az orosz területeken, vessünk egy pillantást a tatár hódítás előtti orosz területekre és a 16. század elején a tatár iga alól teljesen függetlenedő moszkvai nagyfejedelemségre. A változások szembeszökőek. Az orosz területek a tatár hódítás előestéjén, az 1220-as, 1230-as években a teljes feudális széttagozottság állapotában voltak. A 9. század végén kiemelkedő és állammá szerveződő Kijevi Oroszország, amely a 10. század végétől államvallásként felveszi a bizánci kereszténységet, már a 10. század második

felében megindult a széttagolódás útján. Az erős kezű Vlagyimir Monomahnak csak rövid időre sikerült ezt a folyamatot fékeznie. 1125-ben bekövetkezett halála után a kijevi állam rohamosan darabjaira hullik. Fejedelemségek jönnek létre, amelyek további részfejedelemségekre esnek szét; ezekben mindenütt az Ősi, normann eredetű Rurik-család leszármazottai uralkodnak. Az egymással marakodó orosz fejedelemségek politikájába aztán könnyűszerrel avatkozhattak be a környező hatalmak, nyugaton például a lengyel és a magyar királyság, északnyugaton a livóniai és teuton lovagrendek, délen pedig a füves pusztá 11. században feltűnő új urai, a kunok, akiket az oroszok *polovecnek* neveztek. Az orosz fejedelmek – egymás ellen vívott pusztító harcaikban – mindig segítségül hívtak idegen hatalmakat; a kunok például rendszeresen vettek részt az orosz fejedelmek háborúiban. Egységes Oroszország tehát a 13. század elején nem létezett, mindössze sok, kisebb-nagyobb fejedelemség. Ezeknek felsorolására nincs mód, csak azt a három nagyobb fejedelemséget kell itt külön is megemlítenünk, amelyek a legjelentősebbek voltak a későbbi orosz fejlődés szempontjából is.

A vlagyimir-szuzdali fejedelemség volt a legnagyobb jövőre hivatott. Az eredetileg Szuzdalban levő fejedelmi központot Andrej Bogoljubszkij fejedelem uralkodása alatt teszik át Vlagyimirba. Az észak-orosz területek erőteljes betelepítése indul meg ekkoriban, Vlagyimiron kívül is új városok születnek, s a város lakó kézművesek a fejedelmi hatalom erősödésének segítői és haszonélvezői. A „régie” városok főurai, bojárjai ellen a vlagyimiri fejedelemnek harcolnia kell, például Rosztov, Szuzdal és a délről beavatkozó Rjazany ellen. A vlagyimir-szuzdali fejedelemség Vszevolod uralkodása alatt éli fénykorát, 1176 és 1212 között. Az oroszok kelet felé terjeszkednek, a finnugor mordvinokat igázzák le a Moksa és Szura folyók vidékén, és az ekkor még erős volgai bolgár állammal is hadakoznak. Fontos lépés a keleti terjeszkedés során Nyizsnyij-Novgorod (a mai Gorkij) alapítása 1221-ben a Volga mellett, amely az oroszok előretolt állása a volgai bolgárokkal szemben. A tatár hódítás előtti orosz fejedelemségek közül kétségtelenül a vlagyimiriben volt a legerősebb a fejedelmi hatalom.

Külön fejedelemség volt és a fejlődés más útjait járta Novgorod Velikij, vagyis Nagy Novgorod. Ez az északnyugati orosz terület már a kijevi államban kulcsfontosságú szerepet töltött be. Volt kijárata a tenger felé, volt sűrű folyóhálózata, amelynek révén a „varégoktól a görögökig” húzódó nemzetközi kereskedelmi út fontos állomása volt. Novgorodot a

kereskedelem tette naggyá és gazdaggá. A kereskedelemben a bojárok is részt vettek, és egyre erősödő hatalmuk eredményeként az 1230-as évekre Novgorod bojárok vezette arisztokratikus köztársasággá alakult. A gazdag Novgorodért sokszor megvívta egymással az orosz fejedelemségek, de a helyi bojárok uralkodó szerepét nem sikerült megtörniük.

Az orosz Észak jelentőségének növekedésével az egykori Kijev és környékének jelentősége csökkent, viszont a halicsi és volhíniai fejedelemségek szerepe megnőtt. Mindkettőjük politikájába beavatkozott a magyar és a lengyel királyság.

A tatár hódítás előestéjén tehát csak egy teljesen széthullott és széthúzó Oroszország létezett, amelyben az egyes fejedelemségek más és más politikai és társadalmi feltételek mellett éltek. Ezeket az orosz államocskákat a fejedelmi hatalom erősen korlátozott volta, illetve a bojárok és a városi tanácsok, a *vecsék* erős befolyása jellemezte. A szétagoltság és a központi hatalom híján minden orosz fejedelemség könnyű zsákmányként hullott az erőtől duzzadó, frissen szervezett tatár birodalom ölébe.

Ugorjunk most át két és félszáz évet, s nézzük meg, hogy az oroszok által lakott területek milyen politikai és társadalmi helyzetbe kerültek. Az elénk táruló változások igen jelentősek. A tatár iga lerázása után immár csak két Oroszország létezett. Az egyiknek, amely tulajdonképpen az egyedüli, politikailag független Oroszország volt, Moszkva volt a központja és a keleti és északi orosz területeket fogta össze. Élén a moszkvai uralkodó állt. Ugyanakkor létezett egy Nyugat-Oroszország, amely politikailag nem volt önálló, hanem a lengyel-litván királyság részét alkotta. Ez a terület a mai Ukrajna és Belorusszia hatalmas térségeit foglalta magába. Mindehhez járultak még délen, a krími tatárok és az orosz földek közti senki földjén kialakult kozák katonai közösségek, amelyek elsősorban menekült orosz jobbágyokból toborzódtak, és jelentős tatár hatás alatt szerveződtek önálló katonai államokká. Két legjelentősebb magjuk a Dnyeper alsó folyása mentén élő zaporozsjei, illetve a Don vidékén élő doni kozákok. Kelet- és Nyugat-Oroszország társadalmi és kulturális fejlődése különbözőképpen haladt. A moszkvai Oroszországot a fejedelmi hatalom rendkívüli megerősödése jellemezte. Igaz, hogy a tatár hódítás előtt is itt, az északi, északkeleti orosz területeken, a vlagyimir-szuzdali fejedelemségben volt a legerősebb a fejedelmi hatalom, de a 16. század közepére ez abszolút uralkodói hatalommá alakult. Minden alattvaló az uralkodó szolgája volt,

nemcsak elméletben, hanem a gyakorlatban is. Az abszolút állam a 16-17. században teljesen maga alá gyűrte a társadalom még meglévő önálló elemeit, a szolgálati elv általánossá tételével. Mindenki az állam szolgája volt, az államhoz fűződő viszony szabta meg az egyén helyét a társadalomban. A 17. századra kialakulnak az orosz abszolutizmusnak azok a lényeges sajátosságai, amelyek egészen 1917-ig alapjaiban már nem változnak.

A moszkvai orosz abszolút állammal szemben a nyugati orosz területeken a társadalmi fejlődés erős lengyel-litván hatás alá került. Ezek a területek a 14-15. században kerültek litván, majd lengyel fennhatóság alá, amikor kiszakadtak a gyengülő Arany Horda hatalma alól. A lengyel-litván társadalmi és kulturális hatásra alakul ki az itteni orosz nyelvjárásokból a belorusz és az ukrán nyelv és kultúra. A belorusz és ukrán nemesség lengyellé válik és katolizál, amíg a néptömegek megmaradnak a pravoszlávia mellett. A nyugati orosz területeket a 17-18. században szerzi vissza a cári Oroszország, hogy betagozza az orosz abszolutista államba. Az orosz történelem szempontjából tehát kulcsfontosságú az a 16. századra teljes vértetében megjelenő moszkvai állam, amely az egész későbbi orosz történelem legfontosabb tényezője lesz. Hogyan jött létre a 16. század közepére, Rettegett Iván uralma idejére az orosz abszolút monarchia? Az orosz, egyúttal pedig a kelet-európai történelem egyik alapvető és izgalmas kérdése ez, amelyre két évszázad könyvtárnyi irodalma keresi a választ. Nyilvánvaló badarság lenne az orosz abszolutizmus minden elemét a kétszázötven éves tatár iga hatásából levezetni. Mégis tagadhatatlan tény, hogy kétszázötven év tatár fennhatóságának nyomokat kellett hagynia az orosz életben. A moszkvai állam kiemelkedése a tatár uralom végén hosszú történeti folyamat, belső fejlődés eredménye. De ez a belső fejlődés sok külső hatást tett belső jellegűvé, és a történelmi kutatás feladata éppen az, hogy a belső fejlődést bizonyos irányban erősítő külső tendenciákat feltárja. Az orosz fejedelemségek és a tatár állam elsősorban a közigazgatás és adószedés terén érintkezett közvetlenül egymással. Ezért bármilyen későbbi következtetésünket meg kell hogy előzze a tatár hatalom szervezetének leírása.

Tatár közigazgatás orosz földön

Több részben, így az Oroszország meghódítását, a Berke és Mengü-Temür

uralkodását, valamint az Arany Horda adórendszerét tárgyaló szakaszokban szó esett már arról, hogy a tatárok hogyan viselkedtek az orosz fejedelemségekkel szemben. Most a tatár hatalom és közigazgatás egész rendszerét kell áttekintenünk az orosz földek vonatkozásában. Egységes orosz állam nem lévén, a tatárok egymás után hódították meg a kisebb-nagyobb orosz fejedelemségeket. Egyedül Novgorod kerülte el a katonai hódítást és a vele járó pusztítást, de rövidesen Novgorod is az adófizetők sorába lépett, hogy önállóságát fenntarthassa. Az orosz városok és falvak romjai még füstölögtek a tatár pusztítás nyomán, amikor már felvetődött a katonailag leigázott orosz fejedelemségek további megszervezésének a kérdése. A nomád mongol-török sereg az orosz városokat és földművelő területeket nem tudta szervesen birodalmába tagolni, ezért megelégedett saját közigazgatásának és adóapparátusának az orosz fejedelemségekbe való áthelyezésével. Az egyes orosz fejedelmek, és a kezdetben csak címmel és bizonyos tekintéllyel járó nagyfejedelmi állás közvetlenül az Arany Horda kánjának kegyeitől függött. A fejedelmek és nagyfejedelmek uralmának egyedüli jogforrása a tatár kán volt, aki a beiktatást uralkodói ediktumban, a tatár *jarlik*ban adományozta. A beiktató levelet a kán követe adta át az orosz fejedelemnek, vagy pedig a fejedelem személyesen járult a kán elé. A legfőbb uralkodó ugyanis a kán volt, akit az oroszok évszázadokon át *cárnak* neveztek. Az első orosz cár, aki ezt a címet felvette 1547-ben, Rettegett Iván volt. Az egyes fejedelmek mellett a káni ellenőrzést, tatár csapatok segítségével, a már többször emlegetett baszkakok vagy darugák gyakorolták. Ezek a tatár helytartók irányították az orosz földek első összeírásait is. Az első összeírásra talán már 1245-ben sor került Kijev környékén, de erről csak töredékes értesüléseink vannak. Az első nagyszabású összeírás, amely az egész mongol birodalomra kiterjedt Möngke nagykán rendelete nyomán, 1257-ben történt, az Arany Horda-i Berke uralma alatt. Ekkor a szuzdali, rjazanyi, muromi területek összeírása is megtörtént. A „Lavrentyej-évkönyv” szűkszavú tudósítása szerint: „Azon a télen [1257] népszámlálás volt [oroszul *csiszlo*, „szám”], és összeszámlálták az egész földet, csak azokat nem vették számba, akik az egyház szolgái.” Még egy nagyszabású népszámlálásról tudunk orosz földön, 1273-ból, Mengü-Temür uralkodása idejéből. Későbbi adataink nincsenek, tehát valószínű, hogy újabb cenzusokra, legalábbis országos méretűekre, már nem került sor. Sajnos ezek a lakosság-összeírások, a *defterek* nem maradtak ránk, ezért csak közvetett adatok alapján sejthető,

hogy milyen jellegűek lehettek és milyen célt szolgáltak. Tény, hogy a tatár összeírások előtt ilyen méretű cenzuról nem tudunk az orosz történelemben. A rendszeres tatár összeírásnak két fontos célja volt: a rekrutálandó katonák és az adófizetők számának megállapítása. Forrásainkból kiderül, hogy a tatárok saját tízes katonai-közigazgatási rendszerüket erőltették rá a meghódított területekre, tehát az orosz földekre is. Ez esetben nyilvánvaló, hogy a legnagyobb egység a tümen, amelyet az oroszok tymának neveztek, kezdettől fogva területi-közigazgatási egység, amelynek bizonyos mennyiségű adót kell fizetnie. A tízezres szám itt nyilvánvalóan a kiállítandó katonai egységekre vonatkozott, nem pedig az adófizetők számára. Ez azt jelenti, hogy egy tyma az a terület volt, amelyik tízezer katonát tud kiállítani. Nyilvánvaló, hogy a helyi adottságoktól függően ezeknek a tymáknak a mérete jócskán eltérő lehetett, amiként a fizetendő adóösszegek is eltérőek voltak. Az egyes tymáknak tehát csak mint katonai-közigazgatási egységeknek volt normatív ereje, mint pénzügyi egység, a legcsekélyebb állandóságot sem mutatta helyben és időben. A tatárok tyma-rendszerét az orosz fejedelemségekben nagyjából rekonstruálni tudjuk. Mengli-Girej krími tatár kán í. Zsigmond lengyel királyhoz 1507-ben írt levelében felsorolja annak a tizenhat tymának a nevét, amelyet még atyja, Hádzsi-Girej kán adományozott 1428-ban Vitold litván nagyfejedelemnek. Ez az „adományozás”, mint láttuk, annak az elismerése volt, hogy Nyugat-Oroszország jelentős része litván uralom alá került, és ezt az Arany Horda, illetve krími örököse kénytelen volt tudomásul venni. A vlagyimiri nagyfejedelemben az 1360-as években tizenöt tyma létezett. Ezenkívül a rjazanyi terület két, a Nyizsnyij Novgorod-i öt, a tveri szintén öt tymából állhatott. Mindezek alapján a tatár uralom fénykorában hozzávetőlegesen 43 tyma meglétével számolhatunk. Hogy egy-egy tízezerterület mögött mekkora lakosság lehetett, pozitív adatok híján igen nehéz kiszámolnunk. Vernadszkij feltételezi, hogy egy tyma mögött 200 000 ember állt, mivel szerinte eredetileg egy katonát egy száz főnyi nagycsalád tudott kiállítani. Ily módon, hozzászámítva még az adómentes egyházi személyeket és a censusokban nem szereplő Novgorodot, Vernadszkij mintegy tízmillióra becsüli a korabeli orosz lakosság lélekszámát. Ez a szám mindenképpen magas, Vernadszkij kiindulási számának hipotetikus jellege pedig szerfölött bizonytalaná teszi ezt a feltevést. Ha a korabeli háborúkra, járványokra, éhínségekre, a kor általános gazdasági színvonalára gondolunk, és arra, hogy a 15. századi

igen fejlett Angliának is csak mintegy négymillió lakosa volt, Vernadszkij számítása nemigen lehet helytálló. A jelenleg ismert források szűkös volta miatt nem mondhatunk többet erről a kérdésről.

A különböző adófajták és szolgáltatások egy részét már ismerte az orosz lakosság a mongol kor előtt is, de a tatár adózás két ponton lényegesen eltért a régi fejedelmi korszak adórendszerétől. Először is, az adóterhek szélesebb körűek és többfélék voltak, másodszor pedig rendszeres behajtásuk sokkal kíméletlenebbé tette őket a régi fejedelmi és bojári adóknál. A káni baszszakok erőszakoskodása és a hihetetlenül súlyos terhek miatt a 13. század végén egymás után robbantak ki a népi mozgalmak Észak-Oroszországban. Ily módon a 14. század elejére az Arany Horda kánjai jobbnak látták, ha az adók beszedését az orosz fejedelmekre bízzák, akik ezt saját adószedő apparátusukkal végezték el. A fejedelmek aztán az adóösszeget a nagyfejedelemnek adták át, aki azt évente nyújtotta át a kánnak. Ez a tatároknak fizetett adó, a *vühod* változó összegű volt. Az egyes fejedelmek tulajdonképpen a tatár kán adóbérlőivé váltak, akik a káni adók beszedése révén biztosították uralmukat a kismizett parasztság fölött.

Mivel a hatalom egyedüli forrása a kán személye volt, a fejedelmek a tatár adókkal való licitálást is felhasználták egy-egy fejedelmi beiktatás érdekében. A többet ígérő fejedelmi jelölt már meg is kapta a káni beiktató jarlikot és a tatár segédcsapatokat, hogy fejedelmi rokonától elragadja a trónt és újabb, még súlyosabb terheket rakjon saját adófizető orosz népének vállára. Az orosz fejedelmek és az arisztokrácia az Arany Horda első száz évében tehát, a katonai vereség után beletörődve a változhatatlanba, együttműködött a tatár kánokkal, hogy a már az első pillanatban az adómentesség révén leszerelt orosz egyház után ők is biztosítsák gazdasági és politikai uralmukat a *csornüje ljugvi*, „fekete emberek”, vagyis az adófizető nép fölött.

Az orosz fejedelemségekben nem jött létre a törökkori magyar hódoltságból ismert ún. kettős adózás. Ez azt jelentette, hogy a török uralom alatt élő magyar lakosság közvetlenül a töröknek fizette adóit, de egyben a királyi Magyarországra kitelepült egykori földesurának is fizette az egykori adót. Az oroszoknál nem alakulhatott ki ilyen szisztéma, mert gyakorlatilag az összes orosz föld, a szigetként kilógó Novgorodot leszámítva, tatár főség alá került, így szinte *csakis* ez a választása volt az orosz fejedelmeknek és bojároknak, ha valamit meg akartak őrizni

hatalmukból. Az orosz parasztsággal szemben közvetlen kizsákmányolókként léptek fel, ők maguk szedve be a többszörös adót, amelyből a tatár adót és saját adójukat is kivették. Az orosz fejedelmeknek elsősorú érdeke volt, hogy a tatár adó minél kisebb legyen, mert így az ő lefölözött részük növekedett. Mindez viszont nem változtatott a paraszt helyzetén, akit földesura éppúgy nyúzott, mint a tatár baszkak annak idején. De az egyház keresztény ideológiája révén, amely az „istentelen tatárok” elleni harcot sugallta – amellet, hogy a templomokban a kánokért imádkozva a császárnak is megadta, ami a császáré –, lehetővé vált egy olyan helyzet, amelyhez hasonlót a törökkori magyar történelemben is ismerünk: az etnikai-kulturális azonosságtudat, amelynek legfontosabb jegye ebben a korban a vallás volt, háttérbe szorította a kor tudatában az osztályszembenállást, így úr és paraszt időleges szövetségre léphetett az idegen elnyomók elleni függetlenségi harcban.

A nyugati orosz területek, Galícia, Ukrajna és Belorusszia a 14-15. században végleg leszakadtak az Arany Hordáról, további történelmi sorsuk Lengyelországhoz kapcsolta őket. Kelet- és Észak-Oroszország viszont továbbra is tatár függésben maradt. Az 1360-1380-as évek nagy politikai zűrzavara után Toktamisnak rövid időre még sikerült az egykori tatár hatalmat visszaállítania Oroszország fölött, de a 15. század már az oroszok számára is az egyre lazuló tatár függés kora. Mégis, a kor erőviszonyainak megfelelően, a tatárok a vühod évi fizetését állandóan követelik, és még ebből a századból is ismerjük a darugákat, akik továbbra is figyelik az orosz fejedelmek adózását. Mindezt össze kellett foglalnunk a tatár közigazgatásról és adózásról, hogy a következő részben számba vehessük, mennyiben befolyásolta az orosz állami, gazdasági és kulturális fejlődést a 250 éves tatár függés.

A tatár-orosz érintkezés és hatásai az orosz fejlődésre

A tatár hódítás egyik legsúlyosabb negatív következménye az orosz városok barbár elpusztítása volt. De nemcsak a pusztítás maga volt rettenetes, hanem az a tény is, hogy a tatárok az orosz kézműveseket magukkal hurcolták új városaikba, így lehetetlenné vált az orosz városok teljes újjáépítése. A tatár uralom első száz éve egyértelműen a pusztulás és hanyatlás képét mutatja. Kézműves mesterek kis számban csak az

adómentes egyházi birtokokon maradtak meg, a fejedelmek pedig arra törekedtek, hogy minél többet szerezzenek meg maguknak. Mindennek az lett a következménye, hogy a vidék, a falu kézműves termékek nélkül maradt, ezért visszasüppedt primitív önellátó gazdaságába. Csak a tatár hatalom 1360-as megingása után indulhatott meg az orosz városok intenzívebb fejlődése. A kézművesség hanyatlása miatt a belső kereskedelem és a piacok összezsugorodtak, a nemzetközi kereskedelmet pedig az első időkben csak muszlimok és a krími olaszok bonyolították le. De az orosz kereskedők hamarosan magukhoz tértek, és aktívan bekapcsolódtak a nemzetközi árucserébe. Özbek uralkodása idején már jelentős orosz kereskedőnegyed volt a fővárosban, Szarajban, és ekkorra a volgai hajózás már újra az oroszok kezébe került. A Volga-torkolatnál fekvő Asztrahánban és a Krím-félszigeten is fontos orosz kereskedőtelepek sorakoztak. A Krím területén főleg Kercsben és az orosz nevén Szurozsnak nevezett Szudak városában élt sok orosz kereskedő. A kezdeti évtizedeket leszámítva tehát az orosz kereskedők nem szenvedtek hátrányos megkülönböztetést a hordái kánok részéről. A földműves területeken a tatárok jóval csekélyebb pusztítást végeztek, mint a városokban. Az első hadi események után, az alkalmi portyákat nem számítva, a tatárok békében hagyták az orosz földművelő vidékeket. A városok és a kézművesség hanyatlásának következményeként a mezőgazdaság jóval nagyobb szerephez jutott az orosz földek gazdasági életében, mint a tatár hódítás előtti időszakban. A tatárok jelenléte a déli határokon, tehát az állandó fenyegetettség következtében az orosz területek súlypontja az északkeleti területekre került át, s itt éppen a tatár uralom századaiban megy végbe ezeknek az erdőben és folyókban gazdag, lakatlan vagy finnugorok által gyéren lakott részeknek az orosz agrárkolonizációja. A tatár uralom tehát az északkeleti orosz földek agrárfejlődését erősítette.

A tatár politikai uralom, a városok pusztulása és a mezőgazdasági fejlődés megindulása az orosz fejedelmek és örökletes főurak, a bojárok figyelmét a gazdaság felé irányította. Ez az irányváltás mindig jellemző olyan korokra, amelyekben a politikailag egy hódító hatalomnak alávetett uralkodóosztály politikai mozgástere erősen korlátozott. A tatár uralom évszázadaiban alakul ki az orosz nagybirtokrendszer, a fejedelmek, a bojárok és az egyház (főleg a monostorok) hatalmas birtokai révén. A városok hanyatlása tette lehetővé a fejedelmeknek és bojároknak, hogy a városi autonómiák utolsó maradványait, a *vecsét*, a városi tanácsot egyre

jobban háttérbe szorítsák. Bár a bojárok hatalma és földbirtoka a 14-15. században növekszik, a bojároknak mint uralkodó osztálynak a jogai egyáltalán nem alakulnak ki. Mi a bojárok tanácsának, a *bojarszkaja dumának* a szerepe a fejedelmi hatalom mellett, illetve azzal szemben? A bojárok hatalmának tisztázatlansága nyilván összefüggött az orosz fejedelmek tatár politikai fennhatóságával. Az egyes fejedelmek hatalmukat kizárólag a tatár kánnak köszönhették, és bármilyen belső bojár ellenállással szemben behívhatták, amint be is hívták a tatár csapatokat. A 14. században a bojárok szabadsága a régi szolgálati szabadságon alapult: szabadon szegődhetek el bármelyik fejedelem szolgálatába, ez nem érintette örökletes nagybirtokaikat, a *patrimoniumokat*. Csakhogy a 15. században ez a szolgálati szabadság a moszkvai nagyfejedelem hatalmának növekedésével és az Arany Horda-i kán hatalmának csökkenésével egyre zsugorodott. A moszkvai nagyfejedelemnek egyre nagyobb hatalma van ahhoz, hogy a tőle elpártoló bojárok birtokát elkoboztassa, és a hozzá visszakerülő bojárt mint árulót kivégeztesse.

Hallatlanul érdekes ez a folyamat, amely a 14. század közepén kezdődik el, majd az 1500-as évek elejére a moszkvai nagyfejedelmet a térség legfőbb urává teszi. Mondhatnánk, ez az orosz történelmi fejlődés kulcsproblémája ebben a másfélszáz évben. Észak-Oroszországnak ebben a központosítási folyamatában többen a tatár kánoknak tulajdonítanak jelentős szerepet: hagyták, hogy a moszkvai nagyfejedelem a többi orosz fejedelem fejére nőjön. Csakhogy a történelmi igazság az, hogy a moszkvai nagyfejedelem éppen az Arany Horda kánjainak *ellenére* lett a térség legfőbb ura. A 14. század első felében a tatároknak még volt ereje, hogy az orosz fejedelemségeket megosszák: négy nagyfejedelemséget ismertek el, a vlagyimir-suzdalit, a nyizsnyij-novgorodit, a rjazanyit és a tverit. A tatár uralkodók mindent megtettek, hogy intrikákkal állandóan egymásnak ugrasszák az orosz fejedelmeket, majd katonailag beavatkozzanak. Hosszú időn át sikerrel. Az oroszország soraiban egyre nőtt az igény az erős fejedelmi hatalom iránt, amely egyedül lett volna képes ellenállni a tatár katonai hatalomnak. Moszkván kívül a tveri és a litván nagyfejedelem is megpróbálkozott ezzel a módszerrel. De a moszkvai nagy fejedelmek rendkívül ügyes kül- és belpolitikája, amely módszereit tekintve sokat átvett a nyers tatár hatalmi politikától, egyre nagyobb presztízshez juttatta őket az orosz földeken. Ebben a tekintélynövelő folyamatban volt fontos állomás a kulikovói győzelem. Bár ezután a tatár hatalmat még sikerült restaurálni, de

egyre inkább Moszkvában látták az orosz társadalom egyre szélesebb rétegei az orosz földek felszabadítóját. A helyi orosz fejedelmek és rész-fejedelmek egyre nagyobb számban csatlakoznak Moszkvához, sőt Moszkvába telepedve a moszkvai nagyfejedelem szolgálatába lépnek. Amikor aztán a moszkvai nagyfejedelem kellő hatalomra tett szert, kíméletlenül felszámolta a még ellenálló orosz fejedelemségeket: 1478-ban Novgorodot, 1520-ban pedig Rjazanyt. Novgorod elfoglalása, a vezető bojár réteg kiirtása és elhurcolása, földjeik elkobzása már jelzi, hogy hatalmi eszközökben és módszerekben az új moszkvai nagyhatalom sem sokkal válogatosabb, mint az Arany Horda volt. A tatár hatás tehát mintegy *negatív* volt Moszkva felemelkedésében. Egy lélektani hasonlattal megvilágítva: a zsarnok apát gyűlölő fiú elhatározza, hogy ő nem lesz ilyen, ha felnő; de apaként, a látott modell negatív hatására, ugyanolyan zsarnok apja lesz saját fiainak. Más szóval: csak hasonló hatalmi technikákkal lehetett a gyűlölt tatárok fölé kerekedni. Kelet-Európának ebben a térségében más lehetőség az orosz államiság kialakítására nem volt, és ezt a moszkvai nagyfejedelem vaskövetkezetességgel végre is hajtotta.

Az igazságszolgáltatás terén az orosz fejedelmeknek és bojároknak igen nagy belső szabadsága volt. Velük szemben a tatárok sokszor kegyetlenül, a mongol jog szerint jártak el, de orosz alattvalóik ügyeiben meghagyták a fejedelmi és főúri joggyakorlatot. Érdekes módon tehát a legcsekélyebb tatár hatással ezen a területen számolhatunk. A tatár hatást inkább csak a büntetések súlyosbodásában találjuk meg. A fővesztés, a testi fenyegetés és a kínvallatás megjelenése és erősödése az orosz igazságszolgáltatásban a tatár korszak „eredménye”. Ehhez nyomban hozzá kell fűznünk, hogy ezen a téren a korabeli Európa és az orosz fejedelemségek között lényegi különbség nem volt. A fenti büntető módszerek a maguk teljes szigorával mindennapiak voltak Nyugat-Európában is.

A tatárok közigazgatási és adórendszerét több szempontból is áttekintettük már. Itt most olyan szempontból nézzük meg, hogy milyen hatással volt ez a belső orosz fejlődésre. Az orosz fejedelemségek, miután belső ügyeik tekintetében az 1400-as években egyre szabadabbá lettek a tatároktól, fő vonásaiban továbbra is megőrizték a tatár összeírási és adórendszert. A tatár adóztatás sokkal hatékonyabb és következetesebb volt a mongol kor előtti orosz adóztatásnál, a tatár szisztémát tehát, mint amely kedvezett az uralkodó rétegeknek, továbbra is megtartották. Az orosz nyelv jó néhány adóztatásra vonatkozó, tatár eredetű szava világosan utal erre a

hatásra: megmaradt a tamga, az áruforgalmi vám (ebből a vámhivatal tamozsnya neve), a jam, a közúti szolgáltatások és adók rendszere (ebből a kocsis orosz jamcsik elnevezése). A részletek helyett még egy igen árulkodó példa: a fejedelmi kincstár neve, a *kazna* is tatár eredetű, ahogyan maga az intézmény is. De az egyes tatár eredetű terminusokon és részhatásokon kívül sok esetben orosz nevű intézmények kialakulásában is tatár hatást tételezhetünk fel. Persze a legtöbbször oly módon, hogy egy csírájában vagy már kezdetlegesen meglévő, mongol kor előtti orosz intézmény a tatár uralom és államigazgatás hatása alatt erőre kapott, ezért a tatárhoz hasonló fejlődést mutat. A tatár hatás így befolyásolta, felerősítette az egyébként meglévő jelenséget vagy tendenciát. A tatár korszakban alakul ki az orosz fejedelemségekben a maga fejlett formájában az ún. táplálási rendszer, oroszul *korm* vagy *kormlenyije*. A fejedelmek városi helytartóikat (*namesztnyik*) és körzeti előjáróikat (*volosztyel*), valamint más kisebb tisztségviselőiket nem közvetlenül fizették a központi kincstárból, hanem az általuk beszedett adók egy részét átengedték nekik fizetség fejében. A katonai szolgálati birtokok kialakulása és egyre növekvő szerepe is a központosítás folyománya, hasonló jellegű, mint a 14. század közepétől kialakuló tatár szojurgálrendszer. Végül a nagyfejedelmi udvar, a *dvor* fejlődésében, amely egyre inkább a központosítás fő intézménye lesz, több, a tatár központi udvarra, az ordura emlékeztető vonás jelenik meg.

A hadsereg fejlődésében a tatár hatás tagadhatatlan. Az Arany Horda fő ereje a sereg, illetve a sereg alapján szervezett társadalom volt. Ezen a területen, a fegyverekkel és öltözködéssel kapcsolatos számos hatáson kívül csak egyet emelünk ki. A hadvezetés kialakuló ötös szerkezete minden tekintetben a tatár mintát követi. Az orosz seregek, a *polkok* is középre, jobb- és balszárnyra, elő- és utóvédre oszlottak. A hadviselésben tatár mintára a két szárnynak nagy szerepe volt. A lakosságösszeírást mint a hadsereg mozgósításának eszközét az orosz fejedelmek is sikeresen alkalmazták. Az első kézi lőfegyverek a 14. század utolsó harmadában a volgai Bolgárból jutottak el az oroszokhoz, amíg Bolgarba Hvárezmből és Közép-Ázsiából érkeztek. Azt mondhatjuk tehát, hogy a kézi lőfegyverek előbb jelentek meg az Arany Hordában és az oroszoknál, mint Nyugat-Európában, de hosszú ideig nem volt komolyabb hadászati jelentőségük.

A hosszú tatár uralom az orosz társadalmat is jelentősen átalakította. Az orosz társadalom egy lassú folyamat során a moszkvai nagyfejedelemnek szolgálatilag alávetett társadalommá lett. A 15. század végére, III. Iván

uralkodása alatt főbb vonásaiban már készen állt ez az új típusú társadalom, és a tatároktól való szabadulás után immár öntörvényei szerint fejlődhetett tovább. Az a paradox helyzet állt elő az orosz fejlődésben, hogy az orosz uralkodó osztályokat, a bojárokat és a szolgáló nemeseket hamarabb sikerült teljesen a nagyfejedelmi hatalom alá rendelni, mint a parasztságot. A parasztság teljes röghözkötése, ahogyan az orosz abszolutizmus általános megszilárdulása is, csak a 17. század közepére megy végbe. Az orosz nemesség soraiban már a 14. századtól kezdve egyre nagyobb számmal szerepelnek tatár származású famíliák. A nagyfejedelmi szolgálatba állt tatár főurak megkeresztelkednek és szervesen beépülnek az orosz nemességbe. A tatár származás előkelőnek számított. Így azután olyan esetről is tudunk, hogy nem tatár származású famíliák tatár nevet vesznek fel. Például a tatár nevű Akszakov család, amelyből a múlt századi híres szlavofil író is származott, varég eredetű, oldalágon pedig a Voroncovokkal és Veljaminovokkal rokon. A tatár eredetű családok orosz szolgálatba özőnlése csak erősödött a 16–17. században. Kazán és Asztrahán elfoglalása után. A tatárok beolvadása, el-oroszosodása mai napig tartó folyamat, így egy-egy családnév esetében mindig meg kell nézni a történeti adatokat, ha vannak, hogy milyen korban történt meg az eloroszosodás. A 17. század közepén egyes számítások szerint az orosz nemességnek talán egyhatoda lehetett tatár eredetű. Az orosz kultúra óriásai között nem egy tatár nevet fedezhetünk fel, elegendő talán Turgenyev, Csaadajev vagy Tyimirjazev nevére utalnunk. A katonai hűbértartósok, a *dvorjanye* és a bojárok a 18. századra forrnak egységes nemességgé, amely katonai és adminisztratív *szolgálat* révén van az államnak alávetve, amíg a városiak és a parasztok *adóztatás* révén. De ez a folyamat, az orosz abszolutizmus totálissá válása már a 16-18. századi orosz fejlődés külön útja, amely nem tartozik szorosan témánkhoz.

Említenünk kell viszont a középkori Oroszország egyik legnagyobb társadalmi és szellemi hatalmának, az egyháznak a szerepét. A tatár uralomnak itt is egy paradox következménye volt, amint azt nem is egyszer láthattuk. Az orosz egyháznak a 14-15. század a fénykora, tehát az orosz történelem tatár korszaka. Többször említettük, hogy a tatárok az egyházat rögtön kiváltságokkal ruházták fel, a papság ezért a fejedelmi hatalomtól is nagymértékben függetleníteni tudta magát. A bizánci keresztény egyház ceszaropapizmusa az egyházat teljesen az állam alá gyűrte. Oroszországban viszont a tatár uralom alatt a császár, az állani feje „pogány” volt, aki nem

szólt bele az egyházi ügyekbe. Az orosz egyház sohasem volt szellemileg szabadabb, mint éppen a tatár korban. Ezekben a századokban az orosz kultúra fáklyavivője volt, amely a nemzeti értékek őrzésével és továbbadásával tartotta a lelket az orosz népben. A 14-15. században virágzik a templomépítészet, az ikonfestészet és az egyházi irodalom. A nagy orosz nemzeti szentek hosszú sora ebben a korszakban élt és adott morális támogatást az egyszerű népnek. A legnépszerűbb nemzeti szent, Radonyezsi Szerгий áldotta meg Dmitrij Donszkojt és seregét a kulikovói ütközet előtt. Az orosz egyház szellemi hatalma gazdasági hatalommal párosult. Hamarosan az orosz földek legnagyobb földbirtokosa lett, főleg a monostori birtokok révén. Az egyházi földek és szolgák adómentessége vonzotta az embereket az egyházi birtokokra, így azután fontos szerephez is jutottak az orosz gazdaság fejlődésében. Az egyház – szerzetesei révén – nagymértékben hozzájárult az észak-orosz területek betelepítéséhez. Ugyanakkor, hogy az egyház a tatárok biztosította viszonylagos szabadság hasznélvezője volt, mindent meg. tett az orosz politikai egység és függetlenség helyreállításáért. Hirdette, hogy a tatárok révén Isten bünteti az orosz népet, és sürgette a morális megújulást. Az orosz történelem és kultúra legszebb lapjaihoz tartozik az orosz egyház 1415. századi teljesítménye. Andrej Rubljov nélkül az egyetemes művészet is szegényebb lenne.

A hosszú tatár uralom mély nyomokat hagyott az orosz nép történeti emlékezetében. Népi énekei, a *bülinák* tele vannak a tatár kort és hőseit idéző dalokkal. Az orosz népi kultúra is, főleg a déli területeken, tatár hatást szívott magába.

Az Arany Horda öröksége

Nem mulaszthatjuk el, hogy az Arany Horda örökségének a kérdését ne vessük fel *általános formában*. Ez a kérdés ugyanis annyi előítéletet és történelmi balítéletet hívott életre, hogy lehetetlen lenne a válaszadás elől kitérnünk. Különb. is az előítéletek és balítéletek sokszor azért nagyon kártékonyak, mert az igazság valamely elemét is tartalmazzák, és azt abszolutizálva a pártatlanság álruhájában díszselegnek. Az előítéletek forrása az a tény, hogy az Arany Horda története az orosz történelemnek is szerves része, tehát mind az orosz, majd szovjet történetírásnak, mind a nem orosz, külföldi historiográfiának is fontos kérdése az Arany Horda oroszországi

öröksége. Mindenfajta történetírás veszélye, csapdája, hogy későbbi fogalmakat, történeti tényeket előző századokba vetít vissza. A mi esetünkben is, mind az orosz, mind a külföldi történetírásban felmerültek olyan vélemények, amelyek az Arany Horda történeti örökségét szinte mitikusán felnagyítják. A cárizmus államiségától kezdve az orosz „néplélek” bizonyos vonatkozásáig mindent a tatár hatással magyaráznak. Az orosz nemesi történetírás és kultúra nagy alakjának, Karamzinnak is ez volt a véleménye. Karamzin főként a tatár iga morális hatását hangsúlyozza: a szolgálai alávetettség szolgálai lelkiületet és kétszínűséget szül. Karamzin szerint „akik azzal kezdték, hogy a tatárokat becsapják, végül magukat is becsapták”. Ebbe az általánosító közhelybe esett annak a francia mondásnak a szerzője (talán éppen Napóleon), aki így fogalmazott: „Kapard meg az oroszot és a tatárt fogod megtalálni.” Az ilyen mentalitás, amely egy *bon mot*-ért hajlandó az igazságot félretenni, persze nem lehet történeti vizsgálatok alapja. Ez a mondás a legkártékonyabb közhellyé vált az Arany Horda-i tatár hatást illetően. Nekünk, magyaroknak különös érzékenységgel kellene reagálnunk az ilyen sommás megfogalmazások sértő és felszínes jellegére. Egy orosz számára ez a mondás körülbelül ugyanolyan sértő, mint amikor a magyar kultúráról semmit sem tudó nyugat-európai átlagember a nyereg alatt húst puhító barbár nomádok leszármazottjának tart bennünket.

A tatár hatást felnagyító vélemények egy része lehet a felszínes általánosítás és tudatlanság következménye, mint az idézett mondás volt, de vallhatják komoly történészek is. Ez utóbbi esetben a mi magyar fülünknek ismerős rezonanciáról van szó. A magyar történetírásban volt olyan korszak és voltak olyan komoly történetírók, akik a 18-19. század magyar történelmének elmaradott jellegét és félresiklását elsősorban a százötven éves török hódoltság nyakába akarták varrni. Nyilvánvaló, hogy a török hódoltság sok tekintetben negatív hatást gyakorolt a magyar történelmi fejlődésre nézve, de a későbbi évszázadok minden hibáját nem lehet ebből az egyetlen tényezőből levezetni. Ugyanígy, az orosz történelemben sem lehet minden negatívnak értelmezett későbbi fejlődési mozzanatot a tatárookra fogni. A moszkvai nagyfejedelem 1500 körül már teljesen független a tatároktól. A tatár uralomnak kétségkívül döntő szerepe volt abban, hogy a moszkvai nagyfejedelemség az abszolút hatalom irányába fejlődött. De a 16. századtól kezdve az orosz történelemnek saját választása volt, hogy milyen irányban fejlődik, s ezt már nem lehet tatár hatásokból

magyarázni. Az orosz abszolutizmus éppen a tatár iga teljes lerázása után fejlődik ki egészen, és ez a folyamat a 17. század közepére fejeződik be, a jobbagyság teljes röghöz kötésével. Az Arany Horda állama tehát ott van az orosz abszolutizmus születésénél mint fontos *negatív* modell. De miután ezt a modellt a moszkvai állam elfogadta, magába szívtva, az saját öntörvényűsége útján fejlődött tovább. Az orosz önkényuralom, a *szamogyerzsavije* politikai ideológiájának egyik gyökere kétségtelenül a tatár államrezon volt, amelyhez mint kedvező alaphoz kapcsolódhatott a bizánci autokratikus államelmélet. Ideológiai síkon Bizánc bukása és III. Ivánnak a bizánci császári dinasztiába való beházasodása is segítette, hogy a 16. század közepére kialakuljon a „Moszkva mint harmadik Róma” elmélet. Eszerint a Római Birodalom elbukott, a második Róma, Bizánc is elesett, de áll mindezek állami örököse, a moszkvai cárság. A 16. századi moszkvai egyházi körök igen találékonyan hozták létre ezt a politikai elméletet, amely a tatár iga alól kiemelkedő orosz központosított állam tényére építette rá a maga bizánci fogantatású eszmerendszerét. De a 16-17. század orosz világi és egyházi értelmiségi rétegei nagyon jól tudták, hogy az igazi jogfolytonosság nem a Róma-Bizánc-Moszkva vonal mentén húzódott; ez legfeljebb mint szellemi konstrukció élt. A tényleges folytonosság, a „megszüntetve megőrzés” az Arany Horda, majd kazáni és asztraháni utódállamainak elnyelése mentén haladt. IV. Iván azért lehetett *cár*, mert az Arany Horda, majd a Kazáni és Asztraháni Kánságok *cárjai* elbuktak, s helyükbe az *orosz cár* lépett.

Felvetődik még az a kérdés, hogy a tatároktól függetlenedő, majd helyükre lépő moszkvai állam miért folytatta önállóan is a tatár iga alatti szükségszerű védekezésből kialakított központosító államiságát. Erre csak egy választ adhatunk. A moszkvai állam, bármilyen hatalmas lett is a 16. század közepére, *állandó fenyegetettségben élt*. A füves puszta felé nem volt földrajzilag kialakítható határa, a krími tatárokkal szemben tehát még évszázadokig fenn kellett tartani egy erős határvédelmi vonalat. Északnyugat felől a lengyel-litván és a svéd állam jelentett állandó fenyegetést, keletnek pedig Szibéria hatalmas térségei felé indult meg az orosz kolonizáció gépezete. Mindez együttesen a további központosítás, a hadseregfejlesztés, tehát az abszolút hatalom fejlődése irányába lökte az orosz államot. Az orosz birodalom történeti és földrajzi adottságai az extenzív fejlődés és a belső centralizáció irányába hatottak. Nagy Péter idejére, a 18. század elején, az orosz állam az utolsó, némi autonómiát

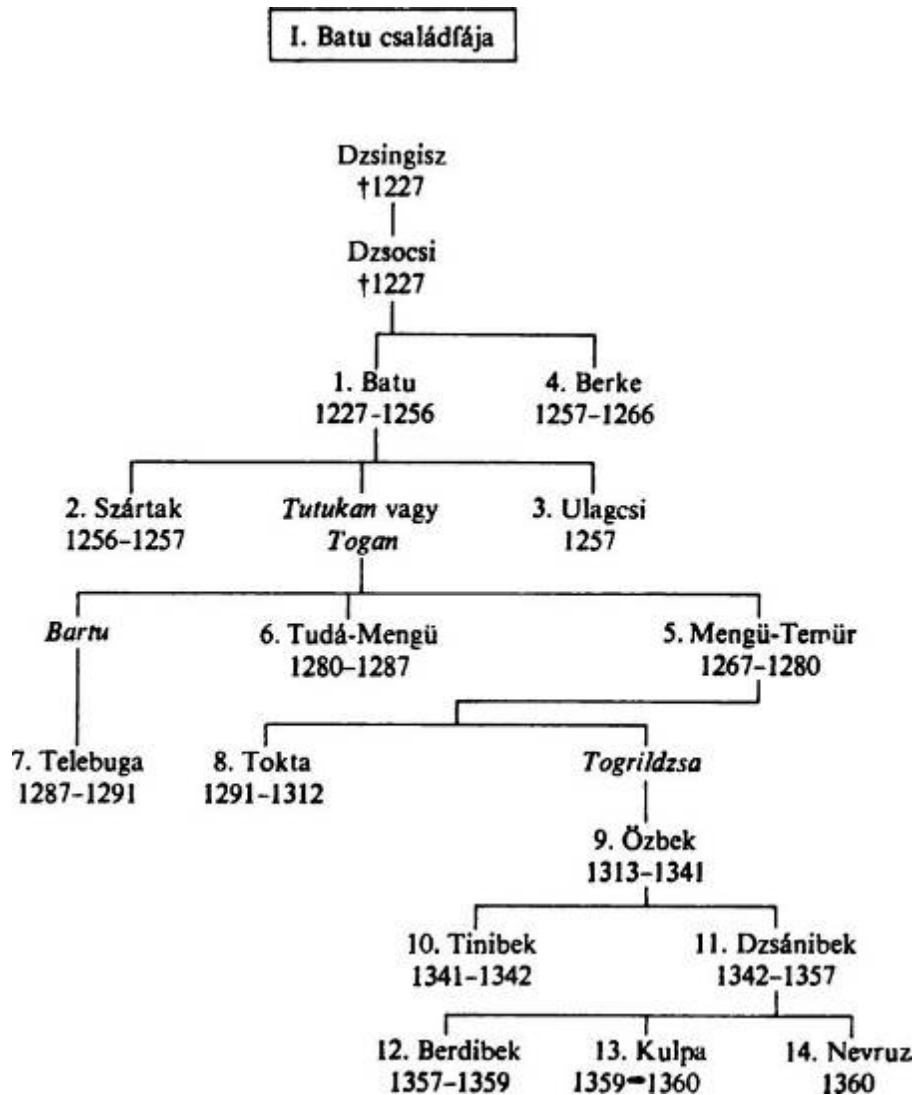
képviselő társadalmi szervezetet, az egyházat is uralmi körébe vonta, a moszkvai pátriárka trónja üresen maradt, Péter pedig egy, a cárnak alárendelt Szent Szinódust nevezett ki. Az állam győzött a társadalommal szemben.

Az egyetemes történeti tanulságokon kívül az Arany Horda története az orosz nemzeti tudat számára közvetlenül fontos. Az orosz nemzeti tudatban a hon védelme az idegen támadókkal szemben igen lényeges helyet foglal el. Az orosz népet a honvédelem ideológiája történelmi megpróbáltatások idején a legnagyobb erőfeszítésekre tette képessé. Ebbe a honvédő ideológiába tagolódott bele a tatár iga képe is, amely az első nagy honvédő korszaka volt az orosz történelemnek. Az orosz patriotizmus kialakította a maga „tatár képét”, egy barbár hódító képét, akivel szemben az oroszok a civilizációt védelmezték. Hasonló kép ez az általunk oly jól ismert elmélethez, amely a magyarságot a török elleni harcokban mint a „kereszténység védőpajzsát” képzelte el. A történelem sokkal bonyolultabb, semhogy közvetlenül ideológiaként használhassuk fel, s ez érvényes a fenti elméletek egyszerűsítő szemléletére is. Jól tükrözik az orosz közfelfogást Puskin klasszikus szavai, amelyet B. Grekov és A. Jakubovszkij is az Arany Hordáról írt monográfiájuk mottójául választott: „Oroszország magas hivatásra rendeltetett: végeláthatatlan síkságai elnyelték a mongolok erejét és megállították támadásukat Európa szélén; a barbárok nem merészelték saját hátukban hagyni a leigázott Oroszhont s visszatértek keleti világuk pusztáira... Európa Oroszország dolgaiban mindig éppoly járatlan, mint amilyen hálátlan volt.” A költő patetikus megfogalmazása hősi magasságokba emeli és a nemzeti tudat számára büszkén elfogadhatóvá teszi azt a történelmi szükséghelyzetet, amelyben a nemzeti fennmaradás súlyos ára a társadalom „röghözkötése”, azaz az orosz autokrácia kialakulása volt.

MELLÉKLETEK

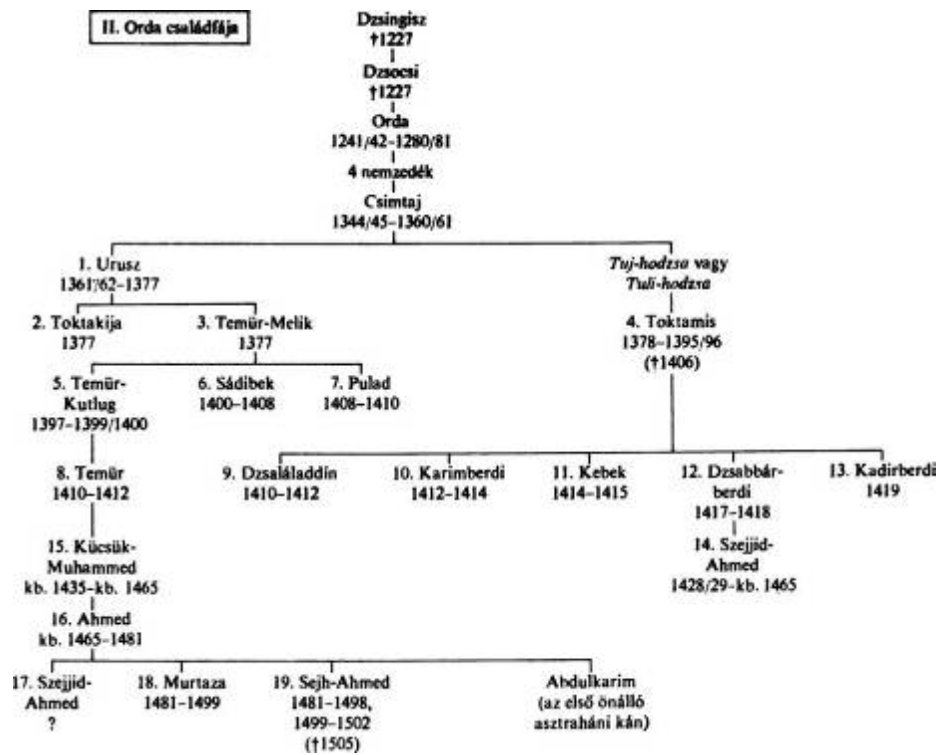

Az Arany Horda uralkodói ágai

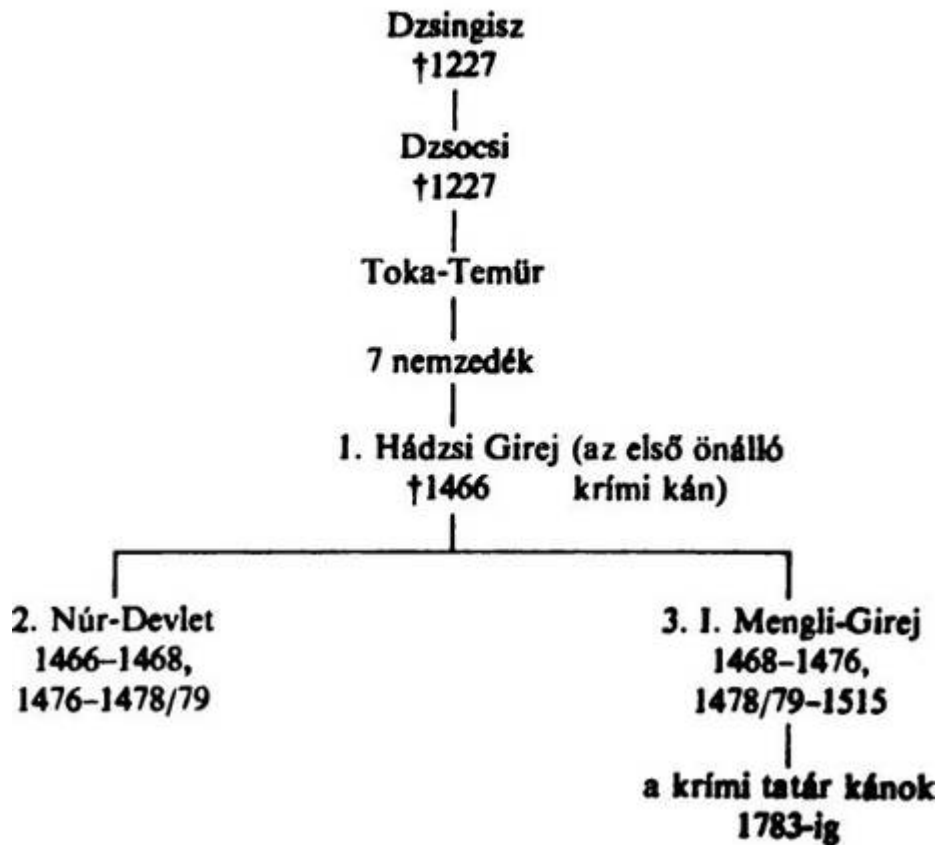

Az évszámok az uralkodási éveket jelentik, a név előtti arab szám az uralkodó kán sorszámát. A dőlt betűvel szedett nevek viselői nem voltak kánok, ezért sorszám és évszám sem szerepel nevüknél. A táblázatok egyébként csak az uralkodói tisztet betöltött személyeket tartalmazzák, még a történelmi szerepű testvérek és más oldalági rokonok sincsenek feltüntetve.

II. Orda családja

III. Toka-Temür családfája

Bibliográfiai tájékoztató

Magyar nyelven sem tudományos, sem népszerű összefoglalás nem készült az Arany Horda történetéről. Könyvem éppen ezt a hiányt van hivatva némileg enyhíteni. A pár évvel ezelőtt megjelent könyv: *G. A. Fjodorov-Davidov: Az Arany Horda földjén* (Gondolat Kiadó 1983) kissé félrevezető című (az orosz eredeti egészen más címet visel), ugyanis a tudós régész szerző csak könyve második felében foglalkozik az Arany Hordával, és ott is csak a régészeti és éremtani tanulságokat foglalja össze népszerűen. A magyar nyelven már hat kiadást megért népszerű trilógia a 13. századi mongol hódítások és a tatárjárás koráról (*V. G. Jan: Dzsingisz kán. Batu kán. A tatárjárás*) természetesen irodalmi mű, amelytől történeti erényeket nem kérhetünk számon. Mindenesetre a keleti neveknek az oroszból átvett, torzított formái zavarólag hatnak egy mongol tárgyú történeti regényben.

A 13. századi mongol hódítás és tatárjárás jó néhány fontos forrása viszont magyar nyelven is rendelkezésünkre áll. A Mongolok Titkos Történetét *Ligeti Lajos* fordította le és látta el tudós magyarázatokkal (Gondolat Kiadó 1962). A kelet-európai és magyarországi tatárjárás keleti és nyugati forrásainak gazdag válogatását tartalmazza: Napkelet felfedezése. Julianus, Piano Carpini és Rubruk útijelentései (Gondolat Kiadó 1965), valamint *A tatárjárás emlékezete* (Magyar Helikon 1981). Mindkét kötetet Györffy György magvas tanulmányai vezetik be.

Az Arany Hordára vonatkozó gazdag nemzetközi szakirodalomból mindössze pár összefoglaló munkát emelnék ki, a részkérdések iránt érdeklődők ezekben további bő irodalmi utalásokat találnak. Az Arany Hordáról szóló első monográfia az osztrák orientalista *Joseph Hammer-Purgstall* műve: *Geschichte der Goldenen Horde in Kiptschak, das ist: der Mongolen in Russland* (Pest, 1840). Adatgazdagsága miatt, elavult volta ellenére, ma is használható, bár erős kritikával. Máig a legrészletesebb munka: *B. Spuler: Die Goldene Horde. Die Mongolen in Russland 1223-1502.* (Lipcse, 1943). Részletes, megbízható könyv, de történelemszemlélete nem átfogó, a társadalmi és gazdasági kérdésekről nincs sok mondanivalója. Az orosz-szovjet történetírás nagy összefoglaló munkája: *B. D. Grekov-A. J. Jakubovszkij: Zolotaja Orda i jejo pagyenyije* (Moszkva-Leningrád, 1950). Az Arany Horda társadalmáról szóló összefoglaló mű: *G. A. Fjodorov-Davidov: Obscsesztvennünj sztroj Zolotoj*

Ordü (Moszkva, 1973). Végül rendkívül fontos munka az Arany Hordára vonatkozó arab és perzsa források orosz fordításgyűjteménye: *V. G. Tizengauzen: Szbornyik matyerialov, otnoszjascsihszja k isztorii Zolotoj ordü* (I. köt. Szentpétervár, 1884; II. köt. Moszkva-Leningrád, 1941.)

Tartalom

Lectori salutem!

1. VILÁGBIRODALOM SZÜLETIK

Népek országútján: a belső-ázsiai nomádok
János és Dávid papkirály: középkori legendák nyomában
Tatórok vagy mongolok?
Dzsingisz kán és a mongolok felemelkedése
Mongol birodalomból világbirodalom

2. TATÁR ÁLLAM KELET-EURÓPÁBAN

Kelet-Európa a tatárok előtt
Dzsocsi öröksége: Kelet-Európa
Oroszország porba dől
Sziléziától a muhi pusztáig
A muhi csata és a tatárjárás Magyarországon
Batu, a „királycsináló” és birodalomalapító

3. AZ ELSŐ „HOSSZÚ” SZÁZ ÉV (1256-1380)

Berke kán: az iszlám térhódítása
„Nogáj és kora”
A fénykor: Tokta, Özbek és Dzsánibek
„Minden út Kulikovóba vezet”

4. A MÁSODVIRÁGZÁSTÓL A BUKÁSIG

A Fehér Horda és Toktamis
Toktamis és Timur párviadala
Tatórok és litvánok
Kazán és a Krím elszakadása
Az Arany Horda agóniája

5. KÁNOK ÉS BÉGEK: ÁLLAM ÉS TÁRSADALOM AZ ARANY HORDÁBAN

Keleti önkény? Ázsiai termelési mód? Nomád feudalizmus?
A törzstől az államig
Tatár államelmélet: az uluszrendszer

Hadsereg és társadalom

Jaszak és *saria*: a mongol és muszlim joggyakorlat

Úr és szolga: a társadalom tagolódása

Államapparátus és közigazgatás

A kancellária

Tarhán és *szojurgál*. A nomád privilégiumtól a feudális kiváltságig

6. GAZDASÁG ÉS KERESKEDELEM

Nomád állattartás Földművelés

Kézművesség és városi élet

Kereskedelem és pénzforgalom

Adók, szolgáltatások és vámok

7. VILÁGKÉPEK ÉS KULTÚRÁK METSZÉSPONTJÁN

Nomád világkép és hétköznapi hiedelmek

Az iszlám és szervezete

A kereszténység és zsidóság az Arany Hordában

Nyelv, írásbeliség, irodalom

8. A TATÁROK ÉS OROSZHON

Oroszország a tatárok előtt és után

Tatár közigazgatás orosz földön

A tatár-orosz érintkezés és hatásai az orosz fejlődésre

Az Arany Horda öröksége

Mellékletek

A kiadásért felel a Kossuth Könyvkiadó igazgatója
80.1238/10 – Zrínyi Nyomda, Budapest
Felelős vezető Vágó Sándorné vezérigazgató
Képszerkesztő Fábri Magda
A borító és a tipográfia Székffy Gyula munkája
Műszaki vezető Bereczki Gábor
Terjedelme 18.6 (A/5) ív